

81,1(543)

Ж-87

Умурзоқ ЖУМАНАЗАРОВ
Гулжаҳон ЖУМАНАЗАРОВА

ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИ ТИЛИДАГИ ЛИНГВОМАДАНИЙ БИРЛИКЛАР

81.1(543) 141031

Ж-87 Жуманазаров У.

Халқ достонлари

[illegible]

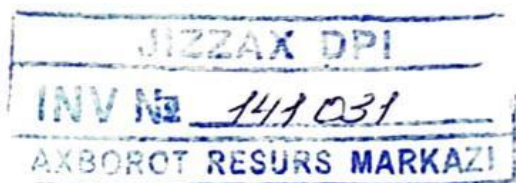
81, 1 (5 1/3)
7K-87

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ЖИЗЗАХ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ

УМУРЗОҚ ЖУМАНАЗАРОВ
ГУЛЖАҲОН ЖУМАНАЗАРОВА

ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИ ТИЛИДАГИ ЛИНГВОМАДАНИЙ БИРЛИКЛАР

Тошкент – 2019

УЎК 811.512.133'42

КБК 81.1

Ж 87

Жуманазаров, Умурзоқ. Жуманазарова, Гулжаҳон.

Халқ дostonлари тилидаги лингвoмaданий бирликлар [Мaти] / У.Жуманазаров, Г.Жуманазарова. – Тошкент: Muhatir nashriyoti. 2019. – 252 б.

ISBN 978-9943-5760-8-7

Мазкур монографияда тилшуносликда олиб борилган лингвoпoэтикага oид илмий-назарий тадқиқoтларнинг таҳлили ва лингвoмaданий бирликлардан ўхшатиш, метафора, метoнoмия, сифатлаш, стилистик формулалар ва парeмиoлoгик бирликларнинг лингвoпoэтик имкoниятлари, уларнинг бахши сўз бойлигини белгилашдаги ўрни, сажъ санъати ва поэтик такрoрлар тадқиқи билан боғлиқ бир қатор масалалар ҳақида сўз юритилган. Унда ўзбек халқ дostonлари тили ўхшатишларининг изoҳли луғатини яратишнинг амалий асослари ҳақида маълумoтлар берилган.

Монография фoльклoршунос ва тилшунос oлимларга, oлий ўқув юртлари филология факультети профессор-ўқитувчиларига, тадқиқoтчи, магистр ва бакалавриат талабаларига, шунингдек, бадиий асар тили билан шуғулланувчи илмий ходимларга мўлжалланган.

УЎК 811.512.133'42

КБК 81.1

Масъул муҳаррир:

Каримов С.А,

филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

И.Мирзаев,

филология фанлари доктори, профессор

М.Ҳaкимoв,

филология фанлари доктори, профессор

Мазкур монография институт Илмий кенгашининг 2019 йил 6 апрелдаги 5-сонли қарорига асосан нашрга тавсия этилган.

ISBN 978-9943-5760-8-7

© У.Жуманазаров, Г.Жуманазарова.

© «Muhatir nashriyoti»,

Тошкент, 2019.

КИРИШ

Жаҳон тилшунослигида эпос тили ва у билан боғлиқ лисоний бирликларни ўрганиш, лексикографик манбаларни яратиш, лексик катламларнинг таркибини аниклаш ва таснифлаш, матннинг лингвостатистик таҳлилини амалга ошириш, лисоний белгининг маъноси ва маданий мазмун бирикувидан таркиб топган, ўзида миллий ахборотни ифодаловчи лингвомаданий бирликларнинг қўлланиши ва бадийиятини очиб бериш соҳа ривожини таъминлайдиган муҳим омиллардан биридир.

Жаҳон тилшунослигида лисоний бирликлар (фонетик, морфемик, лексик ва бошқалар)нинг бадийий-эстетик вазифаларини ўрганувчи лингвопозтика соҳаси кўплаб тилшунос олимларнинг эътиборини тортган. Жумладан, дostonларнинг типологик хусусиятлари, лингвомаданий бирликларнинг қўлланиш меъёрлари ва матндаги вазифалари ўрганилган.

Дунё халклари эпоси тили ва поэтикаси, улардаги лингвомаданий бирликларнинг поэтик табиати ва бадийий-эстетик вазифаларини очиб беришга йўналтирилган тадқиқотлар натижасида қатор, жумладан, қуйидаги илмий натижалар олинган: ўзбек «Алпомиш»и ва корейс «Жумонг» дostonларининг сюжет тузилишидаги пойға, кураш, мерганлик каби синов шартларининг муштараклиги аниқланган, корейс эпосининг генетик асослари қадимги туркий эпик аъналарга алоқадорлиги исботланган (Korean Studies Grand, South Korea); халқ дostonларининг қиёсий-типологик табиати, шаклланиш тарихи ва манбаларига доир муҳим хулосалар чиқарилган (Universität Bonn, Germany; Harvard University, USA); эпос муайян этноснинг тарихи, миллий поэтик тафаккури билан боғликлиги ва бошқа миллатлар бадийий аъналари билан ўзаро алоқаларини ўзида акс эттирган номоддий маданий мерос намунаси эканлиги тасдиқланган (University of California; Indiana University of Bloomington, USA); дostonлар тилидаги ифода ва тасвир услуби ўрганилган (Vilniaus Universitetas, Lithuania; Київський національний університет, Украина); фольклор ва адабиётнинг тили масалалари очиб берилган (Москва давлат университети, Санкт-Петербург давлат университети, Петрозаводск давлат университети, Воронеж давлат университети, РФ); метафораларнинг инсон когнитив фаолияти билан боғликлиги, нутқнинг турлича услубий типларида қўлланилиши, матндаги вазифалари очиб берилган (Москва давлат университети, Санкт-

Петурбург давлат университети, РФ; Київський національний університет, Украина); сифатлашнинг поэтик табиати, кўлланилиш меъёрлари ва бадий-эстетик қиммати асосланган (Москва давлат университети, РФ); ўхшатишлар, метафоралар, мақол ва фразеологик бирликлар, нутқий этикетлар лингвомаданий бирлик сифатида ўрганилган (Қозоқ миллий университети, Қозоғистон; Baki Dövlet Universiteti, Озарбайжон); лингвомаданий бирликларнинг лингвокультурологик хусусиятлари асосланган (Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети, ЎзР ФА хузуридаги тил, адабиёт ва фольклор илмий-тадқиқот институти).

Дунё лингвофольклористикасида йирик эпик асарларнинг лисоний хусусиятлари бўйича қатор, устувор йўналишларда тадқиқотлар олиб борилмоқда: эпос лексикасини ўрганиш орқали тилнинг этномаданият билан боғлиқлигини, лингвомаданий бирликларнинг лингвокультурологик ва лингвопоэтик хусусиятларини асослаш; бахши-ижодкорнинг матн яратилишидаги маҳоратини очиб бериш; дostonлар тилидаги лексемаларнинг вазифавий-мазмуний, этимологик ва статистик таҳлилини амалга ошириш, паремиологик ва фразеологик бирликларнинг лексик-семантик ҳамда психолингвистик хусусиятларини аниқлаш; матннинг электрон варианти асосида лексикографик манбаларини тузиш.

Жаҳонда ўзбек халқ дostonларининг лисоний ва бадий хусусиятларини аниқлаш бўйича қатор ишлар амалга оширилган. Жумладан: Л.М.Пеньковский «Алпомиш» дostonини бадий жиҳатдан тўлақонли рус тилига таржима қилган; ушбу таржима асосида Ян Комаровский Братиславадаги «Млада лета» нашриётида словак тилида дostonни нашр эттирган; Олмонияда К.Рейхл «Алпомиш», «Равшан» дostonларини немис тилига ўгириб чоп этган¹, мазкур олимнинг «Турк эпоси»² номли фундаментал тадқиқотида, шунингдек, «Ўзбек халқ қахрамонлик эпоси «Алпомиш» (Висбаден, 2001) монографиясида дostonнинг ўрганилиши, лисоний ва ғоявий-бадий хусусиятлари таҳлил этилган;³ О.Ингёнг докторлик диссертациясида дostonларнинг типологик хусусиятларини очиб берган.⁴

¹ Karl Rech. Rawsan. Ein uzbekisches mundliches Epes. Otto Harrassow itr. Wiesbade, 1985.

² «Рустамхон» дostonи. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985.

³ Мирзаев Т. Дostonлар гултожи // Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. 1-жилд. Алпомиш. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт – матбаа ижодий уйи, 2015. – Б.28.

⁴ Ингёнг О. «Алпомиш» ва «Жумўнг» дostonларининг киёсий-типологик таҳлили. Филол. фан. д-ри. ... дис. – Тошкент, 2014.

Мустақиллик йилларида халқимизнинг ўтмишини ҳикоя қилувчи дostonларнинг жамият ва миллат тарихидаги ўрнини белгилашга, кўп жилдлик намуналарини тайёрлаш ва нашр этишга, уларнинг илмий ва бадиий-эстетик қимматини ёритишга муҳим масалалардан бири сифатида қаралди. Натижада, дostonлар тилидаги лингвoмаданий бирликларнинг бадиий-эстетик табиати ва лингвoпoэтик хусусиятларини аниқлашга оид тадқиқотлар яратилишига киришилди.

Халқ дostonлари тили ва бадиияти юзасидан ўзбек тилшунослигида бир қатор диссертацион тадқиқотлар амалга оширилган: уларда дostonларнинг лугавий, лексик-семантик, функционал-услубий хусусиятлари, киёсий-тарихий таҳлили, поэтик кўчим ва барқарор услубий формулалар махсус ўрганилган.⁵

Ўзбек тилшунослигида халқ дostonлари тилининг лисоний ва бадиий-эстетик хусусиятларини аниқлаш, баҳшнинг лингвoмаданий бирликлардан фойдаланишдаги поэтик маҳоратини асослаш мавзунинг долзарблигини белгилайди. Шу маънода, Фозил Йўлдош ўгли дostonлари лексикаси лугавий қатламларини очиб бериш, уларнинг вазифавий-мазмуний хусусиятларини аниқлаш, дostonларнинг лексикографик манбаларини яратиш, дoston тилига жос фонетик, лексик-грамматик бирликларнинг қўлланиш даражасини аниқлаш, структур-семантик хусусиятларини асослаш, лингвoпoэтик таҳлилин аналга ошириш ва, ўз навбатида, бундан дунё илм-фанини хабардор этиш заруратини юзага келтиради.

⁵ Шоабдурахманов Ш. О художественных средствах языка поэмы «Равшан»: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1949; Турсунов С. Лексические особенности дастана «Алпамыш». Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1990; Ерматов И.Т. Ўзбек халқ кaхрамонлик эпоси бадиияти Филол. фан. д-ри. ... дис. – Тошкент, 1994; Мўминов И.М. Ўзбек мулоқот ҳулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари. ДД – Тошкент, 2000; Нoлдaшeвa C.Н. Пoэтика узбекского народного героического эпоса «Алпамыш»: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1984; Хoлмaнoвa З. «Шайбонийхoн» дostonи лексикаси (Пўлкан шoир вариантти асосида): Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1998; Болтаева И.Б. Ўзбек халқ дostonлари эпитет табиати: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент, 2000; Рўзимбoев X.C. Жанубий Хoрaзм дostonлари тилининг лугавий-маънoвий таҳлили («Шaҳриёр» ва «Маликан Завриё» дostonлари мисoлида): Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Тошкент, 2000. – 25 б.; Рaҳимoв A.C. Ўзбек халқ дostonлари лексикасининг киёсий-тарихий таҳлили (Эргaш Жуманбулбул ўгли ижоди мисoлида): Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Самарканд, 2002; Тoшмaтoв X.К. Ўзбек халқ дostonларида поэтик кўчимлар: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Тошкент, 2002; Мaҳмaдиeв Ш.С. Ўзбек халқ дostonлари тилида стилистик формулалар: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2007; Хaликов A.A. «Гўрўғлининг тугилиши» дostonи тилининг лексик-семантик хусусиятлари: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Тошкент, 2009.

I БОБ. ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИ ТИЛИДАГИ ЛИНГВОМАДАНИЙ БИРЛИКЛАР

1.1§. Ўзбек тилшунослигида лингвопозтикага оид ишларга бир назар

Сўнгги йилларда тилшунослигимизда лингвопозтик изланишларга эътибор кучайиб борганлигини таъкидлаш жоиз. Бу ўринда дастлабки ишлар сифатида А.Нурмоновнинг туркум кузатишларини,⁶ Н.Маҳмудовнинг Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Мақсуд Шайхзода каби адибларнинг асарлари лингвопозтикасини ўрганишга бағишланган илмий-назарий йўсиндаги мақолаларини,⁷ «Сўз шайхларининг мўъжизалари» туркумидаги ўнга яқин ишларини⁸ тилга олсак бўлади. Бадний матн лингвопозтикаси муаммоларини кенг қамровда фундаментал тадқиқ этган М.Йўлдошевнинг эълон қилган ишлари,⁹ ўзбек тилшунослигида лингвистик прагматикага оид назарий масалаларни биринчи марта монографик аспектда тадқиқ этган М.Х.Ҳақимовнинг иши¹⁰, шунингдек, миллатимизга хос ва мос мулоқот ҳулқининг ижтимоий-лисоний табиатини тадқиқ этган С.М.Мўминовнинг иши¹¹ ҳам бу борада айтилган фикрни қўллаб-қувватлайди.

Булардан ташқари, лингвопозтика соҳасида бир қатор мақолалар, монографик тадқиқотлар чоп этилди, номзодлик ва докторлик диссертациялари ҳимоя қилинди. Бу ўринда Г.Рихсиева,

⁶ Нурмонов А. Тилшуносликнинг адабиёт билан муносабати // Танланган асарлар. III жилдлик, III жилд. – Тошкент: Академнашр, 2012. – Б. 248-261.

⁷ Маҳмудов Н. Абдулла Қаҳҳор ҳикояларининг лингвопозтикасига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1987. – № 4. – Б.34-36; Маҳмудов Н. Ойбек шеърларидаги ўхшатишларнинг лингвопозтикаси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1985. – №6. – Б. 48-51; Маҳмудов Н. Шайхзода сўзининг лингвопозтикасига чизгилар // Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. Илмий-назарий анжуман материаллари. – Тошкент, 2009. – Б.12-17.

⁸ Маҳмудов Н. Тилимизнинг тилла сандиги. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2012.

⁹ Йўлдошев М. Бадний матн ва унинг лингвопозтик таҳлили асослари. – Тошкент: Фан, 2007.

¹⁰ Ҳақимов М.Х. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. док. ... дис. – Т.:2001. – 283 б.

¹¹ Мўминов И.М. Ўзбек мулоқот ҳулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари: ДД - Т.: 2000.

Ж.Жалоловаларнинг мақолаларида¹² бадий асар тилида қўлланувчи усул ва шаклларнинг лингвопоэтик моҳияти ҳақида сўз юритилганлигини, У.Э.Раҳимовнинг мақоласида¹³ Нодира газалларининг лингвопоэтикаси; Ш.Эгамбердиеванинг илмий ахборотида¹⁴ Ғ.Ғулом асарлари лингвопоэтикаси, Б.Йўлдошев ва З.Шодиевнинг ишида¹⁵ Саид Аҳмад «Уфқ» трилогиясининг лингвопоэтик хусусиятлари ўрганилганлигини таъкидлаш лозим. Шунингдек, алоҳида олинган ижодкорлар услубининг махсус таҳлил этилганлиги лингвопоэтика ва лингвостилистика масалаларига қизиқишнинг кучайиб борганлигидан далолат беради. Бу борада Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз»и, Ойбек насри, Шукур Холмирзаев ҳикоялари, Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар»и, Муҳаммад Юсуф шеърляти лингвопоэтикасига оид номзодлик диссертацияларни,¹⁶ Г.Муҳаммаджонованинг ўтган асрнинг 80-йиллари охири ва 90-йиллар бошлари ўзбек шеърлятининг лингвопоэтик тадқиқига бағишланган илмий ишини¹⁷ тилга олиш лозим. Бу йўналишдаги тадқиқотлар ичида Н.Маҳмудов,¹⁸ И.К.Мирзаев,¹⁹ М.Х.Ҳақимов,²⁰ С.М.Мўминов,²¹ М.Йўлдошев²²

¹² Рихсиева Г. Лингвопоэтик тадқиқ асослари бўйича мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2003. – №2(4) – Б.84-86; Рихсиева Г. Нисбат шаклларининг лингвопоэтик тадқиқига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2000. – №4. – Б. 33-35; Жалолова Л. Абдулла Қодирий асарларидаги жонлангиришнинг лингвопоэтик таҳлили // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент: 2000.

¹³ Раҳимов У.Э. Нодира газаллиётининг лингвопоэтикаси // Нодира абадиёти. – Ўш, 1993.

¹⁴ Эгамбердиева Ш. Ғ.Ғулом асарлари лингвопоэтикасига доир. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1996, №1. – Б. 48-49.

¹⁵ YO'ldoshev B., Shodiyev Z. "Ufq" trilogiyasining lingvopoetik tahlili masalalari. – Samarqand: SamDU, 2006.

¹⁶ Йўлдошев М. Чўлпоннинг бадий тил маҳорати – Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Тошкент, 2000; Боймирзаева С.У. Ойбек прозасининг лингвостилистик тадқиқи: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент, 2004; Дониёрова Ш. Ш.Холмирзаев ҳикояларининг бадий-услубий ўзига хослиги: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент, 2000; Чориева З.Т. Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романидаги мактубларнинг лугавий-маъновий, услубий хусусиятлари: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Тошкент, 2006; Шодиева Д.Ш. Муҳаммад Юсуф шеърляти лингвопоэтикаси: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Тошкент, 2007.

¹⁷ Муҳаммаджонова Г. 80 йиллар охири – 90 йиллар бошлари ўзбек шеърлятининг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фанлари номз. ... дисс. автореф. – Ташкент, 2004.

¹⁸ Маҳмудов Н. Семантико-синтаксическая асимметрия в простом предложении узбекского языка: Дисс. д-ра филол. наук. – Ташкент, 1984. – С.259.

¹⁹ Мирзаев И.К. Проблемы лингвопоэтической интерпретации стихотворного текста: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Т.: 1992 – С.50.

ларнинг докторлик диссертациялари илмий-назарий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга. И.К.Мирзаевнинг «бу соҳадаги тадқиқотларни кўпайтириш ва кучайтириш зарурияти кейинги йилларда филология илмининг энг долзарб вазифаларидан саналмоқда»,²³ деган фикрларида жиддий асос бор, албатта.

Лингвопоэтика соҳасидаги яна бир талай ишлар: Н.Маҳмудовнинг сўнги даврда эълон қилган илмий мақолалари,²⁴ ҳаммуаллифлигидаги лугати,²⁵ Д.Худойберганованинг ўзбек тилидаги ўхшатиш конструкцияларининг семантик ва стилистик таҳлилига доир тадқиқоти, лугати ҳамда баъзи мақолалари,²⁶ Й.Солижоновнинг XX асрнинг 80-90-йиллари ўзбек насрида бадий нутқ поэтикасига доир тадқиқоти,²⁷ Д.Қуროновнинг Чўлпон асарлари тилини лингвопоэтик таҳлил қилиш борасидаги кузатишлари²⁸ тилшунослигимизда муҳим ютуқ бўлди. Энг сўнги йилларда ҳимоя қилинган илмий ишлар орасида бадий матннинг шаклланишида парцеллятив конструкцияларнинг қўлланилиши, уларнинг грамматик, Ш.Ҳайдаровнинг тадқиқоти,²⁹ шунингдек, ўзбек тилида эллипсис ва антиэллипсиснинг бадий насрий матн

²⁰ Ҳақимов М.Х. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. док. ... дис. – Т.: 2001. – 283 б.

²¹ Мўминов И.М. Ўзбек мулоқот ҳулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари.: ДД – Т.: 2000.

²² Йўлдошев М. Бадий матннинг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фан. д-ри. ... дис. автореф. – Тошкент 2009. – Б. 48.

²³ Мирзаев И. Лингвистик поэтика ва унинг филологик таҳлилдаги ўрни // Тилшуносликнинг долзарб масалалари (ЎЗМУ илмий мақолалар тўплами) – Тошкент: Университет, 2002. – 22 б.

²⁴ Маҳмудов Н. Ўхшатишлар ва миллий образ. // Ўзбек тили ва адабиёти, №1. – 2013. – Б. 3-8; Маҳмудов Н. Ўхшатишлар – образли тафаккур маҳсули // Ўзбек тили ва адабиёти, №3. – Тошкент, 2011. – Б. 19-24. Маҳмудов Н. Тилимизнинг тилла сандиги. – Тошкент. Ғ.Ғуллом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2012.

²⁵ Маҳмудов Н., Худойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли лугати. – Тошкент: Маънавият, 2013. – 319 б.

²⁶ Худойберганова Д.С. Семантический и стилистический анализ конструкции уподобления в узбекском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент: 1989. – 22 с.; Худойберганова Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли лугати. – Т.: *Tilgop zamini* ziuo, 2015. – 44 б.; Худойберганова Д. Матннинг антропоцентрик тадқиқи. – Тошкент: “Фан”, 2013. – Б. 96.; Худойберганова Д.С. Матннинг мазмуний таркибида метафоралар // Ўзбек тили ва адабиёти, №1. – Тошкент, 2012. – Б. 35-39.

²⁷ Солижонов Й. XX асрнинг 80-90-йиллари ўзбек насрида бадий нутқ поэтикаси. Филол. фан. д-ри. ... дис. автореф. – Тошкент, 2003. – 50 б.

²⁸ Қуროнов Д. Чўлпон ҳаёти ва ижодий мероси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997.

²⁹ Ҳайдаров Ш. Бадий матнда парцеллятив конструкцияларнинг қўлланилиши: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Тошкент, 2011.

доирасидаги синтактик-семантик хусусиятлари ҳамда лингвопоэтик имкониятларини ўрганишга бағишланган Ф.Ибрагимованинг иши³⁰ ҳам лингвопоэтика соҳасидаги фундаментал тадқиқотлар рўйхатига киради.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, тадқиқот объекти бошқа, лекин уларнинг мазмун-моҳияти тўлиғича ёки муайян бўлимларигина лингвопоэтика масалаларига дахлдор фундаментал ишлар ҳам ўзбек филологиясида анчагина. Хусусан, М.Ёкуббекованинг «Ўзбек халқ қўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари» номли докторлик диссертацияси³¹, Д.Ўраева ва Ф.Эшбоеваларнинг тадқиқотларидаги айрим боблар ёки фаслларни шундай тоифадаги ишларга киритиш мумкин. М.Ёкуббекова диссертациясининг дастлабки боби лингвофольклористика объекти сифатида халқ қўшиқлари поэтикасининг ўрганилиши ва уларда лингвопоэтик таҳлил тамойиллари масалаларига бағишланган бўлса, кейинги бобларда халқ қўшиқларида сифатлаш, ўхшатишларнинг лингвопоэтик хусусиятлари, метафораларнинг бадий-услубий табиати каби масалалар чуқур ўрганилган. Д.Ўраеванинг «Ўзбек мотам маросими фольклорининг лингвопоэтик хусусиятлари»,³² Ф.Эшбоеванинг «Ўзбек халқ қарғишларининг лингвопоэтикаси»³³ номли ишлари улар амалга оширган тадқиқотларнинг таркибий қисми саналади. Булардан ташқари, диссертацион тадқиқотлар асосида эълон қилинган айрим ишларда³⁴ ҳам халқ оғзаки ижоди намуналарининг поэтик табиати йўл-йўлакай ўрганилган, тегишли илмий-назарий мулоҳазалар билдирилган, асосли хулосалар чиқарилган.

Ўзбек тилшунослигида халқ дostonлари тили лингвопоэтикасининг ўрганилиши масаласини биринчилардан бўлиб Ш.Шоабдурахмонов бошлаб берди. Олимнинг қатор илмий

³⁰ Ибрагимова Ф.Э. Бадий матнда эллипсис ва ангиэллипсис. Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент: 2011.

³¹ Ёкуббекова М. Ўзбек халқ қўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари: Филол. фан. д-ри. ... дис. – Тошкент, 2005.

³² Ўраева Д. Ўзбек халқ мотам маросими фольклори: Филол. фан. док. ... дис. – Тошкент, 2005.

³³ Эшбоева Ф.Х. Ўзбек халқ қарғишларининг жанр хусусиятлари ва бадийяти: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Тошкент, 2008.

³⁴ Мирзаева С. Ўзбек халқ романик дostonлари поэтикаси. – Тошкент: Фан, 2004. – 191б.; Мусакулов А. Севги магияси ва халқ лирикаси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1993, №5. – Б.18-26; Соатов Б. Ўзбек халқ мақолларининг жанр хусусиятлари ва поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1994. – 103 б.

мақолалари оригиналлиги, илмийлиги, поэтик тадқиқнинг кенг камровда эканлиги ва материаллар таҳлилига бойлиги билан тилшунослигимиз тарихида алоҳида ажралиб туради. Масалан, «Равшан» достонининг тилига бағишланган ишларида³⁵ ҳижолаар тузилиши, қофиялар тизими, Эргаш Жуманбулбул ўғлининг сифатлаш, ўхшатиш, метафора, метонимия, киноя, муболага каби бадий-тасвирий воситалардан мохирона фойдаланиш маҳорати таҳлил этилган, халқ бахшисининг айрим синтактик поэтик кўчимларни қўллашдаги ўзига хос индивидуал услуби ҳақида кенг камровли маълумотлар берилган. Олимнинг «Равшан» достонининг лексик, фонетик ва грамматик хусусиятлари ҳақидаги кузатишлари шу кунгача бажарилган халқ достонлари тилининг лингвопоэтикасига оид тадқиқотлар орасида ўз нуфузига эга.

С.Йўлдошева «Алпомиш» достонидаги ўхшатишларнинг гоаявий-эстетик функцияси»³⁶ номли мақоласида эпик қаҳрамонлар характери ни очувчи ўхшатишларининг бирин-кетин қўлланишида теран мантикий изчиллик мавжудлигини, уларнинг аксарияти мардлик ва қўрқоқлик, тўғрилиқ ва айёрлик, баҳодирлик, жасурлик каби тушунча ҳамда сифатлашларни очишга қаратилганлигини тегишли мисоллар орқали асослашга ҳаракат қилган. Тадқиқотчи асосий эътиборини бахшнинг гиперболага, ўта кўтаринки муболагага мурожаат қилишининг сабабларини ва достонда ана шу муболагали ҳолатнинг қай тарзда ишонарли эканлигини исботловчи поэтик замин, хусусан, фольклорга хос шартлилик табиатининг асосларини, гиперболик ўхшатишлар воситасида эпик қаҳрамонларнинг ташқи ва руҳий оламини гавдалантириш муайян эстетик ниятни, таъсирчанликни кўзлаб амалга оширилганлигини, шунингдек, достондаги ажойиботларнинг ёқимлилиги эса ҳамма вақт қутилмаган ташбеҳлардан, ғайритабиий воқеалар тасвиридан келиб чиққанлигини очишга қаратган. Булар яхши, албатта. Лекин

³⁵ Шоабдурахмонов Ш. О поэтических особенностях языка поэмы «Равшан» Эргаша Джуманбулбул оглы // Общественные науки в Узбекистане. – Ташкент, 1970. – №10. – С. 24-27; Шоабдурахмонов Ш. «Равшан» достонида бадий фонетика элементлари // Ўзбек халқ ижоди. – Тошкент: Фан, 1967. – Б. 23-30; Шоабдурахмонов Ш. «Равшан» достонининг тили ҳақида // «Эргаш шоир ва унинг достончилиқдаги ўрни» тўплами. – Тошкент, 1971. 2-китоб. – Б. 146-172; Шоабдурахмонов Ш. Эргаш Жуманбулбул достонларида ифода ва тасвирийлик // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1970. – № 5. – Б. 43-50.

³⁶ Йўлдошева С. «Алпомиш» достонидаги ўхшатишларнинг гоаявий-эстетик функцияси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1986, №1. – Б. 47-52.

тадқиқотчи ушбу мақолада «Алпомиш» достонидаги ўхшатишлар ижодкор халқимизнинг узоқ даврлардаги ўзига хос поэтик фикрлаш маҳсули эканлигига, бу ҳол уларни доимий ва давомийликка олиб келганлигига, анъанавий образлар, поэтик-психологик вазият ва эпизодлардаги бадий-эстетик такрорий бирликларни ана шулар билан изохлашга ҳаракат қилганида, мазкур мақола янада ҳам асосли мулоҳазаларга бой бўларди, деб ҳисоблаймиз.

Ўтган асрнинг 80-90-йилларида халқ дostonларининг хусусий поэтикаси масалаларига бағишланган қатор диссертациялар ҳимоя қилинди. Биз бу ўринда «Алпомиш» эпоси (Фозил Йўлдош ўғли варианты) поэтикаси билан боғлиқ иккита фундаментал тадқиқотни – С.Йўлдошева³⁷ ва И.Ёрматовларнинг³⁸ ишларини алоҳида қайд этиш билан чегараланамиз. С.Йўлдошева ўз олдига эпоснинг яратилишида бахшининг эпик қаҳрамон образини гавдалантириш маҳорати, мавжуд мотивлар вазифадошлиги, бадий-поэтик кўчимлардан ўхшатиш ва сифатлашларнинг дostonдаги қўлланиш даражаси каби масалаларни ўрганишни мақсад қилиб қўйган ва буни муайян даражада амалга оширган. Шу дostonнинг яна бир тадқиқотчиси И.Ёрматов сўз бадийяти муаммолари хусусида ўз кузатишларини баён этган, дostonни тарихий ва замонавий поэтика ютуқларидан келиб чиқиб текширган. Тадқиқотчи эпик баёнда бахши ва персонажлар нутқи муносабатлари, эпос тилида бадий тасвир (эпитет, ўхшатиш, муболага) муаммолари ва поэтик кўчим табиати, шунингдек, бадий такрор шакллариининг қўлланиши каби кенг қўламли масалаларни муваффақият билан чуқур ёритиб бера олган.

Сўнгги йилларда халқ дostonлари тили ва поэтиканинг хусусий масалаларини ўрганишга бағишланган бир қатор илмий ишлар ҳам яратилди. С.Мирзаева,³⁹ М.Ёқуббекованинг докторлик,⁴⁰ Х.Тошматов,⁴¹ Ш.Маҳмадиев,⁴² И.Т.Болтаева⁴³ ларнинг номзодлик

³⁷ Юлдашева С.Н. Поэтика узбекского народного героического эпоса «Алпамыш»: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1984.

³⁸ Ёрматов И.Т. Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси бадийяти: Филол. фан. д-ри. ... дис. – Тошкент, 1994.

³⁹ Мирзаева С. Ўзбек халқ романик дostonлари поэтикаси: Филол. фанлари д-ри. ... дисс. – Тошкент, 2004.

⁴⁰ Ёқуббекова М. Ўзбек халқ кўшиклариининг лингвопоэтик хусусиятлари: Филол. фан. д-ри. ... дис. – Тошкент, 2005.

⁴¹ Тошматов Х.Қ. Ўзбек халқ дostonларида поэтик кўчимлар: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Тошкент, 2002.

⁴² Маҳмадиев Ш.С. Ўзбек халқ дostonлари тилида стилистик формулалар: Филол. фанлари номз. ... дисс. – Тошкент, 2007.

диссертациялари ана шулар жумласидандир. С.Мирзаева ўз ишида романик дostonлар поэтикасини тадқиқ этишга эътиборни қаратаркан, унда эпик универсиум ва эпик социум, эпик макон ва замон, барқарор эпик формулалар поэтикаси ва уларда турли вазиятлар учун хослашиш, барқарор эпик формулаларнинг лисоний метафорик табиати каби соф илмий-назарий масалаларини ўрганган ва бунинг уддасидан чиққан.

Х.Тошматов ўз ишида асосий эътиборини халқ дostonларидаги лисоний метафора, метонимия ҳамда синекдоха каби бадий кўчимларнинг тутган ўрнини, уларнинг миқёс ва даражасини, эпик тасвир ва эпик баёнда бажарган ғоявий-бадий вазифаларини аниқлашга қаратган.

Ш.Маҳмадиевнинг номзодлик ишида фольклор асарлари тили ва услубига хос бўлган хусусиятларнинг муҳим бир қирраси, яъни тасвирий воситалар силсиласида ўзига хос шакл ва мазмунга эга бўлган стилистик формулаларнинг ўзбек халқ дostonлари тилида ва клише назарияси тизимида тутган ўрни махсус текширилган. Тадқиқотчи стилистик формулаларнинг халқ дostonларидаги мавқеини, лингвистик табиати ва қурилишини, уларнинг ҳар бир дoston айтувчи ижодида индивидуал тарзда зоҳир бўлиш сабабларини аниқлашга эътиборни қаратган. Дostonлар матнидаги стилистик формулаларнинг лингвопоэтик хусусиятлари ва лингвистик таркиби ҳақида баҳс юритган. Мазкур тадқиқотга Фозил Йўлдош ўғли, Хушбоқ Мардонақул ўғли қуйлаган «Алпомиш» дostonи вариантлари ҳамда Эргаш Жуманбулбул ижросидаги «Кунтуғмиш», «Якка Аҳмад», «Ойсулув», «Кунларим» дostonлари асосий манба вазифасини ўтаган.

И.Т.Болтаеванинг номзодлик диссертацияси ҳам халқ дostonларидаги эпитетларнинг поэтик табиатини ва вазифадошлик жиҳатидан турларини аниқлашга, уларнинг бажарган ғоявий-бадий вазифаларини ўрганишга бағишланган. Тадқиқот учун «Алпомиш», шунингдек, «Гўрўғли» туркумига мансуб дostonлар, «Булбул тароналари» беш жилддигига киритилган дostonлар асосий объект вазифасини ўтаган. Ишда эпитетларнинг асосий типларини бир неча турга: қайд этувчи ва баҳоловчи эпитетлар; барқарор ва барқарор бўлмаган эпитетлар; истиоравий (метафорик)

⁴³ Болтаева И.Б. Ўзбек халқ дostonларида эпитет табиати: Филол. фан ном. ... дис. автореф. – Тошкент, 2000.

ва истиоравий бўлмаган эпитетлар; оддий ва мураккаб эпитетларга бўлиб ўрганилган. Тадқиқотчининг эпитетларнинг қўлланиш доирасини белгилашда халқ дostonларидаги бошламалар, эпик от таърифи, жанговар отни эгарлаш тасвири, эпик қахрамонларнинг сафар тасвири, дoston тугалламаси билан боғлиқ типик ўринларни асосий мезон қилиб олган.

Хуллас, таъкидланган ҳар учала тадқиқотда қўйилган масалалар тўла-тўқис бажарилган, уларнинг ҳар бири халқ дostonлари поэтикасини ўрганишга бағишланган муҳим илмий-назарий тадқиқотлардир.

Таъкидлаш лозимки, тилшунослигимизда халқ дostonлари тилининг баъзи лисоний жиҳатларини, хусусан, уларда кенг қўлланадиган стилистик формулаларнинг лингвопоэтик табиати ва лингвистик таркибини қиёсий таҳлилда ўрганиш, дostonлар лексикасидаги паремиологик бирликларнинг лингвопоэтик хусусиятларини ёритиш, стилистик қатлам ва уларнинг баҳши сўз бойлигини белгилашдаги ўрнини таҳлил қилиш, фразеологик бирликларнинг семантик-коннотатив таҳлилин амалга ошириш, дostonлар тилидаги норасмий унсурларнинг лингвопоэтик табиатини аниқлаш, шунингдек, дostonлар тилидаги лингвомаданий бирликларнинг лисоний хусусиятлари ва уларнинг бадий-эстетик вазифаларига дахлдор илмий-назарий масалаларни тадқиқ этиш эндигина бошланди. Бундай йўналишлардаги илмий тадқиқотларга алоҳида эътибор бериш, уларни янада жонлантириш ва амалга ошириш ҳозирги тилшунослигимизда муҳим илмий-амалий аҳамият касб этади.

Сўнгги йилларда дунё тилшунослигида лингвокультурология соҳаси тил тизимини тадқиқ этишнинг етакчи йўналиш ва унинг ўрганиш объектларидан бири лингвомаданий бирликлар эканлиги эътироф этилмоқда. Хусусан, ушбу соҳага дахлдор илмий адабиётларда⁴⁴ ўхшатиш, метафора, метонимия, мақол ва иборалар

⁴⁴ Воробьев В.В. Лингвокультурология: теория и методы – М., 1997; Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Academia, 2001; Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология. – М., 2002; Иванова С.В. Лингвокультурологический аспект исследования языковых единиц: Дис. ... д-ра филол.наук. – Уфа, 2003; Сабитова З.К. Лингвокультурология учебник. – М.: Флинта, 2012. – 212 с. Махмудов Н. Ўхшатишлар ва миллий образ // Ўзбек тили ва адабиёти, №1. – 2013. – Б. 3-8; Махмудов Н. Ўхшатишлар – образли тафаккур маҳсули // Ўзбек тили ва адабиёти, №3. – Тошкент, 2011. – Б. 19-24.; Махмудов Н., Худойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изохли лугати. – Тошкент: Маънавият, 2013. – 319 б.; Худойберганова Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изохли лугати. – Т.: Turon zamin ziyo, 2015. – 44 б.

муайян тилнинг лингвомаданий бирликлари сифатида у ёки бу халқнинг миллий дунёқарабини ифодалаб келиши таъкидланган. Д.Худойберганова ҳам бу борада асосли хулоса берган: “Бу каби маданий бирликлар ўзида бирор этносга хос менталликини, шунингдек, реал воқеликни лисон воситасида ифодалаш даражасини кўрсатувчи далил ҳамдир. Булар ўзида халқнинг ижтимоий, маънавий жиҳатдан ривожланишини ҳам кўрсатади”.⁴⁵ Биз ҳам бу борадаги мулоҳазаларни маъқуллаган ҳолда халқ дostonлари тилидаги рамзлар, ўхшатишлар, метафоралар, метонимиялар, сифатлашлар, бадий такрорлар, паремиологик бирликлар ва сажъ санъати, фразеологизмлар, топишмоқлар, урф-одат ва маросимга оид сўзлар, нутқнинг норасмий унсурлари (қарғиш, сўкиш ва ҳ.к.) кабилар ҳам лингвомаданий бирликлар эканлигини таъкидлаймиз. Фозил шоир дostonлари тилини ўрганиш шундан далолат берадики, сўз санъаткорининг ижро жараёнидаги эпик қаҳрамонлар хатти-ҳаракатига, муайян кўриниши ва ҳолатига ёки бирор бир предметнинг белгисига муносабати, энг муҳими, ассоциатив фикрлаш тарзида ўз тасдигини топиши биз назарда тутатган лингвомаданий бирликларда ҳам намоён бўлади.

1.2§. Ўхшатишлар – лингвомаданий бирлик сифатида

Инсоннинг дунёни билишида ўхшатиш – қиёслаш бениҳоя катта ўрин тутаети. Икки ёки ундан ортиқ предмет ёки тушунчани ўхшаш ёки фарқли жиҳатларини аниқлаш мақсадида қиёслаш, таққослаш ташки дунёни билишнинг энг кенг тарқалган мантиқий усуллардан бири сифатида инсон фаолиятининг барча соҳаларида кузатилади. Бу беҳад муҳим мантиқий категория, табиийки, тилда ўз аксини топади.⁴⁶

Қадимги ҳинд эпоси поэтикаси, хусусан, эпитет ва ўхшатишларнинг табиатини ўрганган рус тилшуноси С.Л.Невелованинг таъкидлашича, ўхшатишлар поэтик фигура сифатида тўртта унсурдан ташкил топади: 1) ўхшатиладиган нарсая ёки субъект; 2) унга ўхшаш бўлувчи нарсая ёки объект; 3) ўхшатиш

⁴⁵ Худойберганова Д. Матиянинг антропоцентрик тадқиқи. – Тошкент: “Фан”, 2013. – Б. 96.

⁴⁶ Махмудов Н. Ўхшатишлар – образли тафаккур маҳсули // Ўзбек тили ва адабиёти, №3 – Тошкент, 2011. – Б. 19-24.

белгиси ёки ўхшатиш асоси; 4) ўхшатишнинг формал кўрсаткичи⁴⁷ [85:38]. Ўзбек тилшунослари ва фольклоршунослари ҳам ўхшатишлар тўрт унсурдан таркиб топишини қайд этадилар.⁴⁸ Ҳар қандай ўхшатиш муносабати тилда ифодаланар экан, албатта, уларда тўрт унсур кўзда тутилади, лекин ҳар бир унсурни мутахассислар турлича номлайди. Масалан, **биринчи унсур** – **ўхшаган нарса**, **яъни ўхшатиш субъекти ўхшатилмаши** (Ёрматов И., Рустамов А.), **қиёс субъекти** (Маҳмудов Н., Черемисина М.М.), **ўхшатувчи объект** (Мукаррамов М.), **ўхшатилган** (Саъдий А.), **предмет** (Томашевский Б.В.), **ўхшатиш объекти** (Шапиро М.А.), **қиёсланган нарса ёки субъект** (Невелова С.Л.), **ўхшатиш асоси** (Ёкуббекова М.И.), атамалари билан номланган. **Иккинчи унсур ўхшатилган нарса**, **яъни ўхшатиш эталони** атамаси эса **ўхшовчи** (Ёрматов И., Рустамов А.), **ўхшатиш объекти** (Ефимов А.И.), **қиёс эталони** (Маҳмудов Н., Черемисина М.М.), **ўхшовчи образ** (Мукаррамов М.), **унга ўхшатилган** (Саъдий А.), **образ** (Томашевский Б.В.), **ўхшатиш образи** (Шапиро М.А.), **унга қиёс бўлган нарса ёки объект** (Невелова С.Л.), **ўхшатиш тимсоли** (Ёкуббекова М.М.) номлари билан юритилган.

Ўхшатиш таркибидаги **учинчи унсур** – **ўхшаш сифат**, **яъни ўхшатиш асоси** атамаси эса **ўхшамши** (Ёрматов И., Рустамов А.), **қиёслаш асоси** (Ефимов А.И.), **қиёс асоси** (Маҳмудов Н.М.), **ўхшатма белги** (Томашевский Б.В.), **ўхшатма белгиси** (Худойберганова Д., Шапиро М.А., Ёкуббекова М.М.), **қиёс белгиси** (Невелова С.Л.) каби номлар билан юритилган. Ниҳоят, охириги **тўртинчи унсур** – **ўхшатиш кўшимчалари**, **яъни, ўхшатишнинг шаклий кўрсаткичлари** филология илмида **ўхшатиш воситаси** (Ёрматов И., Худойберганова Д., Шапиро М.А., Ёкуббекова М.М.), **қиёслашнинг формал кўрсаткичи** (Маҳмудов Н.), **ўхшатишнинг формал кўрсаткичи** (Черемисина М.М., Невелова С.Л.) каби қатор

⁴⁷ Невелова С.Л. Вопросы поэтики древнеиндийского эпоса. Эпитет и сравнение. – М.: Наука, 1979. – 38 с.

⁴⁸ Маҳмудов Н. Ўхшатишлар – образли тафаккур маҳсули // Ўзбек тили ва адабиёти. №3. – Тошкент, 2011. – 24 б.; Йўлдошев М. Чўлпон сўзининг сирлари. – Тошкент: ИМАънавият, 2002. – 58; Худойберганова Д. Матиннинг антропоцентриқ талқиқи. – Тошкент: “Фан”, 2013. – Б. 96; Ерматов И. Ўзбек халқ қаҳрамонлиқ эпоси бадияти. – Тошкент, 1994; Ёкуббекова М. Ўзбек халқ кўшиқларида ўхшатиш. – Тошкент: Фан, 2003 – 35-56-б.; Ёкуббекова М. Ўзбек халқ кўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари: Филол. фан. д-ри. дис. – Тошкент, 2005; Соатов Б. Ўзбек халқ мақолларининг жанр хусусиятлари ва поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1994. – 103 б.

атамалар билан номланган. Биз уларнинг ҳеч бирини инкор этмаган ҳолда номлари илмий адабиётларда ҳар хил қайд этилган бўлса ҳам, ҳар бирининг ифодалаган тушунчаси ўз камрови жихатидан бир-бирига зид эмаслигини алоҳида таъкидламоқчимиз, ҳолос. Ишимизда ўхшатишнинг таркибий қисмларини номлашда чалкашликка йўл қўймаслик, ифодада ихчамликка ва тушунарли бўлишликка эришиш учун қуйидагича номлашни маъқул кўрдик: 1) *ўхшатиш субъекти*; 2) *ўхшатиш эталони (тими соли)*; 3) *ўхшатиш асоси (белгиси)*; 4) *ўхшатишнинг шаклий кўрсаткичи (воситаси)*. Ўхшатишларнинг тил (матн)даги муносабатини кўрсатувчи бундай унсурларнинг ўзига хос лисоний ифодалари ва тавсифларига, шунингдек, лексик-семантик мазмуни ва поэтик табиатига эътибор берамиз.

Ўхшатиш таркибидаги биринчи унсур – ўхшаган нарса, яъни ўхшатиш субъекти ўз номи билан ўхшатилаётган предмет ёки тушунчанинг лексик ифодасидир. Уни ўхшатиш субъекти деб аташимизга сабаб: у таҳлилга жалб этилган дostonлар тилидаги ўхшатиш ҳодисасининг асосини ташкил этади. Айни шу субъект бўлмаса, уни ҳеч қачон бирор нарсага чоғиштириш ва унга ўхшаш бўлган ўхшатиш эталонини матн таркибидан топиб бўлмайди. Шу маънода, дostonлар тилидаги ўхшатишнинг ўзи ўхшатиш субъекти ифодаланган предмет, воқеа, ҳаракат ёки ҳолатни образли тасвирлаш, унга тингловчининг эътиборини тортиш эҳтиёжидан келиб чиққан. Бу унсур матнда от, отлашган сўзлар, кишилик олмошлари ёки шахс ва предметларни тавсифловчи сўз бирикмалари, кўпинча отли ва феълли бирикмалар билан ифодаланган. Ўхшатиш субъектининг лексик-семантик мазмуни хилма-хил: а) эпик қаҳрамон шахси (*ота, она, фарзанд, ёр, маъшуқа, каби*); б) эпик қаҳрамоннинг тана аъзолари (*юз, оғиз, тиш, лаб, кўз, калла, соч, қўл, қош каби*); в) эпик қаҳрамоннинг хулқ-атвори ва хатти-ҳаракати (*юриши, чиқиши, ҳусни жамоли, киприк қоқиши каби*); г) эпик тасвирга дахлдор турли хил предметлар (*гул, сув, яшин, ўт, тош, қор каби*).

Ўхшатиш субъектининг ўхшатиш қурилмасида ўхшатиш эталони билан бирга ўхшатиш ифодалаши морфологик, лексик-морфологик воситалар ёрдамида амалга ошади. Бу муносабат семантик йўл билан (ҳеч қандай лексик-морфологик воситаларсиз) ҳам ифодаланиши мумкин. Ўхшатиш субъекти матн таркибида кўпинча бош келишиқда бўлиб, эғалиқ қўшимчалари билан

турланади, синтактик жиҳатдан эга вазифасида келади. Ўхшатиш субъекти баъзан матн таркибидан тушиб қолиши ва ўхшатиш қурилмаси мазмунидан англашиб туриши ҳам мумкин.

Ўхшатиш таркибидаги иккинчи унсур – ўхшатиш нарса, яъни ўхшатиш эталони (тимсоли) ўхшатиш субъектини ўхшатиш учун хизмат қиладиган, ўхшовчи образнинг лексик ифодаси саналади. Уни ўхшатиш эталони деб аташимизга сабаб шуки, ўхшатиш субъектига хос хусусиятларнинг рамзий мужассами бўлиб хизмат қиладди. Ўхшатиш таркибидаги бу унсурнинг ўзига хос ва бошқаларидан жиддий ажралиб турадиган лисоний хусусияти мавжудлигини Н.Махмудов алоҳида таъкидлаган: “Бу унсур ўхшатишнинг марказини, мағзини ташкил этади, бошқа унсурлар (ўхшатиш субъекти, ўхшатиш асоси) айна шу эталон атрофида бирлашади. Айна пайтда бошқа унсурлар имплицит ифодалана билгани ҳолда ўхшатиш эталони фақат эксплицит ифодаланмоғи шарт, яъни ўхшатиш эталони бевосита лисоний ифодага эга бўлмаса, ўхшатиш мазмунидаги ибора шакллана олмайди. Энг муҳими шуки, халқнинг дунёни кўриши ва англашидаги ўзига хослик, яъни миллий-маданий ва миллий-коннотатив маълумот бевосита айна шу ўхшатиш эталонида ўз тажассумини топади. Халқнинг миллий образли тафаккур тарзининг маҳсули сифатида турғунлашган, эталонлашган образлар миллий идрокни акс эттиради”.⁴⁹ Айна муаммо тадқиқи билан жиддий шуғулланган М.Йўлдошевнинг фикри ҳам эътиборга лойиқ: “Ҳар қандай ўхшатишнинг лингвопоэтик асосини бевосита ўхшатиш эталони ташкил этади. Тасвирий восита сифатидаги ўхшатишнинг поэтик қиммати, эстетик салмоғини ҳам худди шу ўхшатиш эталони белгилайди. Ўхшатишнинг оригиналлиги айна ўхшатиш эталонининг оригиналлигига кўра юзага келади”.⁵⁰

Фозил шоир дostonлари тилидаги ўхшатишларда ўхшатиш эталони муҳим унсур сифатида асосан матнда бадий бўёқдорлик, образлилик, эпик тасвирий аниқлик туғдириш учун хизмат қилган. Бу унсур матнда, асосан, отлар, отлашган сўзлар ва сўз бирикмалари билан ифодаланган, чунки сезгилар қиёсида ҳам, тасаввур қиёсида ҳам белги ва хусусият предметга хос етакчи

⁴⁹ Махмудов Н. Ўхшатишлар ва миллий образ. // Ўзбек тили ва адабиёти, №1. – 2013.

⁵⁰ Йўлдошев М. Чўлпон сўзининг сирлари. – Тошкент: Маънавият, 2002. – 68 б.

хусусият саналади. Ўхшатиш эталонидан англашилган маъно асосига нисбатан кўп қиррали бўлиб, ўзида рамзийлик хусусиятини акс эттирган бўлади.

Тадқиқотимизда таҳлилга жалб этилган дostonлар тилида қўлланган ўхшатишлардаги ўхшатиш эталонининг лексик-семантик мазмуни ва объектлари ранг-баранг: а) эпик қахрамоннинг шахси (*Лайли, Мажнун, Ширин, Балогардон, Гўрўғли, султоним, шoҳим каби*); б) ҳайвон ва жониворлар (*арслон, шер, йўлбарс, от, кийик, илон, қоплон каби*); в) нарса ва қуроллар (*яшин, қамчи, камар, қилич, теши, чўт каби*); г) қимматбаҳо буюмлар (*олтин, нўлат, кумуш, гавҳар, маржон, садаф каби*); д) табиат унсурлари (*сув, тоғ, қор, бог, дарё, қир каби*) шулар жумласидандир. Таъкидлаш жонзки, ўхшатиш эталони учун танланган лексик бирликлар семантик мосликдан ташқари эпик баёнда шеър тузилишидаги оҳангдошлик ва ритмик ўлчовга мос бўлиши халқ дostonлари тилига хос анъанавийликка мос келади.

От сўз туркуми билан ифодаланган ўхшатиш эталони ўхшатиш қурилмасида ўхшатишнинг шаклий воситалари билан семантик-грамматик алоқага киришганда, қўшимчалар ёрдамида сифат ва равиш сўз туркумига ўтади. Синтактик жиҳатдан ўхшатиш эталони (восита билан ёки воситасиз) эгadan бошқа барча гап бўлаклари вазифасида кела олади. Ана шундай хусусиятларнинг халқ қўшиқларига хослиги ҳам баъзи ишларда⁵¹ қайд этилган.

Ўхшатиш таркибидаги учинчи унсур – ўхшаш сифат, яъни ўхшатиш асоси (белгиси) эса ўз номи билан бир-бирига ўхшатилаётган нарса, ҳодиса ёки тушунча ўртасидаги ўхшашлик белгисидир. Бу унсурни ўхшатиш қурилмасида ўхшатиш субъекти билан ўхшатиш эталони ўртасидаги ўхшатишга сабаб бўлган умумийликнинг ифодаси дейиш мумкин. Шунинг учун ҳам у ҳар доим дostonлар тилида икки предмет ёки воқеа-ҳодиса учун хос бўлган умумий белги, хусусият, ҳолат ёки ҳаракатни билдириш вазифасини бажариб келган.

Халқ дostonлари тилидаги ўхшатиш эталони учун танланган предметларнинг ҳаммасида у ёки бу белгини ифодалаш хусусияти мавжуд. Биз тайёрлаган ва эълон қилган лугатдаги ўхшатиш эталонларининг белгини ифодалаш хусусияти аини мулоҳазани

⁵¹ Ёқуббекова М. Ўзбек халқ қўшиқларида ўхшатиш. – Тошкент: Фан, 2003. – 26-56 б.

тўлиқ тасдиқлайди. Масалан, *болда* тотлилик, ширинлик; *ойда* гўзаллик, равшанлик, жозибалик, *ёйда* эгмалик; *норда* кучлилик, бакувватлик; *лочинда* тезкорлик, шиддатлилик; *жонда* қариндошлик; *кунда* ёруғлик, чарогонлик; *гумбазда* баландлик, катталиқ; *алифда* тиклик, адиллик, расолик; *ҳурда* чиройлилик, гўзаллик; *ҳолвада* пишмоқлик, қаримоқлик; *гунчада* нозиклик; *қорда* оклик; *қирда* баландлик, юксаклик; *қамшида* бежиримлик, ихчамлик; *юлдузда* ёруғлик; *шайтонда* айёрлик, алдамчилик; *шамолда* гувилламоқлик; *тешида* ўткирлик; *моховда* расволик, ярамаслик; *жаннатда* мухайёлик, ободлик, роҳатбахшлик; *дурда* оппоқлик; *гуручда* майдалиқ белгиларини ифодаловчи хусусиятлар мавжудки, уларнинг ҳаммаси таҳлилга жалб этилган дostonларда муайян даражада ўз ифодасини топган.

Тадқиқ жараёнида ўхшатиш асосларининг лексик-семантик мазмуни ва объектининг хилма-хиллиги аниқланди. Улар: эпик қаҳрамоннинг муайян ҳаракат ёки ҳолати; муайян ҳаракат ёки ҳолатдаги ҳайвон ва қушлар, баъзан уларнинг тана аъзоларидан бири; муайян ҳаракат ёки ҳолатдаги дарахт, япроқ, олма, гул каби ўсимликлар дунёсига оид нарсалар.

Ўхшатиш таркибидаги тўртинчи унсур – ўхшатишнинг шаклий кўрсаткичи (воситалари), яъни ўхшатиш қўшимчалари ўхшатиш муносабатини ифодалашда фаол иштирок этувчи лексик-грамматик бирликлардир. Бу унсур асосига кўра, ўхшатиш қурилмасидаги ўхшатиш муносабатини шакллантирувчи лексик, грамматик, стилистик, семантик элементлар йиғиндисидан ташкил топган бўладики, бу борадаги кузатишларимизни қуйроқда берамиз.

Ҳар бир унсурнинг лексик ва грамматик имкониятлари дostonлар тилида қандай намоён бўлганлигини, қолаверса, бахшининг сўздан қай даражада фойдалана олганлигини қисқача кўздан кечирамиз. Тадқиқ жараёнида таҳлилга жалб этилган дostonлар тилидаги ўхшатишларни икки турга, яъни: 1) *анъанавий ёки турғун ўхшатишлар*, 2) *индивидуал-муаллиф ёки эркин ўхшатишларга* ажратиб ўрганишни маъқул топдик. Таҳлил ифодасида ўхшатиш турларини номлашда ихчамлик бўлиши учун эркин ва анъанавий ўхшатишлар номи билан аташни лозим кўрдик.

Эркин ўхшатишлар халқ бахшисининг эпик қаҳрамонлар хатти-ҳаракатига муносабати, нигоҳи, кузатувчанлиги, бадий поэтик тахайюли, бадихағўйлик маҳорати, теран бадий дидининг

махсули сифатида юзага келган ўхшатишларидир. Агарда анъанавий халқ дostonлари коллектив ижод маҳсули эканлигини, уларнинг ижодкори ва ижрочиси нафақат Булунғур, балки Кўрғон, Нарпай, Шеробод, Денов, Дехқонобод, Хоразм каби дostonчилик мактабларига мансуб бахшилар бўлганлигини, биз назарда тутаётган ўхшатишлар улар томонидан ҳам яратилганлигини, бундай ўхшатишлар муайян даврлар ўтиши билан секин-аста янада сайқаллашиб, муайян тарихий тараққиёт босқичларини ўтиб, халқона тарзда бизгача етиб келганлигини назарда тутадиган бўлсак, мантикий хулосага асосан *индивидуал-муаллиф* атамаси шартли равишда танланганлигини, аммо таҳлил ифодасида эркин ўхшатиш намуналари сифатида қаралганлигини ва номланганлигини таъкидлашимиз зарур.

Эркин ўхшатишлар бахшининг индивидуал маҳоратини намоён этувчи лингвомаданий бирлик сифатида дostonлар тилида алоҳида ўрин тутайди. Бахши эпик баёнда ўз услубига хос хилма-хил ўхшатишлар яратади, бу ўхшатишлар оҳорлилиги билан ҳар қандай тингловчи-ўқувчини ўзига ром этади, муайян эпик қаҳрамонлар руҳияти, жисмоний ҳолати, характер-хусусияти ёки хатти-ҳаракатини ўқувчи кўз ўнгига яққол гавдалантиради. Қуйидаги мисолларда эркин ўхшатишларнинг гўзал намуналарини кўриш мумкин: *Шунда Хадича Тиллақиздан бу сўзни эшитиб, ердан темиртак тонган қулдай бўлиб, чотиб орқасига қайта берди (М.а.:108); Бу аждаҳар авраган кишини ҳарчанд қайт дегани билан, кўзига қиздай кўриниб қайтмайди эмиш, деган гап бор эди (Р.:414); Шозаргарнинг бу сўзини Шоқаландар эшитиб, ўзи индамасдан, ҳеч нима демай, телпаги қайқайиб, дамлаган танадай, дам бўлиб ўтирибди (М.а.:156); Шундай бир ўғилни билмаган менга нима вафо қилади. Келе, шаштим қайтмасин», — деб тўқсон ботмон чўяндан бўлган калтак билан кампирни қўйиб юборди. Кампир тариқдай тирқираб кетди (Р.:426) каби.*

Анъанавий ўхшатишлар бахши дostonлари тилида жуда фаол учрайди, ундаги ўхшатиш эталони поэтик рамз даражасига кўтарилган бўлади. Эпик қаҳрамонларнинг нуткида севган ёр — гўзал маъшуқанинг юзини (вариантлари: *жамол, ҳусн*) осмон жисмларидан *ой* (вариантлари: *ойдай ёруғ, ой туққандай, ойдай тўлган, ойдай ярқиллаган*)га, ўсимликлардан *гулга* ўхшатиш намуналари дostonлар тилида фаол учрайди. Айни фикрларни

далиллаш ва муайян маънода тўлдириш мақсадида биргина ой ўхшатиш эталонининг даставвал умумхалқ тилида ва сўнгра халқ дostonлари тилида қайдаражада қўлланганлигини кузатайлик. Лингвопоэтика масалалари билан фаол шуғулланаётган Н.Махмудов ўзбек тилида *ойдай* ўхшатиш эталонининг кенг қўлланилишини алоҳида таъкидлаб, уни семантик ва лингвокультурологик жиҳатдан қуйидагича изоҳлайди: “1.Чиройли, гўзал. Асосан аёллар ҳақида. 2. Порламоқ, балқмоқ, ажралиб турмоқ, кучаймоқ. 3.Тўлмоқ, янада гўзаллашмоқ. 4. Равшан, аён, маълум, шубҳага ўрин қолдирмайдиган даражада аниқ билинган... Бундан ташқари, аёлнинг гўзаллигини таъкидлайдиган *ўн тўрт кунлик ойдай* тургун ўхшатиш варианты ҳам бор”.⁵² “Девону луготит турк” лексикасининг ўзбек фольклоридagi кўринишларига доир илмий кузатишлар олиб борган Х.Зарифов мазкур асарнинг биринчи жилдида “*ой*” сўзига изоҳ берар экан, “*ўн тўрт кунлик ойга “толун ај* (тўлин ой) дейилади” деб ёзади ва “*а:ј толун болса элигін имламас*”, яъни “*Ой тўлин бўлса, қўл билан имланмас*” мақолини келтиради.⁵³ Тўлин ой кўринган тарафга қараб қўл билан имламаслик табуси XI асрда яшаган туркий қавмлар орасида кенг ёйилганлигининг тарихий асослари мавжуд: қадимги замонларда яшаган аجدодларимиз ой, куёш ва юлдузларни муқаддаслаштириб, топинганлар. Н.Я.Бичуриннинг гувоҳлик беришича, қадимги туркийлар эрта тонгда уйдан чиққач, аввало уфқдан бош кўтараётган куёшга, кечқурун эса ойга таъзим бажо келтиришни фарз деб билишган.⁵⁴ Тўлин ой билан боғлиқ ишонч-эътиқодлар XX асрда халқимиз орасида ҳам сақланиб қолганлиги ҳақида айрим маълумотлар учрайди. Раҳматулла Юсуф ўгли ёзиб олган маълумотларга кўра, нуроталиклар: “Қовунлар ойнинг ёруғида тугади, тўлин ойнинг ёруғида мол туғилса, илиги мойли бўлади, ой ботганда туғилса мойсизликка алоқадор. Ҳатто лайлатулқадр ҳам худо давлат ато этган одамларга ойга ўхшаб юмалаб келади”.⁵⁵

⁵² Махмудов Н. Ўхшатишлар – образли тафаккур маҳсули // Ўзбек тили ва адабиёти, №3 – Тошкент, 2011. 7-8 б.

⁵³ Солижонов Й. XX асрнинг 80-90-йиллари ўзбек насрида бадиий путқ поэтикаси: Филол. фан д-ри. ... дис. автореф. – Тошкент, 2003. – 50 б.

⁵⁴ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т.1. – М – Л., 1957. С.50, 142-144.

⁵⁵ Жўраев М. Фольклоршунослик асослари. – Тошкент: Фан, 2009. – 25-26 б.

Н.Махмудовнинг бадий асарлар тили бўйича ўзбек тилидаги *ойдай* ўхшатиш эталонининг семантик ва лингвокультурологик кузатишларининг натижаларини тадқиқотимизга жалб этилган дostonлардаги кўплаб мисоллар ҳам тўлиқ тасдиқлади. Қўлимизда йиғилган ва биз тузган изоҳли лугатдаги лисоний материаллар *ой* ўхшатиш эталонининг семантик ва лингвомаданий мазмунини куйидагича изоҳлашга имкон берди:

1. *Чиройли, гўзал*. Асосан эпик қаҳрамонлардан аёллар ҳақида: *Кўриб келдим сендай шохнинг қизини, / Тиллақизнинг ойдай ёруғ юзини* (М.а.:132); *Ойдай Ширин кўнглини хушлаб, / Тура келди, белин ушлаб* (Ф.Ш.:258) каби.

2. *Тўлмоқ, ярқилламоқ, янада гўзаллашмоқ*: *Ке, нима бўлса бир сўрайин, ҳусни ойдай тўлиб, барқ урган, қандай бўлса, унча-мунча одамнинг ўғли эмас, албатта* (Н.:125); *...Баланд тоғнинг чўққиларидан чиқиб қарасам, Лайлининг юргани, тургани, ҳусни-камол, ойдай ярқиллаган жамол кўриниб турар* (Л.М.:301); *Ойим Ширин бораётур, / Ҳусни голиб ойдай тўлиб, / Қабатида канизлари, / Бир-биридан бари голиб* (Ф.Ш.:236); *Қувондим айтган сўзингдан, / Ойдайин тўлган юзингдан* (Л.М.:330) каби.

3. *Менгзамоқ, ўхшамоқ*. Муайян шубҳага ўрин қолдирмайдиган даражада аниқ билинган: *Жамолнинг менгзадим осмонда ойга, / Қошингни менгзайман, эгилган ёйга* (Б.:39; Н.:125-126); *Жамолнинг менгзайман осмонда ойга, / Жасадинг менгзадим бўз қарчигаёйга* (М.а.:52; Ш.Ш.:35); *Жамолнинг ўхшайди осмонда ойга, / Қошинг келишибди қўлингда ёйга* (Б.Г.:25; 3.:167) каби.

4. *Йўқолмоқ*: *Юзига ниқобин тортди, / Кўшикидан ичкари ўтди. / Гуландом кўринмай қолди, / Ой ботиб кетгандай бўлди* (Б.Г.:66) каби.

Ушбу мисоллар асосида таҳлилни давом эттирамиз: эпик баёнда маъшуқанинг юзи *ой* тимсолига қиёсланган. Матнда *юз* сўзига *ҳусн*, *ҳусни-камол*, *жамол*, *ҳусни голиб* каби сўз ва сўз бирикмалари маънодош бўлиб келган. Қўлимизда йиғилган лисоний материалларнинг *ирқ*, *бет*, *тарз*, *олма*, *ой*, *гул* тимсоллари ҳам маъшуқанинг икки юзини тасвирловчи ўхшатишларда қатнашганлиги аниқланди. Булар орасида *ой* ва *гул* тимсоллари анча фаол қўлланилган. Маъшуқанинг юзини таърифлашда дostonлардаги анъанавийлик халқ бахшиси учун қўл келган. Бунинг мантикий асослари бор: *ой* юзга сеҳрли чиройи, сирли жозибаси, аниқлиги, оқлиги, думалоқлиги билан мантиқан

ўхшайди. А.Рустамов⁵⁶ гўзалнинг юзи ойга ўхшатишганда унинг ўхшатилиши юз, ўхшовчиси ой, ўхшамиши равшанлик белгиси эканлигини; Н.Махмудов⁵⁷ аёлнинг гўзаллигини таъкидлайдиган *ўн тўрт кунлик ойдай* тургун ўхшатиши ўзбек тилида ҳам кўп учрашини қайд этади. Достонлар тилидаги “*ўн тўрт кунлик ой туққандай жамоли*” (Л.М.:302-303; Ш.Ш.:45) анъанавий ўхшатиш намуналарининг анча фаол қўлланилганлиги айни лисоний ҳолатни тўлиқ тасдиқлади. Гул билан юз ўртасидаги ўхшашлик белгилари турфа хил: сеҳрли чирой, сирли жозоба, нафосатлик, рангиллик, кизиллик ва ҳ.к. Эпик баёнда *ой* ва *гул* тимсоллари орқали маъшуканинг юзини бахши мохирона таърифлашда достончиликдаги анъанавийликка суянган. Масалан: *гулдай юзим* (Б.:62; Л.М.:327; М.а.46); *гулдай тарзим* (Б.:62; М.а.:39); *рангим гулдай* (М.а.:174) каби ўхшатишларнинг қўлланилиш частотаси жуда юкори эканлигини тасдиқлади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, юзнинг чиройини гулнинг чиройи билан таққослаш мантикий асосга эга. Шу боисдан, поэтикада юз гул билан доимо қиёсланади, бунда юзнинг чиройилиги, мафтункорлиги, кизил ранги уни гул билан қиёслаганда муайян тасаввур бирлигини таъминлайди. Халқ достонлари тилида юзнинг гулга ўхшатилиш ҳолати жуда фаол эканлигини кўп марта кузатдик. Бу ўринда биргина мисол: *Сен эшитгин менинг айтган сўзимни / Олмадай сўлдирма гулдай юзингни* (М.а.:46) матнидаги “*гулдай юзинг*” бирикмасида юзнинг дуркунлиги, чиройилиги, жозибаси, қизиллиги назарда тутилмоқда. Эпик қаҳрамон томонидан ички, эҳтиросли туйғу билан “*сўлдирма*” дейилиши ҳам юкорида санаб ўтилган тароватли мафтункорликнинг йўқолмаслиги учун билдирилган ижобий хоҳиш, тилакдир. Гул сўлган тақдирдагина унинг бутун жозибаси йўқолади. Ваҳололки, гулга ўхшаган юзнинг гўзал ва жозибали бўлиши учун у ҳеч қачон сўлмаслиги зарур. Бахшининг эпик баёнда юз таранглиги ва қизиллигининг олмага ўхшатилиб тавсиф бериши ҳам мантиққа мос лисоний ҳолат: *Билолмайин айтган сўзи / Олмадай қизариб юзи* (Б.:80). Достонлар тилида юзнинг *ирқ*, *икки бет* каби маънодошлари кўплаб учрайди ва улар ҳам олмага

⁵⁶ Рустамов А. Сўз хусусида сўз. – Тошкент: Ёш гвардия, 1987. – 65 б.

⁵⁷ Махмудов Н., Худойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли лугати. – Тошкент: Маънавият, 2013. – 15 б.

ўхшатилади. Масалан: *Ирқи олмадай жуда пишган, зулфлари белига тушган, бир нечалар жамолини кўрса, ақли шошган* (Б.:47); *Икки бетинг олмадай пишиб, эй бобо-эй, / Ҳорма-эй! / Соқолларинг тизингга тушиб, бобо-эй, / Ҳорма-эй!* (Ш.Ш.:35) каби.

Айтилган мулоҳазалардан ва кўлимиздаги лисоний материаллардан маълум бўладикки, *олмадай ўхшатиш* эталони семантик ва лингвокультурологик жиҳатдан икки хил мазмунга эга: 1. *Пишган, қизармоқ*. Асосан, эпик қаҳрамонлардан аёлнинг юзи, ирки ҳақида, ижобий муносабатда: *Бу парининг жамолига Гўрўглибек қаради: ирқи олмадай пишган, қора зулфи оч белига тушган...* (М.а.:7-8) каби. 2. *Сўлмоқ*. Асосан аёлнинг юзи, қиёфаси ҳақида. Салбий муносабатда: *Олмадайин сўлган гулдай тарзим бор* (Н.:174; Б.:62; М.а.:62) каби. Айтиш мумкинки, миллий лингвомаданиятимиздаги *олма ўхшатиш* эталонининг мазкур икки мазмуни дostonлар тилида жуда фаол.

Дostonлар тилидаги ўхшатишларнинг поэтик табиати ҳақида сўз юритилганда, назаримизда, энг аввало, ўхшатишлардаги поэтик образни бахши қай жиҳатдан тасвирлашига қараб фарклаш зарур бўлади. Тўпланган материалларнинг тасдиқлашича, ўхшатишларда икки хил: ички ва ташқи тасвир мавжуд. Ташқи тасвирга кўра, ўхшатишлар эпик қаҳрамон қиёфасини, камраб олинган нарсаларни, муайян шарт-шароитларни ташқи таъсир сезгилари асосида таърифлайди. Бундай таъриф-тавсифларни уста бахшининг сўз санъатидан фойдаланиш имкониятларидан келиб чиқиб, анъанавийлик доирасида баҳолаш, уларнинг таъсирчанлигини очиш ва таҳлил қилиш энг муҳим. Дostonларнинг эпик баёнида ўхшатишлар ички тасвир учун хизмат қилганда, ташқи тасвирга қараганда бирмунча мураккаб ижодий жараён кечади. Бунда ўхшатиш воситасида эпик қаҳрамоннинг рухияти, ички кечинмалари, олдига қўйган истак ва имкониятлари бахшининг ижодий тафаккури маҳсули орқали юзага чиқади. Бундай тавсиф-таърифлар сезгилардан кўра муайян тасаввурга, эътиқодга, эпосдаги шартлилик ва анъанавийлик мезонларига таянади. Дostonлардан олинган мисолларга эътиборни қаратамиз: *Давлати бор адрас, кимхоб кияди, / Сени кўриб, эмчакларим ияди, / Қувонгандан ичим ўтдай куюди, йўл бўлсин, / Жон болам, қайда борасан?* (Н.:126-127); *Иккимизга дўст одамлар суюниб, / Душман кетсин ўтдай бўлиб куюниб* (Р.412) каби. Халқ дostonлари тилида фаол қўлланилган *ўт ўхшатиш* эталонини семантик ва

лингвокультурологик жиҳатдан қуйидагича изоҳлаш мумкин: 1. Ёнмоқ, чақнамоқ. Асосан, муайян эпик қаҳрамоннинг кўзига нисбатан, асабий ҳолат ҳақида: *Қараса бир кампир, кўзлари ўтдай, манглайи чўтдай, Аваз бурилиңқираб қаради.* (Б.:38) каби. 2. Ёнмоқ куймоқ. Асосан, эпик қаҳрамоннинг тана аъзаларидан ички қисмига нисбатан, муайян таъсир натижасида юзага келган руҳий қийноқ, азоб ҳақида: *Қаландар ўтдайин тутаниб кетди, / Қўлида ярқиллаб кескир пўлати, / Оша келди Қаландарнинг гайрати* (М.а.:174) каби. 3. Ёнмоқ, туташмоқ. Эпик қаҳрамонларнинг муайян хатти-ҳаракатлари ҳақида: *Қочганини қилич солар, / Ширин, Шакар қувиб етиб, / Ҳар тарафни лашкарни тутиб, / Ўтдайин туташиб кетиб* (Ш.Ш.:108) каби.

Экспрессив бўёқдорликдан ҳосил бўлган ижобий муносабат меҳр ва эътибор белгисидир. Э.Фромм таъбири билан айтганда, “инсоннинг ўзи танлаган субъектга юқори даражадаги ижобий ҳиссиётлари ҳосиласи бўлган муносабати унинг ҳаётий эҳтиёжлари ва қизиқишлари марказида туради, инсон муносабати объектлари ранг-баранг бўлади”.⁵⁸ Достонларда эпик қаҳрамонларнинг ички ҳиссиёти ва руҳий ҳолати ҳам муайян объектга бўлган алоҳида муҳаббатдан далолатдирки, бу маъшуқа ва фарзандларга бўлган муносабатда ёрқин кўзга ташланади. Буни қуйидаги матнларда ҳам кузатамиз: *Беҳуда тўкма кўз ёшинг, / Оч кўзингни, кўтар бошинг, / Бу дунёда кўнгилхушинг, / Зевархондай улинг келди!* (З.:196-197); *Парваришкардаи жону танам-а, / Юрагимда кетган доғи алам-а, / Бу кўрганим ўнгимми ё тушимми, / Жудо бўлган Жаҳонгирдай боламми?* (Н.:179) каби.

Достонлардаги ўхшатишлар ташқи тасвирга асосланганда эпик қаҳрамоннинг кўриниши, эшитиши, мулоқоти, шакл-шамойили, муайян хатти-ҳаракатлари, сиймоси каби таассуротлари ва уларнинг натижаларини тасвир этиш назарда тутилади. Бундай ўхшатишлар асоснинг сиймоси, кўриниши ёки муайян шаклини унинг ҳаракати ёки ҳолатини, хислати ёки хусусиятини таърифловчи ўхшатиш намуналаридир. Бу борадаги кузатишларимизни асослаш учун қаҳрамоннинг биргина сиймосини таърифловчи анъанавий эпик тасвирни кўздан кечирайлик. Бундай тасвирлар халқ достонларида жуда фаол: уларда қаҳрамон сиймоси маънан ва мантиқан мос келувчи нарса ва предметларга

⁵⁸ Фромм Э. Душа человека – М.: Республика, 1992. – С.157.

киёсланади. Масалан: *Хусни тўлган ойдай бўлиб, / Қош эгилган ёйдай бўлиб, / Офтобойим канизларман / Кун чалқиган бойдай бўлиб, / Тиши гавҳар, дурдай бўлиб, / Бужул шаҳрин юриб қарар (Р:419); Учовинг ҳам бирдай бўлиб, / Янги очилган гулдай бўлиб, / Беҳишдаги ҳурдай бўлиб, / Оқ баданинг қордай бўлиб, / Лабинг сўрса болдай бўлиб, / Кўрган қолсин андай бўлиб (М.а.:186)* каби. Кўрамизки, аини матнлардаги ўхшатишларда эпик қаҳрамоннинг ташқи сиймоси *ой, ёй, гавҳар, дур, гул, ҳур, қор, бол* каби катор анъанавий поэтик образлар билан киёсланган. Уларда эпик қаҳрамонларга ижобий муносабатни кузатамиз: бу муносабат меҳр-этибор асосида танланган *ой, дур, ёй, гул, ҳур, қор, бол* тимсоллари учун умумий. Ўхшатишдаги белги – ниҳоят даражадаги гўзаллик, чиройлилик ва ёкимтойликдан иборат.

Достонлар ижросида эпик қаҳрамоннинг ташқи сиймоси, кўриниши, баъзан муайян хатти-ҳаракатлари тасвирланганда ўхшатиш асоси қилиб олинган объектга нисбатан салбий муносабат билдирилади ва оқибатда асос учун танланган сўзларнинг салбий-экспрессив бўёқдорлиги усталлик билан юзага чиқарилади. Кўпинча, баҳши томонидан танланган *тимсол* ҳам шунга хос вазият ва меъёрда бўлади. Қуйидаги матнларга этиборни қаратайлик: *Атторнинг сўзини эшитиб: «Пулли, бепулга баробар берар экан», – деб дунё топган тентакдай бўлиб, баланд кўшикка чиқиб кетди (Б.:73); Шозаргарнинг бу сўзини Шоқаландар эшитиб, ўзи индамасдан, ҳеч нима демай, телпаги қайқайиб, дамлаган танадай, дам бўлиб ўтирибди (М.а.:156); Моховдай бўб бир бурчакда ўтирар, / Қарай олмай Гўрўғлининг юзига (М.а.:207); Кўрмасин, деб паналаб, / Нечовлари вой-войлаб, / Итдай бўлиб айқайлаб, / Бораётир иккови (М.а.:136); Дингиллогич байталдай бир шанги энаси бор эди, кўчага чиқиб, Жаҳонгирхонни кўриб, бу сўзни айтиб келаётир (Н.:172)* каби. Бундай ўхшатишларда асосдан, *тимсол* дан, баъзи ҳолларда ҳар иккисидан киноя, кесатиқ ёки ҳазил-мутуйибага мойил танқид ифодаси ўрин олган.

Халқ достонларидаги эпик баёнда кўзда тутилган муайян қаҳрамонлар тана аъзоларининг бирор предметга ўхшатишганини ҳам кузатамиз. Маъшуқанинг *юзи, қоши, кўзи, китриги, белига* бахшилар томонидан таъриф-тавсифлар берилиши, яъни ўхшатиш объекти қилиб олиниши бу сўзларнинг поэтик ва психологик семантикаси билан боғланади. А.Мусақуловнинг таъкидлашича, қарши жинсдаги майл уйғотиш хусусиятига эга бўлган тана

аъзолари саноғига айнан юз, қош, китрик, соч кабилар киради.⁵⁹ Ўзбек халқ лирикасини пухта ўрганган мазкур олим *қошнинг* бирор бошқа бир жисмга ўхшатилганида унинг қайрилган шакли, қоралиги ва чимирилишининг таққосланишини, қошда ошиқни сеҳрловчи кудрат мавжудлигини ҳам таъкидлайди. Халқ дostonлари тилида ҳам қошнинг шаклига солиштириш усули анча фаол учрайди. Хусусан, қошнинг эгилиб, кўз устида ёйсимон, тасмасимон кўринишда жойлашганлиги ҳар бир бахши учун бу шаклни хилма-хил таъриф-тавсиф килиш ва қиёслаш имконини беради. Фозил шоир дostonлари тилида ҳам эпик қаҳрамонлар қошини эгмалиги учун камон-ёйга ўхшатилишини кўп марта кузатдик ва табиийки, улар жуда фаол қўлланилганлигини таъкидлаймиз: *Қошнинг менгазайман эгилган ёйга* (Б.:39); *Қошнинг келбати ўхшайди эгилган ёйга* (Ш.Ш.:120) каби. Халқ дostonлари тилида кўз юлдузга, ўтга, кийик кўзига, чўлпон юлдузга; калла кадига ўхшатилади: *Беиови йўлда гапирсак дейди, калласи кадидай бўлиб, гапирмоққа дами чиқмай, кўзи бўзариб, имлаб қолди* (Р.:388); *Эсима тушади, ширин сўзлари, / У ваҳший кийикдай жоду кўзлари* (Л.М.:297); *Қараса бир кампир, кўзлари ўтдай, манглайи чўтдай, Аваз бурилиқираб қаради.* (Б.:38) каби. Баъзан қаҳрамон отининг кўзи муболагалаштирилади, одатдагидан кўра катта кўз сифатида тавсифланади ва ўхшатишнинг халқона, анъанавий намунаси яратилади: *Хоннинг Фироти сагриси тошиб, ёли қулогидан ошиб, учадиган қушдай, қулоқлари қамишдай, ҳар кўзи таркашдай бўлиб, юлдузни кўзлаб тараққос бойлаб ўйнаб турибди* (М.а.:13) каби. Ушбу матнда от (Фирот)нинг хатти-ҳаракати тезлик билан учадиган кушга, қулоғи қамишга қиёслаш ҳолати ҳам кузатилади.

Ўхшатиш эталони ўхшатиш субъектига нисбатан лингвопоэтик салмоқ нуқтаи назардан кўп киррали, яъни ўзи рамзийлик хусусиятини билдирувчи сўзларни қамраб олади. Бундай сўзлар фольклор асарлари матнида ўзининг янги, алоҳида бадий-эстетик вазифасини бажаради. Сўзнинг одатдаги луғавий маъноси ўз ичига мутлақо бошқача алоҳида маъно-мазмун ифодалаб кела олишини мутахассислар яхши билишади. Г.О.Винокур ўринли таъкидлаганидек, бадий тилда говак, жонсиз,

⁵⁹ Мусақулов А. Севги мағияси ва халқ лирикаси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1993, №5. – Б.18-26.

моҳият эътибори билан мотивлаштирилмаган сўз бўлмайди. “Бадиий сўз – бу доимо маъноси ўзгартирилган сўздир”.⁶⁰ Шу нуқтаи назардан қараганда, халқ достонлари тилидаги ўхшатиш эталони учун танланган сўзларнинг ҳар бири алоҳида лингвопоэтик тадқиқотлар учун таҳлил манбаи бўлиб хизмат қилади. Биз достонлар тилидаги ўхшатиш эталонларини ўрганиш давомида уларнинг 168 та намунаси мавжудлигини кузатдик, натижада, энг кўп қўлланилган ўхшатиш эталонлари 7 та эканлиги аниқланди. Уларнинг достонлар матнида қўлланилиш частотасига эътиборни қаратамиз:

1.1-жадвал.

Фаол қўлланган ўхшатиш эталонлари частотаси

№	Ўхшатиш эталонлари	ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИ									
		Н	М.а	Р	З	Б.Г	Л.М	Б	Ф.Ш	Ш.Ш	Жами
1	Бўтадай	-	1	2	-	2	1	2	2	2	14
2	Дарёдай	1	7	1	2	-	2	4	4	-	21
3	Гулдай	3	17	7	2	1	7	2	5	4	48
4	Яшиндай	-	11	1	2	-	-	2	-	3	19
5	Заъфарондай	-	1	1	-	1	-	1	2	1	7
6	Шердай	2	-	1	2	1	-	1	-	5	12
7	Ўтдай	2	-	6	1	3	5	2	1	5	25

Жадвалдан айён бўладики, энг кўп қўлланилган тимсол – ўхшатиш эталони *гул* бўлиб, у матнларда 48 марта учрайди. Шу ўринда алоҳида таъкидлаш лозимки, бир-биридан фарқли лингвомаданиятларда *гул* тимсоли хилма-хил тавсифланади. Масалан, араб халқ фольлоридида⁶¹ *гул* аёл жинсига мансуб *жинлар* тоифаси, озарбайжон мифологиясида⁶² *сахро алвастиси*, Алишер Навоий асарлари лугатида⁶³ ҳам *дашт-сахро девини гули биёбоний* деб аталиши ҳақидаги таъкидларни учратамиз. Ёки қадимги Мексика мифологиясида *гуллар* ер маъбудаси Тлальтекутлиннинг сочлари билан, шунингдек, хиндларда гулларни маъбудалар билан

⁶⁰ Винокур Г.О. О Языке художественной литературы. – М.: Высшая школа, 1991.

⁶¹ Мифы народов мира. В. 2-х т. – М.: Наука, 1988. Т. 2. – 296 с.

⁶² Ўзбек тилининг изоҳли лугати. Беш томлик. – Т.1. Тошкент: ЎзБМЭ, 2006. – 679 б.

⁶³ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 томлик. – Тошкент.: Фан, 1983. Т.1. – 442 б.

боғлиқ равишда илоҳийлаштириш ҳолатлари мавжудлигини ҳам кузатамиз. Айрим қайдларга кўра, “...гул ёки гул деб аталувчи бу мифологик персонаж қадимги араб фольклоридаги шайтоний кучлар тоифасига мансуб образлардан бири ҳисобланган”.⁶⁴ Умуман, қадимги мифологияда гулнинг мўъжизавий қудрати, афсонавий гўзаллигини жаннат билан боғлаш, руҳларнинг гулларга ўтиши ва бошқалар ҳақидаги маълумотларнинг мавжудлигини ҳисобга олсак, ўзбек адабиётида, хусусан, фольклорида гулга нисбат бериш, гул билан чоғиштириш, уни рамзий ўхшатиш эталони даражасига кўтаришнинг мантикий ва лисоний асослари мавжуд. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугатида⁶⁵ гул сўзининг 12 та маъноси кўрсатилганидан; гул сўзи ўзбек тилининг лугат таркибида кенг истеъмолда бўлган энг аҳамиятли ва ҳаётий бўлган тушунчани ифодаловчи кўп маъноли сўз⁶⁶ эканлигидан; янгидан яратилган “Ўзбек тилининг изоҳли лугати”да⁶⁷ унинг 8 та маъноси берилганлигидан, шунингдек, лугатда гул ўзаги билан боғланувчи туб сўзлардан аффиксация ва композиция йўли билан ҳосил қилинган 50 тадан ортиқ сўз кетма-кет келтирилганлигидан мутахассис олимлар хабардор. Ушбу маълумотлардан аён бўладики, биргина гул сўзининг ниҳоятда серқирра, сермахсул лингвистик ва поэтик табиати мумтоз адабиётдаги, фольклор асарлардаги ўхшатишларда тимсол сифатида қўлланилишига кенг имкониятлар очади. Буни халқ дostonлари тилидаги лингвомаданий бирликларни ўрганиш жараёнида ҳам кўп марталаб кузатдик: нафақат ўхшатишларда, балки метафора ва сифатлашларда ҳам гул сўзининг қўлланилиш фаоллиги жуда юқори эканлигига амин бўлдикки, бу ҳақидаги кузатишларимиз ишимизнинг кейинги фаслларида баён этилади.

Айтилган мулоҳазаларни тўлдириш мақсадида яна гул эталони билан боғлиқ баъзи лисоний ҳодисаларни кўздан кечирайлик. Энг аввало, бу ўхшатиш эталонининг ўзбек тилида ва Фозил шоир дostonлари тилида қўлланилиш ҳолати, сўнгра уларнинг семантик

⁶⁴ Черемисина М.М. Сравнительные конструкции русского языка. – Новосибирск: Наука, 1976. – 136 с.

⁶⁵ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 томлик. – Тошкент.: Фан, 1983. Т.1. – 442 б.

⁶⁶ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 томлик. – Тошкент.: Фан, 1983. Т.1. – 442 б.

⁶⁷ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. Беш томлик. – Т.1. Тошкент: ЎзБМЭ, 2006. – 517 б.

мазмунига эътиборни қаратамиз. Тилшунослигимизда илк марта яратилган “Ўзбек тили ўхшатишларининг изохли лугати” муаллифлари бу ўхшатиш эталонини семантик ва лингвокультурологик жиҳатидан қуйидагича изохлашган: 1. Яшнамоқ, очилмоқ. Бениҳоя чирой очмоқ, гўзаллашмоқ. 2. Нафис, нозик, чиройли, гўзал. 3. Ёш, навкирон; файзли, обод. 4. Жуда яхши, ҳар жиҳатдан маъқул. Иш-хунарга нисбатан. 5. Сўлмоқ, кўнгли эзилмоқ, ғам-аламдан азобланиб, ўзини олдирмоқ. Халқ дostonлари тилида ҳам гул ўхшатиш эталони жуда фаол қўлланилганлиги кузатилди. Бунни биз тузган ва эълон қилган частотали лугатлардаги статистик маълумотлар ҳам тўла тасдиқлади. Гул ўхшатиш эталонининг семантик ва лингвокультурологик мазмунини қуйидагича изохлаш мумкин:

1. *Очилмоқ, жарқилламоқ.* Бениҳоя чирой очмоқ, гўзаллашмоқ: *Учовинг ҳам бирдай бўлиб, / Янги очилган гулдай бўлиб (М.а.:186). Богда очилган гулдай бўлиб, / Жаннатдаги ҳурдай бўлиб (Ф.Ш.:237); Бари бирдай жоду кўзлар, / Хафадир Чамбилнинг шоҳи. / Жарқиллаган гулдай бўлиб, / Гулшан богининг пари шоҳи (М.а.:51) каби.*

2. *Сўлмоқ, саргаймоқ.* Ғам-аламдан азобланиб, ўзини олдирмоқ. Асосан эпик қаҳрамоннинг муайян хатти-ҳаракати ва ҳолатига нисбатан: *Олмадайин, сўлган гулдай тарзим бор, / Жоним эна, сенга айтар арзим бор (Б.:62); Эсимга тушганда мен ҳам мугойиб, / Ўйлаб турсам гулдай юзим саргайиб (Б.:62); Саргайгандир гулдай юзим, / Тўрт бўй қолди икки кўзим (З.:159-160); Сен эшитгин менинг айтган сўзимни, / Олмадай сўлдирма гулдай юзингди (М.а.:46) каби.*

3. *Чиройли, келишган.* Юз, тана, тарз, аҳвол, дийдорга нисбатан: *Бул сендан айлансин, гулдай танам, деб, / Ширин сўзли менинг жоним болам, деб (Л.М.:286); Сен эшитгин Гулқиз ойим арзини, / Кўриб томоша қил гулдай тарзини (М.а.:52); Ғам билан саргайди гулдайин дийдор, Сен эшитгин мендай бобонг сўзини, / Олмадай сўлдириб гулдай юзини (М.а.:64) каби.*

Кўрамизки, халқ дostonларидаги мазкур уч мазмун билан юқорида қайд этилган ёзма бадий асарлардаги гул ўхшатиш эталони орасида муайян ўхшашлик ва фарқли жиҳатлар мавжуд. Буларни, албатта, бахшининг индивидуал-муаллифлик борасидаги ижодий тафаккури ҳосиласи бўлмиш бадий маҳорати билан боғлиқ лисоний ҳодиса, дейиш мумкин. Юқоридаги мисоллардан

айён бўладик, эпик қаҳрамонларга нисбатан сўлмоқ, *саргаймоқ*, *заъфарон бўлмоқ* ва *очилмоқ* сўзлари қўлланилганда, у жуда кўпчилик ўринларда гулга, айрим ҳолларда эса олмага ўхшатиш. Бу борада, энг характерли лисоний ўринларга яна эътибор берамиз:

- **сўлмоқ:** бу сўзнинг кўчма маънолари ҳақида ЎТИЛда: “2. *кўчма*. Ғам-ташвишдан ёки дард-алам чекиб, ўзини олдирмоқ, ранги кетиб, кути ўчиб, синикиб, сўлгин тус олмоқ; синикмоқ” (III, 614) каби маълумотларни ўқиймиз. Ушбу сўзнинг кўчма маънолари Фозил шоирнинг дostonлари тилида эпик қаҳрамонларнинг бир-бирига берган баҳо-хулосаларини, уларнинг ғам-ташвишидан ёки олдига кўйган мақсадларига етиша олмай, чексиз дард-алам чекишининг натижаларини, ранг-рўйини олдириб, синикқан, сўлгин юзларини ёки оғир муваффақиятсизликка учраб, озор чекиб, қайта-қайта мурожаат қилишларидаги хилма-хил вазиятларни ифодалашга хизмат қилган. Буни қуйидаги матнларда кузатамиз: *Душман келиб бунда нима қилади, / Тоza бўлса, ранги гулдай сўлади (М.а.:106); Бун кўрган ҳайрон бўлиб қолади, / Девларнинг ранги гулдай сўлади (М.а.:174); Аё шоҳим, сизга айтар арзим бор, / Сенинг учун гулдай сўлган тарзим бор (Р.:364)* каби. Матнларнинг айрим ўринларида *гулдай* сўзи ўрнига *олмадай* сўзининг сўлмоқ феъли билан қўлланилиши ёки фаол кузатилади. Уларда ҳам юқорида таъкидланган бир қанча маънолар ўз ифодасини топган. Солиштирамиз: *Олмадай сўлдирма гулдай юзингди, / Кўзларингда селоб ёшинг тизилди (М.а.: 46); Гулқиз ойим, эшит айтган сўзимди, / Олмадай сўлдирай гулдай юзингни (М.а.:54); Олмадайн сўлган, гулдай тарзим бор, / Бадбахт девлар, сенга айтар арзим бор (М.а.:55)* каби.

ЎТИЛда “*саргаймоқ*” сўзи ўз маъносида сариқ тус олмоқ, шунингдек, кўчма маъноларда “зориқиб, толиқиб кутмоқ; маҳтал, интиқ бўлмоқ, қаттиқ ялинмоқ, илтижо қилмоқ, изтироб чекмоқ” каби маъноларни ифодалаб келиши қайд этилган (III, 457). Фозил шоир дostonлари тилида кўпинча *саргаймоқ* феъли ўхшатиш асосини, *заъфарон* сўзи эса ўхшатиш эталонини ифода этиб келади. Баъзан сўлмоқ феъли ҳам ўхшатиш асосини ифодалаши мумкин. Масалан: *Мен турибман ўламан деб, мунгайиб, / Гулдай юзим заъфарондай саргайиб (Р.:398 Гулдай юзим заъфарондай сўлдирди, / Армон билан бу ҳолларда ўлдирди (Ф.Ш.:242).*

Халқ дostonлари тилидаги ўхшатишларда эталон сифатида қўлланилган бошқа предметлар ҳам ўзида у ёки бу қўшимча

таъкидларсиз ифода этадиган поэтик рамз даражасига кўтарилган. Поэтик рамз ҳақида сўз юритганда ўхшатиш ва рамз ўртасидаги семантик богликликни инобатга олиш зарур. Ш.Турдимовнинг таъкидлашича, фикрни рамзий тарзда ифода этишгача бўлган жараён 3 босқичда кечади: фикрни тўғридан-тўғри, ўхшатиш орқали, шартли кўчим орқали.⁶⁸ Айни мулоҳазани халқ дostonлари тилидаги ўхшатишларга ҳам татбиқ этса бўлади. Масалан: *Сен эшитгин Гулқизоийм арзини // Кўриб тамоша қил гулдай тарзини* (М.а.:52) ёки *Кўриб келдим сендай шoҳнинг қизини // Тиллақизининг ойдай ёруғ юзини* (М.а.:132). Бу матнларда *гулдай* (чиройли) *тарз*, *ойдай ёруғ юз* ўхшатиши тимсолнинг гўзаллик рамзи сифатидаги тушунча англатишига таянган ҳолда келиб чиққан.

Бахши дostonлари тилида маъшуканинг жамоли осмондаги ойга, қоши эгилган камон – ёйга, қомати эса бўз қарчигаёйга, тиши дуру гавҳарга, ёрнинг ўзи эса гул, булбул, жаннатдаги хурга, кўз ёши табиат унсурларидан дўл – жалага ўхшатиш, баъзан эса эпик қаҳрамоннинг мардлиги, фаолиятининг бирор қирраси ёввойи йиртқич ҳайвонлардан йўлбарс ва шернинг муайян хатти-ҳаракатига ўхшатилади. Бу борадаги кузатишларимизни далиллаш мақсадида биргина *шер* ўхшатиш эталонини кўздан кечирамиз. Дostonларда *шердай* ўхшатиш эталони жуда фаол қўлланилган, бу ўхшатиш эталонини семантик ва лингвокультурологик жиҳатдан қуйидагича изоҳлаш мумкин: 1. *Бўлмоқ, шошмоқ*. Кўркүв билмай, жасурлик билан муайян хатти-ҳаракат қилмоқ: *Шердай бўп от қўйди жаллод устига* (Р.:385); *Девларнинг кўзига кўринди дилбар, / Шердай бўлиб йўлга чиқди бу девлар* (М.а.:193) каби. 2. *Оҳ урмоқ*. Қаттиқ, кучли товуш чиқармоқ: *Тогдаги шердай оҳ уриб, / Йўлбарсдай бўп чопиниб* (М.а.:28; Ш.Ш.:63) каби. 3. *Қайсар*, кўркмас, бақувват, ботир. Асосан, эпик қаҳрамоннинг муайян хатти-ҳаракатлари ҳақида: *Қаландарлар бўлиб новкар, / Ҳар қайсиси шердай қайсар, / Остида ўйнайди тулпор, / Боради баҳодир беклар* (Ш.Ш.:100); *Қосимшоҳ лашқари турар жам бўлиб, / Тортинмай от қўйди шердайин қайсар, / Иккови ҳам, кўринг, мисли аждаҳор* (М.а.:143) каби.

⁶⁸ Турдимов Ш.Г. Поэтические символы в узбекских народных песнях: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1987. – 46-47 с.

Достонлар тилини ўрганиш давомида анъанавий ўхшатишларининг жуда кўплаб намуналарига дуч келдикки, улар матнда ўзининг таъсирчанлиги ва ёрқинлиги билан алоҳида ажралиб туради. Масалан: *Фарҳод Ширинни кўриб, хизматиға эга бўлиб, тошга урган тешалари лойдай кириб...* (Ф.Ш.:245); *Сандалдай, сандиқдай тошларни упадай майда-майда қилиб янчиб келаётибди* (Б.:25); *Отларга минса ойнадай, ерларда юрган найзадай, / Армоним отнинг бошидай, / Ҳасратим сойнинг тошидай* (З.:38) каби. Назаримизда, бу матнларда ўхшатишлар ўхшатиш субъекти билан ўхшатиш эталони ўртасидаги мутаносиблик одатдан ташкари. Бундай ўхшатишлар халқимизнинг ижтимоий-тарихий ҳаёт тарзи, маънавий даражаси, бадиий-эстетик диди ва ишонч-умиди билан жуда узвий боғланган. Шак-шубҳасизки, ўхшатишлар энг қадимий тасвирий воситалардан бири сифатида асрлар давомида халқ достонлари тилини безашга, эпик тасвирнинг аниқлиги ва образлилигини таъминлашга самарали хизмат қила олган. Бундай мулоҳазани айтишнинг муайян сабаблари бор: тилимиздаги анъанавий ўхшатишлар дастлаб жонли тилда, оғзаки сўзлашув нуткида пайдо бўлган, сўнгра тил тараққиёти ва бахшиларнинг ижодий импровизация жараёни орқали бадиий ва бошқа услубларга кўчган. Шунинг учун ҳам уларнинг сара намуналари, аввало, фольклор асарларида, айниқса, катта бадиҳагўйлик билан ижро этилган халқ достонлари тилида учраши табиий ҳол сифатида қаралиши керак. Булунгур достончилик мактабига мансуб достонлар тилидаги анъанавий ўхшатишлар ҳам булардан мустасно эмас.

Ҳап анъанавий ўхшатишларнинг тасвирий имкониятлари ҳақида борар экан, “ўхшамок” феълидан иборат лисоний бирликнинг ўрни алоҳида эканлигини таъкидламоқчимиз. Бу борада М.Йўлдошевнинг мулоҳазаларига эътибор қиламиз: “Одатда, бир предмет-ҳолат бошқасига муайян бир белгига кўра эмас, балки бутунича, тўласича, айнан ўхшатишмоқчи бўлса, ўхшатиш асоси бевосита ифодаланмайди. Бундай ҳолларда ўхшатишнинг шаклий кўрсаткичи сифатида ҳам кўпинча *ўхшамок* феълидан фойдаланилади”.⁶⁹ Бетакрор, халқона ўхшатишлар

⁶⁹ Яцунок Е.И. Эпитет в хороводных песнях // Фольклор как искусство слова. Выпуск 4. – М.: МГУ 1980. – 62 с.

иштирок этган куйидаги матнларга назар солинганда, айти мулохазаларнинг асосли эканлигини кўриш мумкин: *Жамолнинг ўхшайди осмонда ойга, / Қошинг келишибди эгилган ёйга, / Жасадинг ўхшайди бўз қарчигайга, / Қарчирай чангаллим, қайдан бўласан? (З.:167); Жамолнинг менгадим осмонда ойга, / Қошингни ўхшатдим эгилган ёйга. / Жасадинг ўхшайди бўз қарчигайга. / Қарчигай чангаллим, кимнинг улисан? (Р.:378)*. Матнлардаги ўхшатиш асоси битта ёки икки-учта эмас, балки яхлит, умумийдир. Шунинг учун ҳам ўхшатиш асоси алоҳида бир сўз билан ифодаланмаган, айти пайтда ўхшатишнинг шаклий кўрсаткичи кўшимчалар эмас, балки ўхшамоқ феълидан иборат лисоний бирликдир. Бу бирлиكنинг энг асосий вазифаси ўхшатишнинг яхлитлиги, умумийлигини таъкидлаб туришдан иборат. Достонлар матнида “ўхшамоқ” феълнинг қўлланиш частотаси турфа хил. Буни биз томонимиздан тузилган ва эълон қилинган лексикографик манбалардаги маълумотлар ҳам тўла тасдиқлади.

Достонлар тилида қўлланилган *ўхшайди (ўхшар, ўхшатдим)* воситасига синоним бўлган, тўғрироғи, қипчоқ-ўзбек шеvasидаги варианты *менгазайди (менгазар, менгазатдим)* ҳам ўхшатишнинг шаклий воситаси сифатида иштирок этганлигини ҳам кузатдик. Халқ бахшисининг индивидуал услубига хос айти лисоний ҳодисанинг лингвистик замини бор. Биринчидан, Фозил шоир қипчоқ-ўзбек шеvasида гаплашган ва Булунғур достончилик мактабининг вакили сифатида баракали ижод қилган. Хусусан, қирққа яқин анъанавий достонларни яратган ва халқ орасида юксак маҳорат билан куйлаган. Иккинчидан, *менгайди (менгазар, менгазатдим)* сўзлари ҳозирги адабий тил лексикасидаги *ўхшайди (ўхшар, ўхшатдим)* воситасининг шевага хос қадим варианты саналади. *Менгамоқ* сўзи *ўхшамоқ* сўзининг синоними тарзида уста шоирнинг достонлари тилида кўплаб учраганлигини кузатдик. Қиёслайлик: *Жамолнинг менгазатдим осмонда ойга, / Қошингни менгазайман эгилган ёйга, / Жасадинг менгазайман бўз қарчигайга, / Қарчигай чангаллим, кимнинг улисан? (Б.:39); Қошингни менгазайман эгилган ёйга / Тарзингни менгазайман бўз қарчигайга (Н.:126); Жамолнинг менгазатдим осмонда ойга, / Қошингни ўхшатдим эгилган ёйга: (Р.:378)*.

Фозил шоирнинг достонлари тилидаги ўхшатишларнинг аксариятида ўхшатиш асоси муайян ҳаракат-ҳолатдан иборат, яъни феъл туркумидаги сўзлар (кўпинча, уларга боғланган бошқа сўзлар

билан биргаликда) билан ифодаланганлиги кузатилди. Бундай бўлиши табиий бир ҳол: чунки у ёки бу белгига қараганда, муайян ҳаракат-ҳолатни ифодалаш, кўрсатиш, бутун ўзига ҳослиги билан бадиий тасвирлаш ниҳоятда мураккаб. Албатта, бунда ҳам халқ бахшиси томонидан танланган ўхшатиш эталонининг кутилмаганлиги, янгилиги муҳим. Шоирнинг сўз санъатидан фойдаланиш маҳорати шундаки, у кўп ҳолларда ҳаракатдаги ёки муайян ҳолатдаги ўхшатиш эталонларини ўринли, самарали ва мақсадли танлай олган. Бу ҳаракат ёки ҳолат кўпинча сифатдош ёки сифатдош обороти орқали ифодаланган ва бевосита ўхшатиш эталонини ифодалайдиган бўлакка аниқловчи бўлиб келган.

Бахши дostonлари тилидаги ўхшатишларнинг лисоний табиатини ўрганиш шуни кўрсатадики, - *дай* аффикси матн таркибида ўхшатиш муносабатини юзага чиқаришда энг кўп иштирок этувчи восита ҳисобланади. У эпик қаҳрамонни бирор нарсага, бошқа бир нарсани яна бошқа нарсага, ҳолатни ҳаракатга, белгини бирор нарса, ҳолат, ҳаракат ёки белгига қиёслаш асосида ўхшатади. Тадқиқ жараёнида дostonларда - *дай* ўхшатиш кўрсаткичи ёрдамида шаклланган ўхшатишларнинг семантикаси ва эталонларининг хилма-хиллиги аниқланди. Даставвал эталон (тимсол) ҳам, субъект ҳам бир хил бўлган ўхшатишлар, яъни эпик қаҳрамон ва макон эталон вазифасида келган қуйидаги матнларга эътиборни қаратамиз: *Бу шаҳзоданинг тулпори ҳам одамзоддай бўлиб (М.а.:157-158); Кўлга олсак Маликадай парини (М.а.:193); Мин! – деди, мингашиди Аваздай қўчқор (М.а.:81); Ошиқ бўлиб Тўлақиздай нарига (М.а.:196); Англаб билгин Заргарбекдай валини (М.а.:94); Гулсанамдай ёрим кимлар олади (М.а.:44); Рустамдай бўб иш кўрсатиб кўради (М.а.:139); Шоқаландардай наърашер келса (М.а.:77); Мискин умидвордир Алидай шердан (М.а.:72); Ҳасанхондай биродарим бор эди (З.:193); Зевархондай улинг келди! (З.:196); Фулгула бўб қолди Чамбилдай шаҳар (М.а.:203); Сабил қилдинг Торкистондай юртингни (М.а.:121) каби. Мазкур матнлардаги айрим ўхшатишларни таҳлил қилиб кўрамиз. Масалан: *одамзоддай тулпор* билан *Маликадай пари* ўхшатишлари орасида жиддий фарқ бор. Биринчиси, ўхшатиш назариясида кўзда тутилган барча параметрлар асосида анъанавий усулда шакллантирилган, аммо *Маликадай парид*а ўхшатиш учун зарур бўлган анъанавий унсурларнинг барчаси иштирок этаётган эмас. Бу ерда ўхшатиш объекти ҳам, субъекти ҳам, ўхшатилаётган ва ўхшатишган эпик*

қахрамон ҳам Маликанинг ўзи. Ифодада Маликага ўхшаган бошқа бир пари эмас, айнан Маликанинг ўзи назарда тутилган. Бу Маликани ажратиб, бўрттириб кўрсатишнинг алоҳида бир гиперболик усули. Шунинг учун ҳам унга ҳеч иккиланмасдан Ҳавкуллода стилистик восита сифатида қарашимиз мумкин. Ифоданинг бу усули сўзлашув услубида сақланиб қолган: *Сендай бир одам сўраб турса нима дейман...* каби. Айни ҳол бошқа функционал услубларда учрамайди.

Халқ дostonлари тилида баъзи эпик қахрамонлар ва уларга дахлдор ҳайвонларнинг муайян хатти-ҳаракатлари қудратли ҳайвонлар ва жониворларнинг хатти-ҳаракатларига ўхшатилади, яъни матнда улар эталон вазифасида келади. Масалан: *Жаҳонгирхон шердай бўн (Н.:191); Аждаҳордай катта тўнлар, / Отилар майдон ичинда (Ш.Ш.:64); Равотнинг ичида, бир нарса айқдай чинқириб туриб кетди (Б.:38); Тозилар Рустамдан илгари тушиб, йўлбарсдай йўл тортиб жўнайберди (Р.:376); Чанқаб ётган нордай бўлиб (М.а.:138); Маст бўлган туядай бул кўпик сочиб (Ш.Ш.:26); Малика айёرنинг Қоратулпоридай бир Бўзтулпори бор эди (М.а.:119); Остимда иргийди Ғиркўкдай този (М.а.:23) каби.*

Келтирилган мисоллар ичидан *нор* ўхшатиш эталонининг лингвопoeтик табиатига эътиборни қаратайлик. Тарихдан маълумки, *туя* халқимиз ҳаётида, муайян ҳаёт тарзида, асосан, улов, айниқса, оғир юк ташувчи кучли ҳайвон сифатида ишлатилган ва қадрланган. Оғир юклар эркак туяларга ортилган ва халқ тилида *нор* дейилган. *Нор*нинг жуда ҳам бақувватлиги, Ҳавкуллода кучлилиги, сувсизликка ўта чидамлилиги, табиатан меҳнаткашлиги каби сифатлари иймони бутун, оғир табиатли, бир сўзли ва жисмонан бақувват фарзандларга, аниқроғи, алп йигитларга нисбат берилганлиги туфайли “*Қаторда норинг бўлса, юкинг ерда қолмайди*” тарзидаги халқ мақоли пайдо бўлган. Фозил бахши “Малика айёр” достони ижросида туянинг сув ичмасдан муайян муддатда узоқ масофага юра олиши, жаҳли чиққанида кўпиклар сочиб, тез-тез чопиб юришига ишора сифатида ижро жараёнидаги эпик баёнда Шоқаландарнинг Ғиркўкни, Шозаргарнинг Бўзтулпорни миниб, жаҳллари чиқиб, девларга қарши ҳужум қилишларини нортауянинг сифатларига нисбат берган: *Борди девларнинг устига, / Иккови ҳам бирдай бўлиб, / Оғзидан кўпиги оқиб. / Маст бўлган шердай бўлиб, / Девларга қараб боради,*

/ *Чанқаб ётган нордай бўлиб* (М.а.:138). Ана шундай эпик тасвири “Ширин билан Шакар”да Қосимхон эшоннинг Қуёнқи шахрига қилган хужуми баёнида (Ш.Ш.:26) ҳам учратамиз. Кўрамизки, “чанқаб ётган нордай”, “маст бўлган шердай”, “маст бўлган туядай” каби катор ўхшатиш эталонларини халқ бахшисининг ижро жараёнида қўллай олганлиги, аввало, унинг юксак ижодий ютуғидир. Шубҳасиз, бу ўхшатишларнинг алп йигитларга – дostonнинг эпик қаҳрамонлари фаолиятига, хатти-ҳаракатига нисбатан қўлланилиши мантиқдан келиб чиқадиган ҳолатдир, деб изоҳлаш лозим.

Халқ дostonлари тилидаги эпик баёнда қаҳрамон хатти-ҳаракатлари баъзан кушлар ва майда жониворларнинг муайян хатти-ҳаракатларига ўхшатилади, яъни улар эталон вазифасида келади. Масалан: *Каллалар каптардай учди* (М.а.:143); *Тўтидай бўб қафасдаги қизингни* (М.а.:131); *Хоннинг Ғироти сағриси тошиб, ёли қулогидан ошиб, учадиган қушдай, ... тараққос бойлаб ўйнаб турибди* (М.а.:13); *Той устинда чивиндай бўп жасалтайиб* (М.а.:24); *Миниб юрган чигирткадай отинг бор, / Қумурсқадай сенинг бир жасадинг бор* (М.а.:22) каби. Бу матнларнинг ҳаммасида халқ бахшисининг литота (кичрайтириш) санъатидан унумли ва моҳирона фойдалана олганлигини кўрамиз.

Дostonлар тилида кушлардан булбул эталони фаол эканлигини ва семантик мазмун жиҳатдан қуйидаги маъноларда қўлланилганлигини кузатдик: 1. *Сайрамоқ, сўйламоқ*. Эпик қаҳрамон ҳақида: *Ана Мажнунга учратай деганима Лайли булбулдай сайраб, кўнгли очилди* (Л.М.:348); 2. Тез фурсатда йўқолмоқ: *Шароб бериб бундан кетиб, / Қошимдан булбулдай учди* (Ф.Ш.:226); 3. Хурсандчилик билан ўтирмоқ: *Богда очилган гулдай бўлиб, / Жаннатдаги ҳурдай бўлиб, / Чаманда булбулдай бўлиб, / Ҳаммасига сардор Ширин* (Ф.Ш.:237); 4. Нола чекмоқ, дардугамларини баён қилмоқ: *Булбулдайин ноладаман, / Доғ-ҳасрати армондаман* (З:159, Л.М.:295, М.а.:171; Ф.Ш.:251) каби.

А.Н.Веселовский бадий услубнинг келиб чиқиши ва тараққиёти назариясини ишлаб чиқар экан, бошқа “поэтик нутқ шакллари” катори ўхшатишнинг моҳиятига тўхталади ва бу моҳиятни психологик параллелизм шаклига тегишли, деб кўрсатади. Унинг фикрича, “ўхшатишларда параллелизм субъект ва объектнинг ҳаракатларини солиштириш орқали юзага чиқади.

Объектлар, табиийки, ҳайвонлар... ва ўсимликлардан иборат”.⁷⁰ Ушбу қарашларни ўзбек халқ дostonлари тилидаги ўхшатишларнинг моҳиятига ҳам татбиқ этса бўлади. Биз ўхшатишларнинг моҳиятини, уста бахши танлаган субъект ва объектларнинг ҳаракатларини ўрганиш давомида эпик қаҳрамонларнинг бирор фаолияти, психологик ҳолати, тана аъзоларининг бирор қисми, муайян хатти-ҳаракатларининг уй ҳайвонлари, ўсимликлар ва дарахтларнинг бирор қисмларига ўхшатилишини кузатдик, яъни улар ҳам эталон вазифасида келганлигига амин бўлдик. Масалан: *Сен келибсан, қўйдай бўлиб* (Л.М.:330); *Дев ўлиги отдай сасиб* (М.а.:142); *Ажаллиси ағдарилиб, / Итдай бўлиб ўлаётир* (М.а.:166); *Йўлда сўлган гулдай тарзлар* (Ф.Ш.: 219); *Шозаргар, Авазхон, Маҳмуджонларни қўзлари чойдай очилиб қолди...* (М.а.: 179); *Ироқи олмадай жуда пишган* (Б.:48); *Қизилгулдай рангларини сўлдириб* (168); *Терак япроғидай титрайди кофир* (М.а.:133); *Ғанимларнинг бошини богдай қияман* (Ш.Ш.: 66); *...тишлари гуручдай оқ қиз, қошлари қалам, ўзи яхиш, барно санам...* (М.а.:119); *Кампир тариқдай тирқираб кетди* (Р.:426) каби.

А.Н.Веселовский ўхшатиш моҳиятига тўхталар экан, табиат унсурларидан *қуёш, шамол, чақмоқ, олов* каби ҳаракат қилувчи объектларни ҳам қиёслаш манбаси сифатида кўрсатган эди. Унинг фикрича, табиат унсурлари ва инсон хатти-ҳаракатларига хос бўлган мотив ёнма-ён келтирилиб ўзаро қиёсланади. Бу қиёслар асрлар давомида онгга сингиб, бири ҳақида сўз кетса, иккинчиси эсланадиган бўлади. Энг яқин ва ҳар жиҳатдан мос келувчи объект символга айланади.⁷¹ Ҳақиқатдан ҳам, ушбу қараш асосли: таъкидланган ўша символ, яъни “поэтик рамз” халқ дostonларидаги ўхшатиш тимсоли учун субъект бўлиб хизмат қилувчи тушунчага тенг келади. Буни табиат унсурларининг предметлар ва эпик қаҳрамонларга хос хатти-ҳаракатлар қиёсида, табиат унсурларининг эталон вазифасини бажарганлигида кузатамиз: *Мард эди дарёдай тошди* (З.:162); *Икки буту товдай бўлиб* (М.а.:140); *Ойлар ҳам тошдай қоронги* (М.а.:17); *...аччиги чиллани қишдай муртига чаппа қайтди* (М.а.:6); *...баданлари оппоқ қордай бўлиб* (Б.:47); *Ҳар яғрини қирдай бўл* (Н.:191); *Қор-ёмғирдай қамчи урди*

⁷⁰ Веселовский А. Н. Историческая поэтика. — М.: Высшая школа, 1989 — 4040 с.

⁷¹ Веселовский А. Н. Историческая поэтика. — М.: Высшая школа, 1989. — 144 с.

бошима (Р.:366); ...хабар тонгунча шамолдай гувуллаб, устига бориб қолайин (Р.:415); Қирқ кунгача отдан тушмай / Баҳром елдай бўй йўл тортди (Б.Г.:32) каби.

Халқ достонлари тилида *сел* ўхшатиш эталони семантик ва лингвокультурологик жиҳатдан қуйидаги икки мазмунга эга: 1. *Оқмоқ*. Кўп миқдорда шиддат билан оқаётган қон ҳақида: *Ҳар дараси мурдага тўлиб, / Қон деганинг селдай бўлиб, / Тоғ аскарин чалди туман, / Душманларга бермай омон* (М.а.:29); *Кўкламтогда саваши бўлиб, / Ҳар дара мурдага тўлиб, / Қон оқар селдай бўлиб, / Девлар қочар жундай бўлиб* (М.а.:144) каби. 2. *Келмоқ*. Кўп миқдорда бостириб келаётган душманлар ҳақида: *Селдай бўлиб келади, / Паст-баландни билмайди. / Энди кўринг Оқдеври / Зор йиғлайди, қулмайди* (М.а.:135) каби.

Халқ достонлари тилида *ўт*, *яшин*, *дарё* каби кўплаб табиат унсурларининг энг фаол қўлланилганлигини кузатдик. Бу борадаги мулоҳазаларимизни ойдинлаштириш мақсадида биргина *яшин* ўхшатиш эталонининг семантик ва лингвокультурологик мазмунига, лингвопозитик нуқтаи назардан баҳши маҳоратини намоён этувчи бадиий нутққа эътиборни қаратамиз:

1. *Оқмоқ*. Эпик қаҳрамонлар, қушлар, жониворлар ва қурол-яроғларнинг муайян хатти-ҳаракатлари тезлиги, шовқинли овозлари ва бошқаларга нисбатан: *Бало Балогардонни кўтариб боғи Эрам тарафига қараб яшиндай оқиб жўнади* (Б.:32); ... *ёйнинг ўқи яшиндай бўлиб оқиб кетди, тош таблани тешиб ўтди* (М.а.:7); *Яшиндай оқади гойибнинг қуши, / Кўп жафо тортдирар ошиқлик иши* (М.а.:83); *Яшиндайин оқиб боради тулпор, / Аждаҳордан ўтиб кетди муқаррар* (М.а.:82) каби.

2. *Жўнамоқ*, *урилмоқ*, *кетмоқ*. Кутилмаган ҳолатда, бирдан келган таҳликали вазиятдаги эпик қаҳрамонлар, айрим қушлар, қурол-яроғларнинг хатти-ҳаракатлари ва товушлари ҳақида: *Яшиндай бўб жўна, назари тулпор, / Кейинимиздан етишмасин парилар* (Б.92); *Еру осмон кўринмайди кўзига, / Яшиндай Семург кетиб боради* (З.:151); *Шиқирлатиб Баҳром унга ёй тортди, / Яшиндайин ёниб ёй ўқи кетди* (Б.Г.:51) каби.

3. *Тез шиддат билан*. Фавқулодда таҳликали вазиятдаги эпик қаҳрамонларнинг муайян хатти-ҳаракатлари ҳақида: *Ана шунда Боймоқ девнинг кўп зўр девлари урушиб, Шоқаландарни бекларига қараб юргизгани сира қўймайди. Шоқаландар Ғирқўк отни қистаб, қўшинга яшиндай қилиб ҳайдайди* (М.а.:178) каби.

Достонлар тилида *-дай* аффиксининг *-дайин* варианты ҳам учрайди. Аслида, бу аффикс *-дай* аффиксининг қадимги вариантларидан бири сифатида эътироф этилади. Шуниси эътиборлики, индивидуал услуб, кофия, ритм талаби билан бахшининг достонлари тилида бу аффикс ҳам фаол қўлланилган: *Олмадайин сўлган, гулдай тарзим бор, / Жоним эна, сенга айтар арзим бор* (Б.:62); *Гулдайин танангни ўтга солмоқдан? / Лайли десанг кўнглинг куйиб-ёнмоқда* (Л.М.:294); *Юлдуз учгандайин бўлиб, / Кўп душман бунга осилди. / Карвон кўчгандайин бўлиб, / Майдонда шунқор етишди* (Н.:153). Частотали луғатлардаги маълумотларнинг тасдиқлашича, *-дайин* нинг қўлланиш даражаси *-дай* аффикси каби анча юқори, у *гулдайин, олмадайин, мендайин, шундайин, бўтадайин, ўқдайин, яшиндайин, шердайин* сингари сўзлар таркибида фаол қўлланилган.

Ўрни келганда алоҳида таъкидлаш лозим: сўзлашув нуткимизда *-дай* аффикси *-дек* билан бемалол алмашилиб қўлланила беради, бироқ бахши куйлаган достонлар тилида оҳангдошлик талабларидан келиб чиқиб, *-дай* аффиксининг *-дек* аффикси билан алмашинув имкониятлари бироз чегараланган.

Яна шуларни ҳам таъкидлаш зарур: *-дай* аффиксининг *-бўп* (*бўлиб*) равишдоши билан бирга келиши достонлар матнида жуда фаол қўлланилган. *Бўлиб* равишдошининг қипчоқ-ўзбек шеvasига хос *-бўп* варианты *-дай* кўшимчаси билан бирга қўлланилганда *-га ўхшаб* воситасига синоним *бўлиб* келиши кузатилди. Яна бир эътиборли лингвистик ҳолат: *-дай бўп* воситаси баъзи шеваларга, хусусан, Булунгур тумани аҳолиси сўзлашув нуткига хос характерли ўхшатиш воситаси бўлганлиги учун ҳам Фозил шоирнинг достонларида фаол қўлланган: *Шиқирлатиб пари ёйни тортганда, / Ёйнинг ўқи яшиндай бўп кетади* (З.:165); *Лайлининг кўзидай кўз ҳеч кимда йўқ, Ойнинг қабатида чўлпон юлдуздай бўб, кўзлари, жамол юзлари билинарди* (Л.М.:302-303); *Жаҳонгирхон шердай бўп, / Бобосиман бирдай бўп, / Арқираган эрдай бўп, / Ҳар яғрини қирдай бўп, / Жаҳонгирхон боради* (Н.:191) каби.

Хулоса сифатида қуйидагиларни таъкидлаймиз:

1. Ўхшатиш ҳодисаси миллий тафаккурнинг мантикий амалиётларидан бири бўлиб, икки нарса, ҳодиса ёки тушунчанинг бирор жиҳатдан мос келишига асосланган тасвирий восита. Ўхшатишлар халқимизнинг ижодий тафаккури маҳсули сифатида

ўзининг нафосати, ёрқин жилоси билан лингвомаданий бирлик сифатида халқ дostonлари тилида фаол учрайди.

2. Ўхшатиш таркиби тўртта унсурдан иборат: ўхшатиш субъекти; ўхшатиш эталони; ўхшатиш асоси; ўхшатиш воситаси (лексик-грамматик воситалар). Ҳар бир унсурнинг лексик-семантик мазмуни, лисоний хусусиятлари ва поэтик табиати мавжуд.

3. Халқ дostonлари тилида ўхшатишларнинг икки тури: анъанавий ва эркин ўхшатишлар мавжуд. Бундай ўхшатишлар дostonларнинг эпик баёнида ихчамликка ва эмоционал таъсирчанликка эришиш учун бадийликни таъминлашда ёрқин поэтик образ яратишга хизмат қилади.

4. Анъанавий ўхшатишларда *асос* ва *тимсол* иштирок этади. Ўхшатиш асоси (*белги*) матнда қатнашмайди, *восита* эпик баёнда бахши услубига кўра товланади. Бундай ўхшатишларда *асос* ва *тимсол* ўртасидаги нисбат мантикий ва рамзий табиатига кўра умумбашарий ўлчовларга мос бўлади (юз – ой, маъшуқа – гул каби), матнда *асос* ҳам, *тимсол* ҳам кўпинча бир лексик бирлик билан ифодаланади.

5. Эркин ўхшатишлар одатдан ташқари, тарихи тоза, оригинал ва камёб ўхшатишлар бўлиб, улар бахшининг маҳорати, кузатувчанлиги, фантазияси ва ижодий тафаккури ҳосиласи ўлароқ субъектив қиёс натижасида юзага келади. Бахшининг тил бирликларидан моҳирона фойдаланиши ва мантикий далиллашдаги мутаносиблик эвазига бундай ўхшатишларнинг дostonлар тилидаги бадийятга, образлиликка ва эмоционал-экспрессивликка таъсири кучли бўлади.

6. Эркин ўхшатишларда *асос* ҳам, *тимсол* ҳам, одатдан ташқари ёки баъзида *асос* анъанавий бўлади. Бундай ўхшатишларда ўхшатиш белгиларининг мослашиши учун қўшимча лексик бирлик қатнашади, бунда кўпинча *тимсол*нинг ва баъзан ҳам *асос*, ҳам *тимсол*нинг сўз бирикмалари билан ифодаланиши кузатилади.

7. Эркин ўхшатишларда танланган сўз бирикмаси мантикий, грамматик, бадий-эстетик талаблардан ташқари, эпик баёнда назм мезон-ўлчовлари мос келиши, матнда оҳангдошлик талабларига жавоб бериши зарур. Мантикий ва бадий тақомилини топган бундай ўхшатишлар образлар ўртасидаги муносабатни ифодалашдан ташқари, образларнинг табиатини ҳам очиб беришга хизмат қилади.

8. Достонлар тилида *менгзайди (менгзар, менгзадим), ўхшайди (ўхшар, ўхшатдим), -дай бўп, -дай бўлиб, -дек бўлиб* каби лексикограмматик воситалар ўхшатиш қурилмаларини ҳосил қилган. Бундай воситаларнинг матнда хилма-хил вариантларда қўлланилиши улар ҳосил қиладиган маъно нозикликларининг рангбаранглигини таъминлаган ва ўз навбатида, достонларнинг услубий хусусиятларини бойитган.

9. Достонлар тилидаги мавжуд ўхшатишлар мантикий, лисоний ва бадий хусусиятлари бирлигидан таркиб топган.

1.3§. Сифатлашларнинг поэтик табиати ва бадий-эстетик вазифалари

Сифатлаш (эпитет) нутқда экспрессивлик ва субъектив баҳо ифодаловчи шахс (киши), нарсаси ёки воқеа-ҳодисанинг бирор белгисини, хусусиятини, сифатини аниқ ифодалаб берувчи бадий тасвир воситаси сифатида дунё филологларининг эътиборини жалб этган. Хусусан, рус тилшунослиги ва лингвофольклористикасида А.Н.Веселовский, А.Потебня, Б.В.Томашевский, В.Я.Пропп, С.Г.Лазутин, Н.И.Кровцов, Л.А.Астафьева, Е.И.Яцунок ва бошқалар кўчимнинг бу тури, поэтик табиати ва ўзига хос лисоний хусусиятлари, фольклор намуналарида қўлланилиши борасида махсус тадқиқотлар ва алоҳида мақолалар яратганлар.⁷² Илмий мақолалар жамланган “Фольклор – сўз санъати сифатида” номли махсус тўплам⁷³ ҳам сифатлашлар табиатига бағишланган. Жуда кўпчилик олимлар сифатлашларнинг нутқ услубидаги, бадий тафаккурдаги, тилдаги ўринлашуви тургун формулалар қаторидан ўрин олишини таъкидлаганлар. Хусусан, сифатлаш (эпитет)ларни Б.В.Томашевский “логик аниқловчи”, Л.И.Тимофеев “бадий аниқловчи” дея талқин

⁷² Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М.: Высшая школа, 1989; Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М., 1976. – С.418-420; Томашевский Б.В. Стилистика и стихосложение. – Л.: Учпедгиз, 1959. – 195 с.; Проп В.Я. Фольклор и действительность. – М.: Наука, 1976. – С. 325; Лазутин С.Г. Поэтика русского фольклора. – М.: Просвещение, 1989. – 208 с.; Кровцов Н.И. К изучению эпитета в русской фольклористике // Фольклор как искусство слова. Выпуск 4. – М.: МГУ 1980. – С. 5-15 с., 57-66; Астафьева Л.А. Эпитет в частушках // Фольклор как искусство слова. Выпуск 4. – М.: МГУ 1980. – С. 93-104; Махмадиев Ш.С. Ўзбек халқ достонлари тилида стилистик формулалар: Филол. фанлари номз. ... дисс. – Тошкент, 2007.

⁷³ Гойинов С. Ўзбек тили лексикасининг стилистик катламлари // Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: Фаң, 1981. – Б. 158-198.

этганлар. Сифатлаш қўшилган сўз, албатта, маъно жиҳатидан бойиб, эмоционал бўёқдорлик касб этишини таъкидлаганлар.⁷⁴ А.Н.Веселовский “Адабиёт тарихи сифатлаш (эпитет) тарихи, ...агар мен эпитет тарихи бадиий услуб тарихининг қисқартирилган кўриниши деб айтсам, бу муболага бўлмайди”,⁷⁵ деб айтганида ҳақ эди. В.Я.Проппинг “Сифатлаш халқ дунёкарашини, унинг теваарак-атроф ва олам ҳодисаларига муносабатини ифодалайди”,⁷⁶ деган таъкидида ҳам муайян асос бор. Бундай маъзи тўқ фикр-мулоҳазаларга ва Г.О.Винокурнинг “Сифатлашлардаги ўзига хос хусусиятларни тилшуносликнинг алоҳида бўлимида ўрганиш зарурияти мавжуд”,⁷⁷ деган фикрлари ҳам диққатга сазовор.

Ўзбек лингвофольклористикасида сифатлашларни ўрганиш борасида В.М.Жирмунский. Х.Т.Зарипов, Ш.Шоабдурахмонов, М.Муродов, Т.Мирзаев, Б.Саримсоқов, И.Ёрматов, С.Йўлдошева ва бошқаларнинг эътиборга молик мулоҳазалари ва кузатишлари мавжуд⁷⁸ [184:5-6]. И.Болтаева “Ўзбек халқ дostonларида эпитет табиати” мавзусида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди (2000) ва сўнгра шу номдаги монографиясини чоп эттирди.⁷⁹ М.Ёқуббекова докторлик диссертациясининг 4-бобида сифатлаш лингвопоэтикасини махсус ўрганиди (182-209-бетлар): халқ кўшиқларида қўлланилган сифатлашларнинг турлари, ранг билдирувчи сифатлашлар, такрорий ва жуфт сифатлашлар поэтикаси ҳақидаги кузатишларини берди. Олима халқ кўшиқларидаги сифатлашларнинг оддий, мураккаб; анъанавий, фавкуллода; барқарор, беқарор; истиоравий, ўхшатишли, фразеологик иборали; қайд этувчи, баҳоловчи, тавсифловчи, миқдорий, ҳаққоний, мажозий, киноявий, тескари каби турлари мавжудлигини эътироф этди.⁸⁰

⁷⁴ Томашевский Б. В. Стилистика и стихосложение. – Л.: Учпедгиз, 1959. – 195 с.

⁷⁵ Веселовский А. Н. Историческая поэтика. – М.: Высшая школа, 1989. – 59 с.

⁷⁶ Рўзимбоев С. Хоразм дostonларидаги рамзлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1992. – №6 (12). – 627 б.

⁷⁷ Жалолова Л. Абдулла Қодирий асарларидаги жонлангиришнинг лингвопоэтик тахлили // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент: 2000. – 447 б.

⁷⁸ Тошматов Х.Қ. Ўзбек халқ дostonларида поэтик кўчимлар: Филол. фан.номз. ... дис. автореф. – Тошкент, 2002. – 5-6 б.

⁷⁹ Доннёрров Х. Қипчок шеваларини ўрганишда халқ дostonларининг роли // Ўзбек халқ ижоди. – Тошкент: Фан, 1967. – 108 б.

⁸⁰ Исмоилов И. Туркий тилларда қавм-қариндошлик терминлари. – Т.: Фан, 1966. – 183 б.

Мутахассисларнинг уқтиришича, сифатлашларнинг икки (анъанавий ва индивидуал-муаллиф) тури мавжуд. Анъанавий, умумтил эпитетларининг асосий характерли белгилари сифатида аниқловчи (эпитет) ва аниқланмиш (эпитетланмиш) ўртасидаги алоқанинг барқарорлиги, бундай бирикмаларнинг адабий тилда кўп қўлланиши ва қайта тиклаш имконининг мавжудлиги, доимийлигини таъкидлаш мумкин, индивидуал-муаллиф эпитетлари эса нутқий, яъни окказионал бўлади, аммо улар ҳам вақт ўтиши билан умумтил гуруҳига ўтиши мумкин. Ўзбек тилида ҳам сифатлашларнинг икки тури (турғун ва эркин) мавжудлигини ва улар бир-биридан фарқланишини Н.Махмудов ҳам алоҳида қайд этган: сифатлашларнинг турғунлари тилда барқарорлашган, умумтилга хослашган, эркинлари эса нутққа хос бўлиб, ҳар бир нутқ жараёнида янгидан яратилади.

Ўзбек халқ достонлари тилида анъанавий сифатлашлар жуда фаол қўлланилганки, уларнинг эмоционал-экспрессивлик тугдириш хусусияти асрлар давомида сайқал топган. Бунини биз *гул, ой, қизил, қора, оқ, олтин* каби анъанавий поэтик образ яратишда қўлланиладиган экспрессемаларда, улар воситасида ифодаланган сифатлаш намуналарида ёрқин кузатамиз.

Халқ достонлари тилидаги сифатлашларнинг бадий-эстетик вазифалари ҳақида қуйидаги мулоҳазаларни таъкидлаймиз: сифатлаш кўмагида эпик баёндаги объектни қайси жиҳатдан характерлаш ва фикр оқими ифодаси учун муҳим бўлса, шу жиҳатини бўрттириб, бўяб тасвирлаш асосий бўлган. Бу билан сўз заргари тингловчининг эътиборини ўзига жалб этиб, поэтик таассуротнинг кучайишига кенг йўл очиб берган. Халқ достонлари тилидаги сифатлашлар матнда бажарадиган бадий-эстетик вазифасининг муҳим ифодачиси бўлган сўз билан алоқага киришиб, лингвопоэтик мазмун-моҳият касб этган: ижобий ёки салбий бўёқдорлик, субъектив ёки объектив баҳо оттенкаларини ифодалайди. Ҳар бир поэтик сўз ўзига сифатлаш бириктирганда, албатта, муайян ғоя юқини ташийти ва уста бахши эпик қаҳрамоннинг субъектив баҳосини ифодалайди. Халқ достонларида сифатлашлар фарзандга нисбатан қўлланилганда энг хосиятли ранглар, энг ижобий сифатлар силсиласини ташкил этади, баёнда суйиш ва ардоқлаш мотивини кучайтиришга, эпик қаҳрамон ҳис-туйғуларини янада таъсирчанроқ ифодалашга хизмат қилади.

Хар бир ранг ўзида маълум мантикий таассурот кодини ташиганлиги учун ҳам ранглар гаммасининг маъно ифодаловчи, информатив, коммуникатив, эстетик ва бадий-поэтик хусусиятлари қадимдан маълум. Ранглар воситасида экспрессивлик ҳосил қилиш қадим тарихга эга.⁸¹ Инсоният тарихида рангларнинг хилма-хил рамзий маънолари мавжуд бўлиб, улар муайян этник гуруҳларнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий ва маърифий ҳаётига тегишли маълумотларни ифодалаган. Масалан, шарқ халқлари этномаданиятига назар соламиз. Улар дунё сайёраларини ва ҳафтанинг ҳар бир кунини муайян ранг билан номлаганлар, дунёнинг тўрт томонини ҳам тўрт хил ранг билан номлашган: шарқ – *кўк*, ғарб – *оқ*, жануб – *яшил* ёки *кўк*, шимол – *қора* ранг. Ер марказининг эса *сарик* ранг билан ифода этганлар.⁸² Филологияда С.С.Алексеев, Р.Ганж, И.В.Гёте, А.Кононов, Л.Н.Миронова, О.Т.Молчанова, М.Саидов, С.М.Соловьев, Дж.С.Тримингэм, Ш.М.Шукуров ва бошқаларнинг ишларида рангларнинг турли хусусиятлари ўрганилган: жумладан, рангларнинг физиологик, психологик жиҳатларига эътибор қаратилган, улар илиқ ва совуқ рангларга ажратилган. Туркия ва Озарбайжон олимларининг ишларида ранг инсонларнинг кундалик турмушига чуқур сингиб борганлиги, шунинг учун уларнинг миллий урф-одатларида, санъат ва адабиётида асосий ўрин эгаллаганлиги таъкидланган. Ўзбек филологиясида М.Содиқов, Б.Бафоев, С.Ҳасанов, И.Ҳаққулов, Ё.Исоқов, С.Жуматованинг ишларида ҳам рангларнинг тури, ранг билан боғлиқ рамзий образлар, ранг символикаси каби масалалар ҳам таҳлил ва талқин этилган.⁸³ Ранг билан боғлиқ рамзий образлар муаммосини ўрганган Н.Жуматова ўзининг номзодлик диссертациясида ўзбек халқ кўшиқларидаги анъанавий рамзий поэтик маъноли бирикмаларга, яъни *оқ*, *қизил*, *қора*, *кўк*, *яшил*, *сарик* ранглар ҳосил қилувчи рамзий мазмунга эътиборини қаратиб, *оқ*, *қора* ва *қизил* ранглар борлиқни рамзийлаштиришга хизмат қилишини таъкидлайди.⁸⁴ М.Ёкуббекова айна мулоҳазани қўллаб-қувватлайди: “Бу фикрда жон бор. Негаки, бу уч ранг, дарҳақиқат,

⁸¹ Худойберганова Д. Ўхшатиш эталонининг семантик-стилистик хусусиятлари. // Ўзбек тили ва адабиёти – Тошкент, 1988, №4. – 278 б.

⁸² O'rinboyeva D. O'zbek xalq dostonlari tilining chactotali lug'ati.–Toshkent, 2006. – 228 b.

⁸³ O'rinboyeva D. O'zbek xalq dostonlari tilining chactotali lug'ati.–Toshkent, 2006. – 8 b.

⁸⁴ Жуматова Н. Ҳозирги ўзбек шеърларида ранг билан боғлиқ рамзий образлар. – Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент: 2000. – 26 б.

энг таъсирчан, энг фаол, энг махсулдор ранглардир”,⁸⁵ — деб ёзади. *Оқ, сариқ, қора* девлар; *кўк, қора, сариқ* момолар ҳақидаги таъкидлар рангдан англашилувчи рамзий маъноларнинг қадимий илдишлари мавжудлигидан далолат беришига мазкур олима ҳам қўшилади. Ж.Эшонқул: “Халқ оғзаки ижодида сақланиб қолган ранглар тимсоли уч олам ҳақидаги анъанавий қарашларни акс эттиради”⁸⁶, — деб кўрсатади.

Ранг билан боғлиқ рамзий тимсол ва уларга дахлдор сифатлашлар ҳақида сўз борар экан, бу ўринда даставвал *оқ* рангнинг тарихий асосларига, фольклор намуналарида қўлланишига ва сўнгра “*оқ*” сифатлашининг поэтик табиатига қисқача тўхталамиз. “Авесто”да *оқ* ранг улуғворлик, куч-қувват рамзи сифатида талкин этилади. Шунингдек, қадимги мўғул ва туркий халқларда ҳам *оқ* ранг куч-қудрат, адолат ва асликни билдирган, Чингизхон императорлик байроғи *оқ* рангда бўлган. Ҳозиргача халқ тилида, жумладан, дostonлар тилида ҳам сақланиб қолган “*оқсуяк*” иборасининг “асл”, “улуғ насаблик” маъноларида қўлланилиши кузатилади. Баъзи тадқиқотларда Алишер Навоий шеърларидаги *оқ* рангнинг софлик, тўғрилиқ, яхшилик, ёруғлик, адолат, энг асосийси, гўзаллик маъноларини ифода қилиши қайд этилган.⁸⁷ Тилимиздаги *оқ* ранг бир қатор ҳаётбахш омилларга эга, яъни у сут ва бугдой, чанқоқ босувчи, покловчи — сув, булут, ҳалоллик, ёруғлик қабилаҳни ўзида ифода этган. Р.Ганжнинг таъкидлашича, туркий халқлар тарихининг шаҳонлик даврига онд маълумотларга кўра, *оқ* ранг улуғлик, адолат, кучлилик маъноларида кенг қўлланилган.⁸⁸ О.Т.Молчанованинг ёзишича, олтойликларда *оқ* ранг тўғрилиқ, улуғворлик, шу билан бирга, улуғ тангрининг яратувчилик ва яхшилик кучларини йиғувчилик сифатларини ҳам билдирган бўлса, жанубий Сибирдаги туркий халқларда *оқ* ранг эпик ва тарихий ном сифатида ҳам учрайди: *Оқ Қоон*, *Оқ Мўлат қаби*. Туркий халқлар фольклори намуналарида *оқ* ранг йигит, эр киши маъноларида қўлланилган бўлса, *қизил* ранг

⁸⁵ Ёқуббекова М. Ўзбек халқ кўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари: Филол. фан. д-ри. ... дис. — Тошкент, 2005. — 191 б.

⁸⁶ Ингёнг О. “Алпомиш” ва “Жумонг” дostonларининг киёсий-типологиқ таҳлили: Филол. фан. д-ри. ... дис. — Тошкент, 2014. — 23 б.

⁸⁷ O'rinboyeva D. O'zbek xalq dostonlari tilining chactotali lug'ati.—Toshkent, 2006. — 14 б.

⁸⁸ Расулов Р. Синтаксические связи между словами в дастане «Алпамыш»: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Ташкент, 1981. — 23 с.

киз, аёл рамзи сифатида тушуниланган, уларнинг ҳаётдаги ўрни муйян даражада белгилаб берилган. Масалан, “Китоби Дада Қўрқут” эпосида шундай этнографик эпизод мавжуд: хонлар хони Бойинтур йилда бир тўй қилади ва шундай фармон беради: “Ўғли борни оқ ўтовга, кизи борни қизил ўтовга қўндириш, кимнинг ўғли-кизи йўқ бўлса, қора ўтовга ўтказиш, қора кигиз тўшанг, қора қўйнинг сонидан қўйинг, егани есин, емагани кетсин, ўғил-қизи бўлмагани эгам қарғагандир...”. Халқ қўшиқларида ҳам “қизил гул” қизнинг, “оқ гул” йигитнинг тимсоли сифатида қўйланади: *Қизил гул билан оқ гул / Хуш бўлибди ёр-ёр. / Қуёв қўлида келин / Қуш бўлибди ёр-ёр*⁸⁹ каби.

К.Т.Мустаев номзодлик диссертацияси асосида эълон қилган ишида оқ рангнинг бир неча маъноларда қўлланганлигини таъкидлайди ва “Алпомиш” достонида чоҳдан қутулиб, ота юртига қайтган Ҳакимбек кўп номаъқулчиликлар қилган Ултонтозга қарата: Отасини урган оқ бўлади,⁹⁰ – деб ёзади ва “оқ” рангини дostonда қўлланилган ягона салбий маъно сифатида изоҳлайди⁹¹. Ҳ.Эгамов ҳам туркий халқлар эртакларида ҳам “оқ қилдим”, “оқпадар” каби иборалар таркибидаги “оқ” салбий маънода қўлланилишини таъкидлайди. С.Ўтанова эса “оқпадар”, “оқ қилмоқ” иборалардаги “оқ” компонентининг ранг билдирувчи оқ сўзига алоқаси йўқлигини таъкидлаб: “Аслида “оқ падар” – оқ – рад этилган, падар – ота, яъни, “ота тамонидан рад этилган” деган маънони билдиради. Араб тилидаги “оқ” сўзининг туркий тилларга ўзлашиши оқибатида маъноси бошқа-бошқа, аммо шакли бир хил бўлган икки сўз пайдо бўлиб, уларнинг аралаш ишлатилиши сабаб чалкашлик келиб чиққан. Чунки биз иш жараёнида оқ сўзи бирор ўринда “рад этилган” маъносида ишлатилганлигига гувоҳ бўлмаймиз”,⁹² деган мулоҳазани билдиради.

Рангга алоқадор рамзий-поэтик ифодадар образнинг атрофлича такомилида муҳим роль ўйнаши муқаррар. Шунинг учун ҳам ранг билан боғлиқ рамзий тимсоллар ўзбек фольклори

⁸⁹ Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. – М.: Просвещение, 1975.

⁹⁰ Алпомиш. – Тошкент: Шарқ, 1998. – 308 б.

⁹¹ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилида феъл фраземаларининг боғлашуви. – Тошкент: Университет, 1992. – 162 б.

⁹² Ўтанова С.Х. Алишер Навоий газалиётида ранг символикаси: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Тошкент, 2007. – 12 б.

намуналарида алоҳида ўрин эгаллаганки, буни кўпгина мутахассислар алоҳида қайд этади.

Биз дostonлар тилидаги сифатлашларнинг лисоний хусусиятлари ва поэтик табиатини ўрганиш давомида ранг билдирувчи сифатлашлар жуда фаол қўлланганлигини кузатдик. Халқ дostonларида *оқ*, *қизил* ранг сифатлашлари кўтаринки кайфият, эмоционал-экспрессив бўёқдорлик ифода этса, *кўк*, *сарик* ва *қора* ранглари ўрни-ўрни билан баъзан ижобий, баъзан салбий муносабат ифодалайди. *Оқ* сифатлашининг ижобий кайфият ҳосил қилишига, белги ифодалаш даражасининг турфа хиллигига ва қўлланилиш мавқеида муайян фарқлар мавжудлигига халқ дostonларида жуда кўп мисоллар мавжуд. Фикримизни далиллаш мақсадида, даставвал, ранг белгиси жихатидан “*оқ*” сифатлаши ва унинг ўзига бириктира оладиган сифатланмиш сўзларининг лисоний ва поэтик табиатига эътиборни қаратамиз. “*Оқ*” сифатлаши дostonлар тилида сифатланмишнинг белгисини тўғри маънода, яъни ўз маъносида ифодалаб келганида реал борликда шу рангдаги сифатланмишнинг мавжудлиги англашилади. Масалан, *оқ юз*, *оқ ипак*, *оқ кировка*, *оқ таёқ*, *оқ суяк*, *оқ сут* каби. Мисолларга эътибор берамиз: *Оқ юзимга панжа урар холимиз, / Мен гариб сўзима қулоқ солингиз* (Б.:56); *Оқ ипаклар менда бор, / Ахтарган ёрим шунда бор* (Б.:72); *Йигит пири ҳазрати Довуд, / Оқ кировка, олтин совут* (М.а.:30); *Канизларга сиёсат қилиб, оқ таёқни қўлига олиб турибди* (Н.:139); *Бунда куйиб кул бўлганди(р), / Оқ суяги, устixonи* (Ф.Ш.:215) каби. Кўрамизки, келтирилган мисоллардаги сифатлашлар тўғри маънода, яъни ўз маъносида ишлатилганда ҳам, уларнинг белги ифодалаш даражаси бир хил эмас. Масалан, биринчи мисолдаги *оқ юзим* бирикмасидаги “*оқ*” сифатлаши матнда поэтик маъно ифодалаши билан бирга, юзнинг сарик, кизил, қора каби турларидан фарқли хили ҳақида мухтасар маълумот бера олган. Матндаги *оқ ипак*, *оқ кировка*, *оқ таёқ*, *оқ суяк* каби бирикмалардаги “*оқ*” сифатлаши муайян поэтик маъно ифодалаган.

Оқ сифатлашининг дostonлар тилидаги экспрессив имкониятларини “Малика айёр” дostonи мисолида аниқлашга ҳаракат қиламиз. Ушбу сўз дostonда 15 марта қўлланган, аксарият ўринларда бадий-эстетик вазифа бажарган ва маълум маънода тозалик ва поклик, меҳр ва муҳаббат рамзи сифатида намоён бўлган.

Она сути хамиша *оқ* эпитети билан биргаликда қўлланади: *Кўролмадим оқ сут берган энамни, / Сизлар айтинг мендан тегар саломни; Дуо қилсин оқ сут берган меҳрибон, / Маҳтал бўлиб мунда турар Заргархон (М.а.:123)*. Умуман, сутга ёки сигирнинг сутига нисбатан одатда бу аниқловчининг қўлланмаслигини инобатга олсак, *оқ*нинг нутқдаги вазифаси ҳақидаги тасаввуримиз янада ойдинлашади. Мана шундай ҳолатлардагина *оқ* поэтик аниқловчи бўлади ва доимий эпитет мақомига кўтарилади. Унинг бажарган бадиий-эстетик вазифасини “Малика айёр”даги *оқ фотиҳа (15, 119, 132)*, *оқ бадан (21)*, *оқ юз (116)*, *ниятни оқ қилмақ (206)* сингари эпитетли бирикмалар мисолида аниқ тасаввур қиламиз. Онанинг сути ҳақида гап кетганда, факат *оқ* эпитети қўлланиши шарт бўлгани каби ижобий маънодаги *фотиҳа*га нисбатан бошқа сўзни аниқловчи сифатида қўллаш ҳам мантикка зиддир: *Талаб қилиб адади йўқ девларга, / Боз Аваздан оқ фотиҳа сўради (132)*. *Оқ фотиҳа* – розилик белгиси. *Оқ* касб этган бу каби рамзий маънолар халқ шоирига *оқ бадан (21)*, *оқ юз (116)*, *оқ қиз (119)* тарзида қўллашга имкон берган ва қўлланишларнинг биронтасида ҳам унинг ибтидоий – ранг маъноси назарда тутилмаган.

Фозил шоирнинг бошқа дostonларида бу сўзнинг қўлланилиш даражаси анча паст. “Баҳром ва Гуландом”, “Фарҳод ва Ширин” дostonларида мутлақо қўлланмаган. Бошқа дostonларда *оқ сут, оқ ипак (Б.:72)*, *оқ таёқ (Н.:139)*, *оқ суяк (Ф.Ш.:215)* бирикмалари таркибида бир-икки марта қўлланган, холос. “Балогардон” дostonи тилида унинг кучайтирилган шакли *оппоқ* қўлланган: *Бизнинг хаёлимизни бўлма, бекор сўзларни бизга лоф урма, – деб ҳар нима бор либосини ечиб ташлаб, кўп қизлар дирдай бўлиб, баданлари оппоқ қордай бўлиб, ҳовузга ташлай берди (47)*. Бу ерда ҳам рангдан кўра бошқа бир жиҳатга – гўзалликка ишора бор ва бахши баданлари *оппоқ қордай* дейиш билан халқ оғзаки ижодига хос бўлган муболаға усулини қўллаганки, айтиш ҳол дostonнинг услубий хусусиятларини бойитишга хизмат қилган.

“*Оқ*” сўзи сифатлаш тариқасида бошқа сўз билан синтактик алоқага киришганда, ўзининг муайян белгини билдириш, тасвирлаш ва характерлаш каби поэтик имкониятларини юзага чиқаради. Сифатловчи сифатланмиш муносабатида ҳам мантиқий, ҳам лисоний алоқа мавжуд. Бу семантик-услубий алоқа бадиий нутқда “*оқ*” сифатлашининг қандай белгилар билдира олиши миқёси билан боғлиқдир. “*Оқ*” сўзининг мантиқий-семантик

имкониятлари мавжуд бўлгандагина, у бошқа сўзлар билан синтактик алоқага кириша олади. М.Ёқуббекова халқ кўшиқларидаги образлилик, ассоциативлик хусусиятига кўра “оқ” сўзининг белги билдириш имкониятлари тобора кенгайиб боришини кузатиб, 70 хилдан ортиқроқ бирикма ҳосил қилган “оқ” сифатловчисининг 10 дан ортиқ белги билдириш хусусиятини аниқлаб чиқади.⁹³ А.Собиров мазмуний майдондаги лексик бирликларнинг асосий қисмини белги ифодаловчи лексемалар ташкил қилишини ҳисобга олиб, “оқ” сўзининг куйидаги таҳлилини берган: “Оқ лексемаси таҳлили: 1. Бош сўз: оқ. 2. Семантик уя: оқиш, оқимтир, оқ, оппоқ. 3. Лексик-семантик гуруҳ: оқ, сут, ранг, қордек, бўзранг, оқармоқ, оқламоқ. 4. Семантик тўда: оқ, қора, қизил, сариқ, пушти, кўк, зангори. Микромайдон: ранг-тус. 6. Макромайдон: белги (сифат). 7. Синоним: сут, ранг, қордек. 8. Антоним: қора. 9. Гипероним: ранг. 10. Гипоним: оқ. 11. Холоним: белги. 12. Мероним: оқиш, оқимтир. 13. Градуоним: оқиш (оқимтир) – оқ – оппоқ – жуда оқ. 14. Функционим: ранг бериш. 15. Сатҳ; лексик сатҳ. 16. Сўз туркуми: сифат, аслий сифат. 17. Тузилиши: содда, туб. 18. Морфологик ўзгариш: турланади (оқим, оқинг, оқи, оқимиз, оқингиз, оқи; оқ, оқнинг, оқни, оққа, оқда, оқдан). 19. Синтагматик алоқаси: оқ кўйлак, оқ пахта, оқ ранг. 20. Ассоциация: чирой, ранг, дид, кўриниш, тилак, истак. 21. Ибора: оқ йўл, оқ тилак”.⁹⁴

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, халқ дostonларидаги “оқ” сифатлашининг сифатланмиш билан муносабати икки хил: эркин ва барқарор. Эркин ҳолатда сифатловчи ва сифатланмиш бирикмали хусусиятни сақлайди, барқарор ҳолатда турғун бирикма – иборага айланади (масалан, оқ фотиҳа, оқбадан оқ итак, оқ сут, оқ соқол каби). Айни бирикма бир лексик (фразеологик) бирлик бўлиб қолади. Сифатловчи ва сифатланмиш ўртасидаги синтактик алоқа синхрон нуқтаи назардан йўқолади. Натижада, сифатловчи ва сифатланмиш бир бутун ҳолда, муайян лексема билан синонимик парадигма ҳосил қилади ва ўзаро эркин алмашиниш дистрибуцияси муносабатиде бўлади. Масалан: оқ фотиҳа – яхши тилакли

⁹³ Ёқуббекова М. Ўзбек халқ кўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари: Филол. фан д-ри. ... дис. – Тошкент, 2005. – 198-199 б.

⁹⁴ Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини систем сифатида тадқиқ этиш: Филол. фан. д-ри. ... дис. – Тошкент, 2005. – 48 б. – 40 б.

йўлланма – розилик, эзгулик, бегаразлик; *оқ юз* – тоза, бенуксон – поклик, бекиёслик; *оқ қиз* – чиройли, губорсизлик, гумондан хоилик; *оқ бадан* – гўзал, тоза, бекиёслик, хосиятлилиқ; *оқ итак* – тоза, авайланадиган, аяладиган; *оқ таёқ* – қулай, фаолият – бехатарлик; *оқ соқол* – ёшнинг улуглиги, кўпни кўриш – ардоқлилиқ; *оқ сунт* – пок лукма, энг зарур овкат, эзгулик, яхшилиқ таоми, авайловчи озуқа, куч берувчи хосиятли емиш каби.

Ўзбек халқ қўшиқларида учраганидек, халқ дostonларидаги “*оқ*” сифатлаши ҳам поэтик вариантлилигига кўра, юкорида қайд этганимиз розилик, эзгулик, бегаразлик, поклик, бекиёслик, хосиятлилиқ, губорсизлик, авайланадиган, аяладиган, бехатарлик, ардоқлилиқ, яхшилиқ, ижобийлик каби белгиларни билдиради. Халқ дostonларидаги “*оқ*” сифатлаши кўлланилган ўринларда сифатланмиш объектнинг ранг-туси аниқланишидан ташқари, ундаги юкорида қайд этилган белгилардан бири ёки бир нечаси мавжудлиги ҳам таъкидланади.

Юкорида таъкидланган “поэтик валентлик” тушунчасини халқ дostonлари тили ўхшатишидаги асос ва тимсол, метафорадаги субъект ва предикат муносабатларига ҳам муайян даражада татбиқ этиш мумкин. Чунки ўхшатишларда асоснинг, метафорада субъектнинг поэтик валентлиги тимсол ва предикатларнинг сараланиш ва танланиш жараёни учун муҳим аҳамият касб этади.

Энди “*қизил*”, “*қора*”, “*кўк*”, “*сарик*” сифатлашлари ва уларнинг ўзига бириктира оладиган сифатланмиш сўзларининг поэтик табиати ва лисоний хусусиятларига қисқача тўхталамиз.

Қизил рангнинг кишилар руҳиятига, ҳиссиёти ва эҳтиросларига самарали таъсири кадимдан маълум. Деярли барча халқларда қизил ранг ғалаба, хурсандчилик, шодлик, тириклик, олов ва қон рамзи сифатида ишлатилган. Қадимги немисларда бу ранг кучлилиқ ва уруш, қон ва ҳаёт маъноларида кўлланилган. “Қизил ранг, – дейди П.Г.Богатирев, – кўз тегишига қарши энг кўп тарқалган воситалардандир”.⁹⁵ А.Ф.Лосев рангларнинг инсон руҳиятига кўрсатадиган таъсири ҳақида сўз юритиб, “қизил рангнинг кўзғалиш ҳосил қилиши”ни алоҳида таъкидлайди.⁹⁶ *Қизил* рангнинг дарҳол кўзга ташланиши, ундаги ҳиссиёт ва эҳтиросларга

⁹⁵ Богатирев П.Г. Вопросы теории народного искусство, 1971. –316.

⁹⁶ Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. – М.: Восточная литература, 1991. – 2 с.

кучли таъсир этиш хусусияти аини рангдаги муайян предметларнинг ардоқли бўлишига сабаб бўлади. Ўзбек лингвофольклористикасида М.Ёқуббекова халқ кўшиқларидаги “қизил” сифатлаши *қизил бет, қизил гул, қизил юз, қизил дурра, қизил ипак, қизил хўроз, қизил юлдуз* каби бирикмалар ҳосил қилишини таъкидлаб, шу рангдаги предметнинг кўплигини билдириш, қолаверса, экспрессивликни кучайтириш учун “қизил” сифатлашининг “қизил-қизил” ва “қип-қизил” тарзда қўлланилганлигини кузатади. Сўнгра “қизил”нинг *алвон, қирмизи* сингари синонимлари сифатлаш сифатида қўлланилганлигини таъкидлайди.⁹⁷

Айни ҳолни дostonлар мисолида кузатишга ҳаракат қиламиз. *Қизил* сўзи тадқиқ этилган дostonлар матнида 89 марта учрайди. Шундан 46 таси ономастик номлар. “Малика айёр”да *Қизил дев 15, Қизилқум 31* марта қўлланган ва улар мавзу юзасидан қизиқиш туғдирмайди: *Анга ҳамроҳ бўлди икки Қаландар, / Тушиб жўнади бари қизил қумига. / Узоқ йўлдир Қизилқумнинг ораси, / Маст бўлгандир Чин-Мочининг тўраси (М.а.:66)*. Бир мартадан қўлланган *қизил моя, қизил равот, қизил киймоқ* сингари атрибутив ва релятив бирикмалардан ҳам образлилик ахтариш шарт эмас. Улар нарса-ҳодиса ёки иш-ҳаракатнинг оддий белгилари холос: *Сен ҳам ўзинг қизил кўзли боласан (З.:133); Бойларнинг йиққани қизил мойди(р) (Ф.Ш.2:00); Аваз бораётиб эди, катта бир қизил равот бор эди (Б.:38); Йўл устида тўқсон киши турибди. Ҳаммаси қизил кийган (Н.:132)*. Аммо Фозил шоир қўллаган *қизил оёқ* бирикмасининг лексикализациялашуви ажойиб образлилик намунаси бўла олади: *Қаёқдаги қизил оёқ – ёмон одам катта бўлиб кетди. Булар катталики не билади (Р.:422)*.

Дostonлар тилида *қизил* сифати бўлган куйидаги атрибутив бирикмалар кўп учрайди: *қизил гул* – 12 марта, *қизил юз* – 9 марта, *қизил қон* – 8 марта. Одатда, стилистик формулалар таркибида келадиган *қизил гул*нинг аёл кишиларга нисбат қўлланилиши анъанавий дostonчилик услубига хос хусусият саналади ва бу воситадан Фозил шоир ҳам самарали фойдаланган: *Богбон бўлсам қизил гулни терайин, / Бошланг энди Боғи Эрам борайин (Б.:8);*

⁹⁷ Ёқуббекова М. Ўзбек халқ кўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари: Филол. фан. д-ри. ... дис. – Тошкент, 2005. – 200-201 б.

Богбон бўлсанг қизил гуллар терилар, / Ўн саккиз минг иқлим бари кўринар (Б.:24). Қизил юз метонимияси ҳам қизил гул сингари аёл кишининг атрибути сифатида дostonлар тилида тургунлашган: Ойдай тўлган қизил юзлар, / Томоша қилиб сарвинозлар (М.а.:185) каби. Дostonларда тез-тез учраб турадиган антитеза – тазод усулида бу сўз асосий материал вазифасини ўтаган ва саргаймоқ, заъфарон бўлмоқ, сўлмоқ сўзлари билан ёнма-ён ишлатилиб, ифодада яхлитликни пайдо қилган: Дод айласанг эшитмайди сўзингни, / Саргайтади сенинг қизил юзингни (М.а.:110); Сиру аҳволин билдириб, / Қизил юзин сўлдириб (М.а.:187). Фозил шоир уларни бир мисрага жойлаб кучли поэтик воситага айлантира олган: Қизил юзин заъфарондай сўлдириб, / Интиқ бўлиб бағрин қонга тўлдириб (Ф.Ш.:240) каби.

Дostonлар матнида 166 марта қўлланган қон сўзи 8 ўринда қизил аниқловчиси билан бирга келган: *Олмосингдан қуяр эдинг қизил қон, / Орзиғулинг омон борсин, Авазжон (Б.:89).* Бу каби ҳолатларда қизил ранг билдиришдан кўра белгини кучайтирувчи восита сифатида қатнашади. Мана шу мисраларда эса қора ва қизил антонимиясида тасвирийлик кучайтирилган: *Қора ерда қизил қонлар, / Қотилиб майдон ичинда (Ф.Ш.:271).* Бу лисоний ҳолат бахшининг лингвопоэтик маҳорати сифатида қаралиши жоиз.

Фозил шоир нарса-ҳодисалар белгиси ифодасида қизилдан кўра қирмизи сўзини афзал кўради. Бунда маълум поэтик асос бор. Ўзаро синоним бўлган бу элементларнинг иккинчисида бадийлик оттенкаси кучли [255:252]. Дostonлар тилида қизилга нисбатан қирмизига имтиёз берилиши ва бу қўлланишнинг характерли хусусият касб этишининг сабаби ана шунда. Шоир дostonлари матнида қирмизи 31 марта қўлланган бўлса, шундан 17 таси қирмизи қон, 14 таси гулгун қирмизи бирикмаси таркибида келган: *Кийгани гулгун қирмизи, / Ақлим олган ширин сўзи (Ш.Ш.:62); Майдонли кун сотар эдинг ширин жон, / Олмосингдан мудом куйдинг қирмизи қон (Б.:12).* Баъзан эса қон сўзи эллипсисга учрайди ва унинг вазифасини қирмизи сўзи бутунлай ўз зиммасига олади: *Бўз тунроқда қирмизи / Қотилди майдон ичинда (Ш.Ш.:62).* Матнда ҳам тежамлилиқ, ҳам образлилиқ бир пайтнинг ўзида юз беради ва ижодкорнинг лингвопоэтик маҳорати мана шу тарзда намоён бўлади. Дostonларнинг эпик баёнида сифатнинг интенсив шакллари кам қўлланган. Масалан, матнларда уч мартадан *оппоқ қор (Б.:47), оппоқ кўпик (Б.Г.:19; Р.:369); қип-қизил Қизилқум, қип-*

қизил қум (М.а.:59,65) сўзлари ишлатилган ва биз уларга белгини кучайтиришнинг оддий воситаси сифатида қараймиз: *Бу узоқ бўлса, сувсиз қип-қизил Қизилқум бўлса, бу қумни кунда босиб ўта олмай юрса. Бу қип-қизил қумда пиёда юриб, очликдан, сувсизликдан сувсаб, очқаб, овора бўлиб, икковинг ҳам ўласан* (М.а.:65). Бундай пайтда улар эпитет бўла олмайди. Демак, Фозил шоир қизил сўзига ранг ифодасидан кўра ана шу ранг белгисини кучайтирувчи восита сифатида қараган. Унинг синоними бўлган қирмизи эса том маънода фольклор намуналарига хосланган лексик бирлик саналади. Бу воситаларнинг редупликацияга учраган кўринишлари эса дostonлар матнида ниҳоятда камлиги, халқ бахшисининг белгини кучайтиришда ўзига хос йўлдан борганлигини кўрсатади.

Энди қора ранги ва қора сифатлаши ҳақида икки оғиз сўз. Қадимдан қора ранг мотам, чексизлик, буюклик, кўркув, ўлим, ноаниқлик рамзи каби маъноларда қўлланилган. Қизиги шундаки, турли хил халқлар лингвомаданиятида қора ранг мутлақо бошқа-бошқа маънолар билан боғланади. Масалан, қадимги ҳиндларда бу ранг севги тимсоли сифатида қадрланган. Шунингдек, қора ранг туркий аждодларимизнинг ҳам севимли ранги бўлиб, уларнинг илк ватани – Шимолни англатган. Халқ дostonлари тилидаги “оқ”, “қизил” сифатлашларида ижобий эмоционал-экспрессивлик кучли бўлса, “қора” сифатлашида ҳам ижобийлик, ҳам салбийлик мавжуд. Буни мумтоз адабиётдаги ва фольклор намуналаридаги баъзи мисоллар тасдиқлайди. Масалан, Алишер Навоийнинг *Қора ранг элга тоғу торақдур, / Ким қаро ранг ичрақдур, муборақдур* маснавийсида бу ранг ижобийликни ифодалаган. И.Ҳаққулов ҳам “Қора ранг – муборақ ранг”, деб таъкидлайди.⁹⁸ Навоийнинг бошқа асарларида қора ранг мотам либослари ранги сифатида талкин этилганлигидан мутахассислар хабардор. М.Ёкуббекова ҳам халқ кўшиқларидаги қора рангда шубҳали бир сир борлигини, у гоҳ муборақ, гоҳ машъум кайфият уйғотишини таъкидлаб, қуйидаги тўртликни таҳлил қилади: *Қора отлиқ, қора тўнлик, / Мени кўргани келдингми? / Очилган лолазоримни - / Хазон қилгани келдингми?*⁹⁹.

⁹⁸ Ҳаққулов И. Занжирбанд шер қошида. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. – 136 б.

⁹⁹ Ёкуббекова М. Ўзбек халқ кўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари: Филол. фан. д-ри. ... дис. –Тошкент, 2005. – 200-201 б.

Қора сифатлаши таҳлилга жалб этилган халқ достонлари матнида ҳам анча фаол: бу сифатлаш асл ҳолида 87 марта, турли морфологик ва субстантивациялашган шакллари билан 35 марта, ҳаммаси бўлиб 122 марта қўлланилган. *Қора* сифатлаши эпик қаҳрамонлардан бирининг кўзи, сочи, қошига нисбатан қўлланилганда, шу аъзоларнинг ниҳоятда гўзал, жозибадорлигини билдиришга хизмат қилган: *Қора зулфлари тол-тол, / Берсанг етмайди дунё-мол! (З.:132); Ҳар қайсиси ноzi билан, / Қора қоши, кўзи билан (М.а.:102); Қора сочим ҳар тарафга ёйилди, / Жаллодлар ҳайдади мендай ойимни (Р.:366)* каби.

Тадқиқ жараёнида биз *қора* сифатлаши қатнашган *қора милтиқ, қора туман* каби бирикмаларда бу сўз кайгу-аламни, мотамсароликни акс эттирганлигига, *қора тоғ, қора дарахт* кабиларда эпик қаҳрамонларнинг муайян кайфиятларига таъсир этувчи деталлар тарзида қўлланганлигига, *қора тош, қора узум* бирикмаларида муайян жой ёки эпик қаҳрамонга мансубликни ифодалаб келишига дуч келдик.

Халқ оғзаки поэтик ижоди намуналарида *қора от* алоҳида ҳислат эгаси сифатида таърифланишини олимлар қайд этган. Хусусан, Х.Зарипов ҳам “Достонларимиз тасвирида кўримли от, унинг устидаги йигит ҳам ўзининг кўркемлиги, баҳодирлик савлати билан барчанинг диққатини жалб этади... Одатда *қора рангли от...* сулувлиги, гўзаллиги билан кўзга ташланади. Зотан, ҳаётда ҳам *хушбичим қора от* табиат гўзалликларини севган кишининг томошасига сазовор бўлади”¹⁰⁰, деган фикрни айтади. “Малика айёр” достонидан олинган қуйидаги матнда ҳам от (тулпор) тафсилига *қора* сифатлаши қўшимча маъно юклаган: *Туркистоннинг бўсағасининг ўнг ёғидан бир яйдоқ қора тулпор чиқиб шу сувдан сувлайди (М.а.:77)* каби.

Кўпчилик Шарқ мамлакатларининг халқлари лингвомаданиятида *сарик* ранг қуёш, ҳаёт, муқаддаслик рамзий маъносига эга эканлиги маълум. Қадимги хитойликларда у бахт, шодлик мазмунида ишлатилган бўлса, Европа халқларида *сарик* ранг, аксинча, нафрат туйғусини ифодалаган. Японларда эса *сарик* ва наформон гуллардан мотам маросимлари учун гулчамбарлар тайёрланган. Шунинг учун бу рангдаги гуллар ҳозир ҳам совға

¹⁰⁰ Мирзасев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари.—Тошкент: Фан, 1979. — 66 б.

сифатида тақдим этилмайди. *Яшил* ранг табиатнинг уйғониши, баҳор, ишонч рамзи, шунингдек, баъзи халқларда навқиронлик, умид ва шодмонлик тимсоли бўлиб, у кишининг кайфиятини кўтариб, дам олдиради, қон босимини пасайтиради. Кўк ранг эса тинчлантирувчилик хусусиятига эга. Таъкидлаш лозимки, халқ дostonлари тилидаги ранг билан боғлиқ сифатлашларни ўрганиш давомида *оқ, қизил, қора* сифатлашлари фаол қўлланилганлигини қайта-қайта кузатдик. Лекин *кўк, сариқ* сифатлашларининг қўлланилиш даражаси анча паст. Айрим мисолларни келтириш билан чегараланамиз: «*Қурсин Орзигули, кўзи кўк*» дейди, / «*Орзигулга менинг кўнглим йўқ*» дейди (Б.:78); *Исми ёд дуони ўқиб парилар*, / *Қирқ учта шул замон кўк каптар бўлди* (Б.:91); *Сариқ ипаклар менда бор*, / *Саргайтган ёрим шунда бор* (Б.:72) каби.

Хуллас, белги билдириш сифат сўз туркумига хос хусусият бўлганлиги учун ранг-тус билдирувчи тури бу соҳада пешқадамлик қилади. Халқ дostonлари тилида *оқ юз, оқ ипак, оқ таёқ, оқ суяк, оқ сут, оқ кировка, оқ фотиҳа, оппоқ қор, қизил дев, қизил қум, қизил моя, қизил кўз, қизил равоғ, қизил оёқ, қизил гул, қизил юз, қизил қон, гулгун қирмизи, қип-қизил, қора зулф, қора соч, қора кўз, қора тутун, қора милтиқ, қора тош, қора тоғ, қора тулпор, кўк кўз, кўк каптар, сариқ ипак* каби турли ранг билдирувчи сифатлашлар мавжуд, лекин уларнинг қўлланиш даражаси хилма-хил.

Тадқиқ жараёнида дostonларда фаол қўлланилган анъанавий сифатлашлар орасида эпик қаҳрамонларнинг куч-қудратини ифодаловчи элементлар алоҳида ажралиб турганлигини ва бу вазифани кучли ёввойи ҳайвонлар (*арслон, шер, қоплон* каби) номлари бажарганлигини кузатдик. Бу ўринда биргина *шер* сифатлашини кўздан кечирамиз. Бу сифатлаш 9 та дostonда асл ҳолида 43 марта, турли морфологик шакллари билан 271 марта, ҳаммаси бўлиб 314 марта қўлланилган. *Шер* сифатлашининг частотаси бошқа тасвирий ифода воситалари орасида жуда юқори. У матнда асосан сифатлаш, баъзи ўринларда ўхшатиш, яна бошқа ўринларда метафора вазифасини бажарган: *Қандай қилганимни билмайман, андай бўлдим*, / *бу жуда шер қиз экан* (Б.:76-77); *Шерийигитлар жондан кечиб*, / *Бу урушга аралашиб* (Б.Г.:100) каби. Бу мисолларнинг ҳаммасида белги-хусусият сифатида куч тушунчаси поэтик асос қилиб олинганлиги, ҳайвонлардаги ана шу хусусият эпик қаҳрамонлар фаолияти ва муайян хатти-ҳаракатига тўлиғича кўчирилганлиги, фақат шу йўл билан дostonчилик

услугига хос бўлган тасвирий ифода воситалари, хусусан, сифатлаш санъати юзага келган.

Тадқиқ жараёнида бахши дostonлари тилига хос анъанавий сифатлашлар орасида металлларнинг номларидан *кумуш*, *тилла*, *олтин*, *олмос* сўзлари ҳам лисоний таянч бирлик сифатида фаол қўлланилганлиги аниқланди. Улар эпик қаҳрамонларнинг қурол-аслаҳалари ва от анжомлари номларига бирикиб сифатлашларнинг гўзал намуналарини ҳосил қилган. Халқ дostonлари тилида *олмос* сифатлаши асл ҳолида 33 марта, турли морфологик шакллари билан 8 марта, ҳаммаси бўлиб 41 марта қўлланилган. Бу ерда ҳам *олтин* сўзидаги лисоний хусусият кўзга ташланади, *олмос* сифатлаши, асосан, уруш-жанг қуролларининг номларини ифодалаган: *олмос пўлат* (Б.:20), *олмос ханжар* (М.а.:158), (Ф.Ш.:224), *олмос чўкич* (Ф.Ш.:357) каби.

Пўлат, *темир* сўзлари ҳам “металл-сифатлашлари” гуруҳида энг фаол. Халқ бахшисининг дostonлари тилида *темир қозик* (Б.Г.:75), *пўлат найза* (Л.М.:314; Б.:17), *темир найза* (Б.:17), *пўлат қирғин* (М.а.:13), *олтин байроқ*, *олмос пўлат* (Ш.Ш.:127) каби сифатловчи бирикмалар ҳам фаол қўлланилган.

Тилла сўзи ҳам “металл-сифатлашлар” гуруҳида энг фаол саналиб, халқ дostonлари матнида асл ҳолида 55 марта, турли морфологик шакллари билан 43 марта, ҳаммаси бўлиб 98 марта қўлланилган. *Тилла* сўзи нарсa-предметлар (*тилла қафас* (З.:129), *тилло жом* (З.:149), *тилла шер* (М.а.:95), *тилла нарвон* (Н.:136), *тилла супа* (Н.:136), *тилла карнай* (Ф.Ш.:271; Ш.Ш.:58) каби), уруш-жанг қуроллари (*тилла қилич* (Б.:64) ва от асбоб-анжомлари (*тилла поянак* (Б.:89), *тилла корсон* (Б.Г.16), *тилла довул* (Н.:187) номларига бирикиб, матнда сифатлашларнинг гўзал намуналарини ҳосил қилган.

Дostonлар тилида эпик қаҳрамонларга нисбатан фаол қўлланган *ботир*, *мард*, *азамат* сўзларининг сифатловчилик хусусиятлари ҳам эътиборга молик. “Ўзбек тили синонимларининг изохли лугати”да (бундан кейин – ЎТСИЛ тарзида) *ботир*нинг *жасур*, *довюрак*, *юракли*, *қўрқмас*, *шижоатли*, *мард*, *ёвқур* синонимлари кўрсатилган (65-66-б.). Х.Дониёров бу қаторни *ўткир*, *чандаст*, *қайтмас*, *кескир*, *қайсар* элементлари билан тўлдиради.¹⁰¹ Дostonлар тилида *ботир* сўзининг қўлланилиш

¹⁰¹ Дониёров Х. Қипчоқ диалектларининг лексикаси. – Тошкент: Фан, 1979. – 41 б.

частотаси сифатлашлар орасида ўртача даражада: у асл ҳолида 34 марта, турли морфологик ва субстантивациялашган шакллари билан 48 марта, ҳаммаси бўлиб 82 марта қўлланган. Шунинг учун ҳам ҳеч иккиланмасдан ушбу сўзни дostonлар тилига хос сифатлаш сифатида эътироф этиш мумкин. Унинг қайсар, мард, азамат каби синонимларига ҳам шу фикрни тўлиқ татбиқ қилсак бўлади. Тўпланган лисоний материалларга таяниб, бу борадаги фикр-мулоҳазаларимизни ойдинлаштириш ва тўлдириш учун қуйидаги далилларни келтирамиз:

Қайсар: ЎТИЛда қайсар сўзи арабча *подшоҳ* сўзига дахлдорлиги, умуман, *подшоҳ*, *хоқон* маъносини ифодалаши қайд этилган (V, 218). *Қайсар* сўзининг адабий тилда *ўжар*, *қийиқ*, *тихир*, *акс*, *саркаш*, *кажбяхс*, *терс*, *гож* каби синонимлари мавжуд (ЎТСИЛ, 241-б.). “Ўзбек халқ шевалари луғати”да (бундан кейин – ЎХШЛ тарзида) бу сўзнинг ўғуз шеваларида яна *ландовур*, *бир ишни ёлчителиб қилмайдиган* маънолари борлиги қайд этилган (ЎХШЛ, 154). Биз тадқиқ қилган дostonларда *қайсар* сўзи асл ҳолида 41 марта, турли морфологик ва субстантивациялашган шакллари билан 3 марта, ҳаммаси бўлиб 44 марта қўлланилган, матнларда *қайсар* сифатлаши қуйидаги коннотатив маъноларни ифодалаган:

а) хавф-хатардан, қийинчиликлардан кўркмайдиган, довюрак, жасур: *Найзаси тигидан синди муқаррар*, / *Тигни ушлаб қолди Нурали қайсар* (Н.:130); *Бештасини тириклайин*, / *Қайсар Рустам ушлаб олиб* (Р.:388) каби;

б) Чамбилбелнинг подшоси, муайян юртга мансубликни қайд этувчи муносабат: *Чамбил элдан қайсар Аваз келибди*, / *Девни излаб қайсар Аваз келибди* (М.а.:55); *Қайсар Шакар тоғда парвоз қилибди*, / *Чаманда булбуллар сайраб турибди* (Ш.Ш.:67) каби;

в) тутган ерини кесадиган, ниҳоятда ўжар: *Зевар кўрди ажсаб кунни*, / *Қайсар Ҳасан ошиб-жўшиб* / *Малик шоҳдан жабрдор бўп*, / *Бунда қанча лашкар ўлди* (З.:162); *Ҳожатим бор биткар*, – *деди*, / *Қутулади Зевар қайсар* (З.:182); *Паризодни олиб қайтди*, / *Энди кўринг шердан қайсар* (М.а.:125) каби;

г) киши иродасига бўйсунмайдиган, ўжар, терслик белги-хусусиятига эгаликни қайд этувчи муносабат: *Келган экан бунда қайсар қаландар* / *Жон қутулмас*, *қоча бергин*, *шўр девлар* (М.а.142); *Қайсар Заргар қилич солса*, / *Йиқилар девлар шақирлашиб* (М.а.:145); *Ҳар замон булорар Гўрўгли қайсар*, / *Айтганини тайёр*

қилар маҳрамлар (М.а.:205); *Маст бўлмайди қайсар Аваз, / Қизнинг ичиди добилбоз* (Б.:81) каби.

Кўрамизки, *қайсар* сўзи эпик қаҳрамонларга нисбатан қўлланган *ботир, мард, жасур, кўркмас* каби сўзларига синоним бўлиб келган. Гарчи *қайсар* сўзи адабий тилда таъкидланган сўзларнинг маънодоши сифатида ўз кучини йўқотган бўлса-да, дostonлар матнида унинг айнан ботирлик, жасурлик, кўркмаслик, мардлик, беклик маъноларига нисбат берилиб, эпик хукмдорларнинг (масалан, ботир Гўрўгли, бек Ҳасан, кўркмас Зевар, мард Аваз, ботир Заргар, бек Нурали, ботир Рустам, қаҳрамон Шакар сингари) номлари билан аталган. *Қайсар* сўзининг ана шундай маънолари Фозил шоирнинг нафақат биз тадқиқ этган дostonлари тилида, балки бошқа дostonларида ҳам тўлиқ сақланиб қолган.

Бу борадаги фикрларимизни далиллаш учун истисно тариқасида бахши куйлаган “Алпомиш” дostonига мурожаат қилдик. Унда “Алпомиш”нинг қалмоқ юртида Барчинни озод қилиш жараёнига дахлдор эпик тасвирда *қайсар* сифати берилади: “*Қалмоқ юртини бўзлатар / Бораётган шундай қайсар...*” каби. Дoston сюжетининг бошқа эпик баёнида “*Душманларни изиллатган Ҳакимбек қайсаринг келди*”; “*Шу сўзларни қайсар Ҳакимбек айтади*” каби мисраларнинг қўлланилганлигини кузатамиз. Ҳатто таъкидланаётган *қайсар* сифати Алпомишнинг қалмоқ юртида тутинган дўсти Қоражонга ҳам нисбат берилганлигини таъкидламоқ лозим: “*Тўрттов эди, бешов бўлар, / Боради Қоражон қайсар*” каби.

Кўрамизки, Булунғур дostonчилиқ мактаби анъаналаридан маънавий озиқ олган ва шу анъанани собитлик билан давом эттирган сўз заргарининг эпик репертуаридаги дostonлар тилида *қайсар* сифати фаол қўлланган. *Қайсар* сўзининг лексик-семантик маъноларига дахлдор ихчам кузатишларни якунларканмиз, бу ўринда Н.Маҳмудовнинг “Алпомиш” дostonи бўйича таҳлилларида айтган қуйидаги фикрларини келтиришни лозим топдик: “Ҳозирги адабий тилимизда ҳам *қайсар* сўзи бор, унинг асосий маъноси “Рум подшоси, подшо” бўлиб, у асосан кўчма “ўжар” маъноси билан ишлатилади (бу сўз ўзбек тилига араб тилидан ўтган, араблар эса юнонча *Кесар* (юнонлар лотинча *Cesar – Цезарни Кесар* деб ўқиганлар) сўзини ўз тилларига мослаб айна *қайсар* шаклида олганлар). Кўриниб турганидай, бу сўз дostonда “ботир”,

“кўркмас”, “мард”, “бек” маъноларида қўлланган. Бу сўзнинг асос маъноси негизда айни маъноларининг юзага келган бўлиши мутлақо табиий... Достондаги жуда кўплаб тиник ва таъсирли тасвирларда бу маънолар яркираб жилоланади”.¹⁰²

Энди айтилган фикрларнинг тасдиғи ва қиёси учун қайсар сўзига бемалол синоним бўла оладиган *мард*, *азамат* сифатлашлари иштирок этган матнларга ва улардаги семантик-коннотатив маъноларга эътибор берамиз.

Мард: ЎТИЛда унинг форсча сўз эканлиги, “одам, эркак, ботир, жасур” (II, 542) каби маънолари мавжудлиги қайд қилинган. Фозил шоир достонларида бу сифатлаш асл ҳолида 76 марта, турли морфологик ва субстантивациялашган шакллари билан 78 марта, ҳаммаси бўлиб 154 марта қўлланилган. Матнларда *мард* сифатлаши қуйидаги коннотатив маъноларни ифодалаганлиги аниқланди:

а) кўрқишни билмайдиган; кўркмас, ботир, жасур: *Кўриб сени сир аҳволинг сўрайман, / Қаерларда қолди ундай мард ўғлон?* (З.:175); *Қувиб-қистаб мард қаландар, / Қўймай катта, зўр девларни* (М.а.:166) каби;

б) эр кишига хос ижобий фазилатларга эга, айтганининг устидан чиқадиган, танти, хотам: *Қулоқ солинг мард Баҳромнинг тилига / Ёш деб сипоҳилар қарар кўнглига* (Б.Г.:8); *Ўлимдан қайтарми, билгин, мард киши, / Бундан кўрқиб кетмоқ номарднинг иши!* (Р.:398); *Неча сўзни мард Рустамга айтади, / Шоҳнинг сўзин Рустам қабул тутади* (Р.420) каби;

в) умуман, муайян ишни қила оладиган, бирор иш қўлидан келадиган ва бошқара оладиган киши: *Ўйнаб-ўсиб катта бўлган элатинг? / Йўл бўлсин, мард йигит, қайдин бўласан?* (Р.:378); *Сагал иш деб бу хизматни ўйлабсан, / Мард одам қиличин белга бойлабсан* (Р.:413); *Тушиб минди шу замонда отини, / Қулоқ солинг мард Тоғайнинг сўзига, / Бориб солди бу подшонинг қизига* (Р.415); *Мард белини боғлаб йўлга киргунча, / Энам деб ахтариб бунда келганча, / Ҷўлларнинг ҷўпони бўлсам бўйимиди?* (Б.:55) каби.

Азамат: ЎТИЛда азамат арабча сўз эканлиги, “буюклик, катталиқ; фахр, гурур” (I, 48) маъноларини англатиши қайд

¹⁰² Маҳмудов Н. Тилимизнинг тилла сандиғи – Тошкент. Г.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2012. – 93-94 б.

этилган. Таҳлилга жалб этилган халқ дostonлари матнида бу сўз асл холида 12 марта, турли морфологик ва субстантивациялашган шакллари билан 11 марта, ҳаммаси бўлиб 23 марта қўлланилган. Матнида *азамат* сифатлаши куйидаги коннотатив маъноларни ифодалаган:

а) гайратли, шижоатли; баҳодир, ботир: *Бунга ҳам берманг саломат, / Кела беринг, сан азамат (Л.М.:315)* каби. Бу ерда *сан* сўзи – гала, барча, ҳамма маъноларида қўлланилган;

б) жисмонан етук, забардаст: *Ширин билан бирга юрган азамат, / Келгунча қиларман Ширинимни ёд (Ф.Ш.:236)* каби;

в) белги хусусиятга эгаликни кайд этувчи муносабат: *Азамат мард эди, бўлгандир ночор, / Ахир оқибати бўлди қаландар (Ш.Ш.:50); Хўн азамат йигит экан, / Бунга ҳам зиндонга тайлар (З.:188)* каби.

Фозил шоир дostonларидаги сифатлашларнинг тузилишига эътибор қилганда, уларнинг икки хил (содда ва таркибли) намуналари мавжудлигини кузатдик. Содда сифатлашлар туб ёки ясама шаклга эга бўлади. Бу гуруҳдаги сифатлашларнинг гўзал намуналари халқ бахшисининг ижроси жараёнида тингловчи эътиборини тортадиган, куйма, хотирада сақланадиган сўзлар орқали ифодаланган. Масалан: *қизил юз (Б.Г.:6), олтин қилич (Б.Г.:17), олтин садоғ (Б.:Г.:17), қумуш юган (Б.Г.:17), ботир қайсар (Б.Г.:18), олтин коса (Б.Г.:79), шер йигитлар (Б.Г.:100), сариқ шак (Б.:72), олтин (Б.:8), олмос нўлат (Б.Г.:20), шер қиз (Б.:77), кўк кўз (Б.Г.:78), ўткир олмос (Ф.Ш.:224), кўк этик (Р.:410), олтин совут (М.а.:30), қизил тил (Ш.Ш.:117)* каби.

Таркибли сифатлашларнинг аксарияти икки, уч ва ундан ортиқ узвли бўлиб, асосан, -ли аффикси орқали ясалган сифат бошқарувидаги бирликлардан, сифатдош оборотларидан, қараткич-қаралмиш шаклидаги перифрастик ифодадан ва баъзан форсча изофали бирликлардан ҳосил бўлган. Масалан: *полвон жасадли (Б.Г.:36); йўлбарс қувватли (Б.Г.:36), йўлбарс сифатли (Б.Г.:54), қирқ тиллали салла (Б.Г.:100), қарчигай чангалли, йўлбарс билакли (Н.:141), қоплон юракли (Н.:158), илонтилли олмос нўлат (Н.:123), қизил кўзли (З.:133), малойик суратли, гўл юзли дилбар (М.а.:8), товуқон туёқли, морол беллидир (М.а.:13), қиз белли тулпор (М.:16), бойвачча сифатли (М.а.:52), гамли қўллар (М.а.:71), лочин боқили (Ш.Ш.:120) хинали қўл (Ш.Ш.:120)* каби. Таркибли сифатлашлар ҳам содда сифатлашларда кузатилганидек, эпик

қахрамонларнинг турли белги-хусусиятлари, муайян вазиятдаги кийёфалари, фавкуллоддаги кўринишларини характерлашга хизмат қилган. Ана шундай лисоний ҳодисалар нафакат Ғозил шоир қуйлаган дostonларда учраб қолмасдан, балки бошқа ҳудудларда кенг тарқалган халқ дostonларининг тилига хос хусусияти ҳам саналади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, халқ дostonларидаги сифатлашларнинг тузилиш табиатини ўрганишда -ли қўшимчаси билан ясалган сифат бошқарувидаги сифатлашлар анча фаол эканлигини кузатдик. Бундай сифатлашлар муайян эпик қахрамон танасининг айрим аъзоларига бериладиган сифатларни таърифлаш, шакли-шамойили, хатти-ҳаракати, куч-қуввати, кийиниши ва бошқа ҳолатларини урғу билан алоҳида таъкидлаш учун хизмат қилган: Масалан: *Шароб ичсам тар хиноли қўлингдан, / Қучоқласам сенинг нозик белингдан (Ш.Ш.:46)* матнида маъшуқанинг таърифи муносабати билан бахши яратган халқона сифатлаш мавжуд. Ундаги *тар хиноли* лексик бирлиги – сифатлаши бармокнинг нозиклигига ишора сифатида қўлланган.

Халқ дostonларидаги эпик воқелик, ҳолат, ғояга қараб матн давомида -ли қўшимчаси билан ясалган сифат бошқарувидаги сифатлашларни ўрганганимизда, улар муайян вазифаларни бажарганлиги, масалан, матнда сифатларнинг бирин-кетин келганлиги ёхуд сифатлаш воситаларини тавсифлаш, сюжетдаги фикр оқимига ҳамоҳанг руҳ ва кайфиятни анъанавий, халқона лингвопоэтик воситалар орқали тасвирлаш вазифаларини бажариб келганлигини кузатдик: *Сўзимни эшитгин, гул юзли дилбар, / Сенинг ишқинг мени қилди қаландар (Ш.Ш.:47); Шундайин ҳайбатли Баҳром, / Йўлбарсга ваҳшатли Баҳром. / Ваҳшийлар ичида қувватли / Йўлбарсдан ҳам сиёсатли (Б.Г.:13); Сулаймон давлатли азиз султоним, / Гул юзли султоним, ҳолинг на бўлди? (З.123); Қараса, Юсуф талъатли, Искандар савлатли, Рустам жасадли, ажаб суратли йигит қозоннинг бошида, хаёли қочиб, ҳеч қайёққа қарамай, ёнбошлаб ётибди (М.а.:48); Шунда Султонхон қаради: қараса, бир йигит: араби отли, адрас тўнли, ажаб сиёсатли; олдида иккита този, йўлбарсдай йўл тортиб келаётган Султонхон айтди (Р.:377) каби.*

Халқ дostonларида сифатдош обороти билан шаклланган сифатлашлар ҳам анчагина фаол қўлланилган. Бундай сифатлашлар “сифатдош ясовчи -ган қўшимчаси феъл туркумидаги сўзнинг ўзак

қисмига қўшилиб, унинг категориал мансублигига ўзгариш киритади. Ҳаракат билдирувчи сўзни белги-хусусият билдирувчи сифат туркуми категорияси яқинлаштиради. Бундай ўзгарувчанликка учраган олдинги кўплаб сўзларини бошқариб, тилнинг характер-хусусият ифодалаш имкониятини ҳам кенгайтиради. Ўз навбатида, нутқнинг тасвирий имкониятини ҳам кенгайтиради, субъектнинг нутқ моментидаги позицион мавқеини ҳам белгилайди. Санаб ўтилган лисоний жиҳатлар Фозил шоирнинг анъанавий дostonлари тили учун ҳам характерли саналадики, биз уларда сифатдош оборотлари билан шаклланган сифатлашлар сифатида дostonлар тилининг бадий воситаларига айланганлигини кузатамиз: *Богда очилган гулим келди, / Чаманда булбулим келди* (Ш.Ш.:52); *Илгариде арқирган эр эдим, / Ёшим этиб энди мен ҳам қаридим* (З.:179); *Кўзини очиб қараб эди қаландар, / Телпаги қайқайган Шохқаландар* (М.а.:193); *Нима дейди ўрчиган авлодингни, / Мен сўрайман, болам, сенинг отингни?* (Р.:378); *Лаъли қадалган салла ўрагин, лаъли қадалган ковуш кийгин, ҳамма кийимларинг лаъли қадалган бўлсин* (Ф.Ш.:232) каби.

Халқ дostonларида қўлланилган сифатлашларнинг айрим намуналари перифрастик хусусиятга эга бўлиб, уларнинг узвлари қаратқич-қаралмиш типдаги лисоний бирликлар билан шаклланган. Масалан: *“Тура келгин моҳу талъат кўрайин, / Хуснингга бандиман озод бўлайин”* (Ш.Ш.:47) тарзидаги матнда сифатлашнинг *моҳ* сўзи билан ифодаланишига муайян поэтик сабаб бор: *моҳ* сўзининг анъанавий гўзаллик тимсоли сифатидаги мавқеи билан асосланган, матнда ойнинг юзи маъносида қўлланган. Халқ бахшисининг бошқа дostonларида ҳам “*моҳ*” сифатлаши анча фаол қўлланилган, матнда эса метафорик сифатлашни ҳосил қилган: *Ўлтирибди бунда бир моҳи анбар. / Маҳитобон анинг кўзлари хумор* (Б.Г.: 69); *Қўлимга теккандир бир моҳи анвар* (М.а.:196); *Тура келгин, моҳу талъат, кўрайин* (Ш.Ш.:47); *Қадди шамшод, ҳусни моҳи анбарим* (Ш.Ш.:120) каби.

Қисқача хулоса сифатида қуйидагиларни таъкидламоқчимиз:

1) дostonлар тилидаги сифатлашлар тузилиш табиатига кўра содда ва таркибли кўринишга эга, лекин уларнинг аксарияти анъанавий сифатлашлардир; 2) сифатлашларнинг бадий-эстетик вазифаси эпик қаҳрамонлар, нарса-ҳодисаларнинг доимий ёки муайян вазиятдаги шакли-шамойилини, гўзаллигини, мавқеини

тасвирлашга хизмат қилган; 3) бахшининг тасвирий ифода воситалари тизимида сифатлашларни ифодалаш имконияти кенг; 4) эмоционал-экспрессив баҳо сифатлашларнинг етакчи хусусияти ҳисобланади ва бу баҳо объектив ёки субъектив тарзда ифодаланади; 5) сифатлашларнинг поэтик валентлиги бадий ижоддаги объектни характерлаш хусусиятини ифодалашдан келиб чиқади.

1.4§. Метафораларнинг лисоний ва поэтик табиати

Антик даврлардан ҳозиргача метафора деб номланган нутқ ходисаси дунёни бадий мушоҳада қилиш жараёнида юзага келувчи сўздаги номинатив маънонинг ўзига хос ҳосиласи сифатида олимлар эътиборини жалб этган. Масалан, испаниялик олим Х.Ортега-и-Гассет образли қилиб: “метафора тафаккурнинг қўлини узайтиради”, “поэзия бу метафора: илм эса метафорага мурожаат қилади холос, бундан ортиқ ҳам, кам ҳам эмас”, деб таъкидлайди. Америкалик Р.Хофман: “метафора ниҳоятда ҳаммабоп. ... у таърифлаш ва тушунтириш қуроли сифатида хоҳлаган соҳада қўлланилиши мумкин: психотерапевтик суҳбат жараёнида ва авиалиниялардаги учувчилар сўзлашувида, маросим рақслари ва программалаштириш тилида, бадий тарбияда ва Квант механикасида. Метафора, у бизга қаерда учрамасин, доимо инсон хатти-ҳаракатлари, билимлари ва тилининг тушунилишини бойитади” деган мулоҳазани айтади. Метафоралар кўчимлар орасида энг характерли эмоционал-экспрессивликни ифодаловчи сермахсул бадий тасвирий воситалардан бири сифатида рус тилшунослари ва адабиётшуносларини ҳам қизиқтирган: улар метафораларнинг инсон руҳияти ва тафаккуридаги ўзига хос ўрнини белгилашга, генезиси ва тараққиёти қонуниятларини изоҳлашга эришди, бадий ижод учун зарурий ходиса ҳисобланишини исботлаб берди.

Туркий ва ўзбек тилшунослигидаги амалга оширилган ишларда сўзларнинг кўчма маънода қўлланилиши туфайли метафоранинг юзага келиши, уларнинг соф лингвистик табиати ҳамда бадий турлари мавжудлиги эътироф этилган. Мутахассислар қайд этганларидек, инсоннинг дунёни билишида ўхшатиш-қиёслаш алоҳида усул ҳисобланади, ўхшатишнинг асосида ҳам, метафоранинг асосида ҳам айни усул мавжуд. Аслида,

метафора ҳам ўхшатиш, фақат у яширин ёки қисқарган ўхшатишдир. Тилшунослигимизда ҳар икки ҳодисада ўхшашлик ва қисман фарқ мавжудлиги ҳақида талай тадқиқотчиларнинг таъкидлари мавжуд. М.Мукаррамов улар орасидаги муносабатни қуйидагича кўрсатади: 1) ўхшатишларда сўзлар ўзининг тўғри маънолари билан қиёсланса, метафорада сўзлар доимо кўчма маънода қўлланилади; 2) ўхшатишда икки компонент: ўхшатиловчи объект ва ўхшовчи образлар маълум бир белги асосида бир-бири билан қиёсланса, метафорада ўхшовчи образни ифодалаган сўзнинг ўзи ўхшатиловчи объект ва ўхшатма белги мазмунини ҳам ўзида олиб келади. Яъни метафора бир компонентлидир; 3) ўхшатишлар кенгайиб, бирикма, бир гап, ҳатто бир абзац ҳолида келиши мумкин. Метафорлар эса бундай кенгайиш хусусиятига эга эмас. Улар кўчма маъноликни ифодалаган бир сўздан ёки сўз бирикмасидан иборат бўлади; 4) лингвистик метафоралар сўзнинг маъно доирасини кенгайтириб, янги семема (маънолар) ҳосил қилиш учун база бўлади. Ўхшатишда бундай хусусият фақат метафора орқали ифодаланади; 5) ўхшатишлар кўпинча *-дай // -дек, -симон, -ларча, каби, сингари, ўхшамок* ва бошқа воситалар орқали юзага келади. Метафораларда бу воситаларга эҳтиёж сезилмайди.¹⁰³

М.Ёкуббекова ушбу далилларга қўшилган ҳолда, халқ қўшиқларида қўлланилган ўхшатиш ва метафораларнинг табиатидан келиб чиқиб, қуйидагиларни қўшимча қилади: 1) ўхшатишларда тимсол асосни инкор қилмайди, метафорада эса инкор имплицит равишда ифодаланди; 2) ўхшатишларда қиёслаш тариқасидаги психологик жараён кетаётгани кўзга ташланади. Метафоранинг қўлланилиши эса сўз ўйини каби баҳоланиши мумкин; 3) ўхшатишларда қиёслашнинг кўпроқ ҳозирги пайтда ўтказилаётгани англашилса, метафорадаги хусусият давомли, доимий бўлади.¹⁰⁴ Бадий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлил асосларини пухта ўрганган М.Йўлдошев ҳам ҳар иккала ҳодиса орасидаги муносабатни тўрт бандда белгилаб беради.¹⁰⁵

¹⁰³ Ёкуббекова М. Ўзбек халқ қўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари: Филол. фан. д-ри. ... дис. – Тошкент, 2005. 11-12-б.

¹⁰⁴ Ёкуббекова М. Ўзбек халқ қўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари: Филол. фан. д-ри. ... дис. – Тошкент, 2005. – 145 б.

¹⁰⁵ Йўлдошев М. Бадий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. – Тошкент: Фан, 2007. – 78 б.

Тилшунослигимизда метафораларнинг тавсифлари ҳақида ҳам муайян мулоҳазалар билдирилган. Матннинг мазмуний таркибидаги метафораларнинг илмий-назарий асослари аниқланди. Хусусан, Д.Худойберганова матн семантикасида мавжуд бўлган когнитив метафораларни тил сатҳига кўра тўрт гуруҳга бўлиб ўрганади: а) сўз шаклидаги метафоралар; б) сўз бирикмаси шаклидаги метафоралар; в) гап шаклидаги метафоралар; г) микроматн шаклидаги метафоралар.¹⁰⁶ М.Мукаррамов метафораларни лингвистик ва бадий,¹⁰⁷ А.Абдуллаев¹⁰⁸ от ва феъл метафораларига бўлинишини айтади. Г.Қобулжонова ўзбек халқ топишмоқлари мисолида метафораларнинг системавий лингвистик талқини муаммосини ўрганишда қуйидаги таснифни беради: метафора унсурларининг ўзаро муносабатига кўра (асос ва йўлловчи метафора); синтагматик қатордаги муносабат белгисига кўра (очик ва ёпиқ метафора); номланиш жараёнининг табиатига кўра (экспрессив ва ноэкспрессив метафора); ҳосил бўлиш доимийлигига кўра (мунтазам ва номунтазам метафора); амалиёт сатҳига кўра (луғавий ва грамматик метафора).¹⁰⁹

Бадий кўчимлардан метафоралар ҳақида фольклор намуналари таҳлиliga бағишланган айрим тадқиқотларда ҳам йўл-йўлакай билдирилган фикрлар мавжуд ва махсус ишлар қилинган. Х.Қ.Тошматов метафора ҳодисасини ўрганишда 3 хил (психологик, этнографик ва тарихий) талқин мавжудлигини кўрсатиб, метафорани аниқлашда ҳам руҳий, ҳам ақлий, ҳам нутқ жараёнида ва инсон тафаккурининг фавқулудда кашф қилиш ҳолатлари тенг ҳисобга олиниши лозимлигини қайд этади.¹¹⁰ М.Ёқуббекова ўзбек халқ кўшиқларини ўрганишда ана шу концепцияга кўшилади ва бу борада: "... Метафорик маъно мантикий мушоҳадага асосланган нуткий ҳосила бўлса-да, у халқ кўшиқларида бадият мезонларига бўйсуниб, лисоний имконият ва қонуниятларга таянади. Метафора

¹⁰⁶ Худойберганова Д.С. Семантический и стилистический анализ конструкции уподобления в узбекском языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент: 1989. – 22 с.

¹⁰⁷ Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатиш. – Тошкент: Фан, 1976. 13-б.

¹⁰⁸ Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивлиқнинг ифодаланиши. – Тошкент: Фан, 1983 – 25 б.

¹⁰⁹ Қобулжонова Г.К. Метафоранинг системавий лингвистик талқини: Филол. фан номз. ... дис. автореф. – Тошкент, 2000. – 21 б.

¹¹⁰ Тошматов Х.Қ. Ўзбек халқ достонларида поэтик кўчимлар: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Тошкент, 2002. – 5 б.

ассоциатив номлаш, образли тасвирга олиш кўзда тутилганлик учун ҳам кўшиқ матнидаги метафора бадий тафаккур маҳсули сифатида лисоний имкониятларнинг бадий мезонлар асосида воқе бўлиши сифатида баҳоланмоғи керак”,¹¹¹ – деган мулоҳазани айтади.

Метафорадаги ассоциацияга кўра номлаш, образли тасвирлаш, экспрессивлик ифодалаш каби етакчи лисоний хусусиятлар халқ дostonлари тилида эпик қаҳрамонларнинг муайян ҳис-туйғусини, руҳиятидаги ўзгаришларни ва кайфиятини аниқ, ёрқин, ихчам, энг муҳими, таъсирчан тарзда юзага чиқиш имконини беради. Метафора ихчамлиги, семантик серкирралиги билан кўчма маънода ишлатилган сўз ва кўчма маъно келтириб чиқарувчи бирикма воситасида эпик қаҳрамоннинг ёрқин, таъсирчан образини тасвирлайди, эмоционал-экспрессив баҳо ифодалаб, дostonлар бадиятини оширади. М.Ёкуббекова тўғри таъкидлагандек, метафоралар ҳаёт парвозига, тасаввур, таҳлил ва талқин ранг-баранглигига, яъни серкирра бадий мушоҳадага йўл очади. Бадий тасвирдаги таъсирчанлик, эмоционал-экспрессивлик метафорада ўхшатиш ва сифатлашниқига нисбатан кучлироқдир.¹¹² Бунга факат метафорик “лаконизм”гина эмас, балки метафорадаги эътирозга ўрин қўймайдиган катъий ҳукм ҳам таъсир кўрсатади.

Кўринадики, лингвомаданий бирликлардан метафоралар ҳақида фольклор намуналарига бағишланган ишларда муайян мулоҳазалар билдирилган, махсус тадқиқотлар амалга оширилган. Тилшунослигимизда Фозил шоир дostonлари тилидаги поэтик кўчимларнинг лисоний табиати, хусусан, метафораларнинг поэтик ва семантик моҳияти, лисоний вужуди, уларнинг грамматик ва стилистик хусусиятлари махсус тадқиқот объекти бўлиб хизмат қилса-да, лекин улар ханузгача ўрганилмаган. Шу боисдан, тадқиқотимизнинг ушбу фаслида дostonлар тилидаги метафораларнинг поэтик ва лисоний, бадий-услубий табиатига эътибор бердик.

Дostonлар тилидаги метафораларнинг лисоний табиати ва бажарган услубий вазифалари хилма-хил: предмет маъносини билдирган метафоралар асосан, аташ вазифасини бажарган; белги ва ҳаракат билан боғлиқ метафоралар эса экспрессивлик ва

¹¹¹ Ёкуббекова М. Ўзбек халқ кўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари: Филол. фан. д-ри. ... дис. – Тошкент, 2005. – 145 б.

¹¹² Ёкуббекова М. Ўзбек халқ кўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари: Филол. фан. д-ри. ... дис. – Тошкент, 2005. – 145 б.

образлиликни ҳосил қилган. Метафораларнинг бадий вазифалари, асосан, иккита: *биринчиси* – дoston сюжети оқимиға дахлдор эпик воқеликка ёки қаҳрамонға хос хусусиятни бетакрор, фавкуллода тасвирлаш; *иккинчиси* – ана шу тасвир, ифода воситасидаги эпик воқелик ёки қаҳрамон фаолиятини баҳолаш, унга муносабат билдириш. Фозил Йўлдош ўғли ана шу икки мезонға амал қилган ҳолда юксак маҳорати ва бадихағўйлиги асосида метафораларнинг гўзал намуналарини яратган.

Метафоранинг поэтик моҳияти уста бахшининг дostonлар ижросида услубиға мос муайян эпик қаҳрамон, нарса, воқеа-ҳодиса, ҳаракат ва ҳолатни ўзига хос баҳо билан номлашида юзаға чиқади. Бунда, албатта, янги ном “гапирувчи” бўлиши зарур. Айни ном “гапирганда” ҳам, дoston матни назм ёки наср ҳолатда бўладими, дўмбира жўрлигидаги ижро тарзида бўладими, энг муҳими, маънавий-эстетик истифода этилганда, бу иккиламчи номлаш барчаға тушунарли, образли ва таъсирчан бўлиши зарур. Демак, халқ дostonлари тилида қўлланилган метафоралар ўхшашлик асосида номлари алмаштирилаётган икки нарса ва ҳодисанинг ўртасидаги боғлиқликнинг бадий тафаккур воситасида бахшиларнинг ижросида зухур бўладиган тасвирий восита сифатидаги лингвомаданий бирликдир.

Халқ дostonларидаги метафора лингвопоэтик хусусият ва бадий моҳият касб этиши учун таъкидланган мезонлардан ташқари яна бир қатор талабларға жавоб бериши керак. Хусусан, метафоралар «одатдаги аталишлардан мақсадлилиги билан фарқ қилиниши ва маъкулланиши; бу фарқ қабул қилиниши, шунингдек, метафоризация ҳодисаси завқ уйғотиши керак. Агар шу шартлар бажарилмаса, бу метафора узоқ яшамайди ва эҳтимолки, бошқа ёрқинроқ тасвирий восита билан алмашади» [187:32]. Метафораларнинг айримлари дostonлар тилида эвфемик ифода сифатида юзаға келса ҳам, уларнинг фаол қўлланиш натижасида ўз эвфемик хусусиятини йўқотган.

Жаҳон тилшунослигида бундан қарийиб қирқ йил аввал метафораларнинг семантик моҳияти Ю.Степанов томонидан белгиланган, яъни: “метафоралар семантик жиҳатидан денотат, сигнификат, экспонент каби учта тушунчаларнинг ўзаро мутаносиб алоқасиға асосланади”.¹¹³ Айни мулоҳаза ўзбек олимлари

¹¹³ Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. – М.: Просвещение, 1975. 7-20 с.

томонидан ҳам қўллаб-қувватланди. Уларнинг баъзи ишларида учбурчак унсурларининг ўзаро муносабатини денотат ва экспонентни ўзаро қиёслаш билан аниқлаш мумкинлигидан самарали фойдаланганлигини кўрамиз. Бу борада тилшунослигимизда билдирилган барча фикр-мулоҳазаларни эътироф этган ҳолда, биз ҳам Фозил шоир дostonлари тилидаги метафораларнинг семантик моҳиятини ўрганишга ҳаракат қилдик. Натижада, матидаги денотат (объектив борлиқдаги нарса), сигнификат (англaтилган коннотaтив маъно) ва экспонент (қўллaнилган фонетик сўз)нинг моҳияти белги, инсон, нарса, ҳайвонот, муайян ҳаракат-ҳолат ва ҳодисотни билдирувчи номларда ифодaлагaнлигини кузaтдик. Тадқиқ жараёнида халқ бахшиси қўллагaн метафорaлар асосaн от, сифaт, феъл ва бирикмaли метафорaлар экaнлиги aниқланди.

Халқ dostonлари тилидаги от метафорaлар одaтий сўзларнинг маъно доирaсини кенгайтириб, янги-янги семaлар ҳосил қилишга хизмaт қилади. “Метафорaлар от билaн ифодaлагaнда: жониворлар, ўсимликлар, осмон жисмлари, табиaт унсурлари, нарса-куроллар, озик-овқaтлар, образларни объект ўрнида келтиради”. Бахши dostonлари тилидаги от метафорaларда экспрессивлик эпик қаҳрамоннинг нарса, белги, воқеликка бўлган ижобий ёки салбий муносабaти нуқтаи назаридaн зохир бўлган: *Хaбар бергин, бўтам, қайдaн келaсан? / Қай шаҳарда, қайси шoҳнинг улисaн? (Б.Г.:24); Қани қўлда бўлса ул ихтиёрим, / Излаб кепти шундай лочин шунқорим! (З.:115); Туракел, ўрнингдaн, мунда қолмaгин, / Ҳали ётсанг, қўзим, беҳол бўлмaгин (Л.М.:285) каби.*

Дostonлар тилидаги метафорaларнинг ичида предметлик хусусияти кучли бўлган отли (объектли) бирикмaлардaн иборaт метафорaлар қўллaнишига кўра аnчaйин фaол. Улар турли хил ҳайвонлар ва жониворларни (*булбул, бия, суқсур, от, той, қўзи, шер, шунқор, лочин, қарчиғай, қуш, гоз, қўзи, тулки, бўри, шақал каби*); ўсимликлар ва уларнинг ҳосилaсини (*гул, гулзор, лола, чинор, япроқ, гунча, олма каби*); турли хил нарса ва куролларни (*дур, гавҳар, либос, aдрас, кимҳоб, маржон, қилич каби*); эпик макон ва ўрин-жойларни (*юрт, мамлакат, шаҳар, бог, гулзор, лoлазор, қир, адир, тоғ каби*); осмон жисмларини (*ой, офтоб, юлдуз каби*); фaсл ва пайт маъноларини (*эрта, чошгоҳ, бугун, қирқ кун, шом, баҳор, куз, қиш каби*); шахсларни ва эпик қаҳрамон номларини (*ота, она, нари, чўри, наришта, дев, аждарҳо, қул,*

Тилшунослигимизда метафораларнинг тавсифлари ҳақида ҳам муайян мулоҳазалар билдирилган. Матннинг мазмуний таркибидаги метафораларнинг илмий-назарий асослари аниқланди. Хусусан, Д.Худойберганова матн семантикасида мавжуд бўлган когнитив метафораларни тил сатҳига кўра тўрт гуруҳга бўлиб ўрганади: а) сўз шаклидаги метафоралар; б) сўз бирикмаси шаклидаги метафоралар; в) гап шаклидаги метафоралар; г) микроматн шаклидаги метафоралар.¹⁰⁶ М.Мукаррамов метафораларни лингвистик ва бадий,¹⁰⁷ А.Абдуллаев¹⁰⁸ от ва феъл метафораларига бўлинишини айтади. Г.Қобулжонова ўзбек халқ топишмоқлари мисолида метафораларнинг системавий лингвистик талқини муаммосини ўрганишда қуйидаги таснифни беради: метафора унсурларининг ўзаро муносабатига кўра (асос ва йўлловчи метафора); синтагматик қатордаги муносабат белгисига кўра (очиқ ва ёпиқ метафора); номланиш жараёнининг табиатига кўра (экспрессив ва нонэкспрессив метафора); ҳосил бўлиш доимийлигига кўра (мунтазам ва номунтазам метафора); амалиёт сатҳига кўра (луғавий ва грамматик метафора).¹⁰⁹

Бадий кўчимлардан метафоралар ҳақида фольклор намуналари таҳлилига бағишланган айрим тадқиқотларда ҳам йўл-йўлакай билдирилган фикрлар мавжуд ва махсус ишлар қилинган. Х.Қ.Тошматов метафора ҳодисасини ўрганишда 3 хил (психологик, этнографик ва тарихий) талқин мавжудлигини кўрсатиб, метафорани аниқлашда ҳам руҳий, ҳам ақлий, ҳам нутқ жараёнида ва инсон тафаккурининг фавқуллодда кашф қилиш ҳолатлари тенг ҳисобга олинishi лозимлигини қайд этади.¹¹⁰ М.Ёқуббекова ўзбек халқ кўшиқларини ўрганишда ана шу концепцияга кўшилади ва бу борада: "... Метафорик маъно мантикий мушоҳадага асосланган нутқий ҳосила бўлса-да, у халқ кўшиқларида бадийят мезонларига бўйсуниб, лисоний имконият ва қонуниятларга таянади. Метафора

¹⁰⁶ Худойберганова Д.С. Семантический и стилистический анализ конструкции уподобления в узбекском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент: 1989. – 22 с.

¹⁰⁷ Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатиш. – Тошкент: Фан, 1976. 13-б.

¹⁰⁸ Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивлиқнинг ифодаланиши. – Тошкент: Фан, 1983 – 25 б.

¹⁰⁹ Қобулжонова Г.К. Метафоранинг системавий лингвистик талқини: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Тошкент, 2000. – 21 б.

¹¹⁰ Тошматов Х.Қ. Ўзбек халқ дostonларида поэтик кўчимлар: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Тошкент, 2002. – 5 б.

ассоциатив номлаш, образли тасвирга олиш кўзда тутилганлик учун ҳам кўшиқ матнидаги метафора бадий тафаккур маҳсули сифатида лисоний имкониятларнинг бадий мезонлар асосида воқе бўлиши сифатида баҳоланмоғи керак”,¹¹¹ – деган мулоҳазани айтади.

Метафорадаги ассоциацияга кўра номлаш, образли тасвирлаш, экспрессивлик ифодалаш каби етакчи лисоний хусусиятлар халқ дostonлари тилида эпик қаҳрамонларнинг муайян ҳис-туйғусини, руҳиятидаги ўзгаришларни ва кайфиятини аниқ, ёрқин, ихчам, энг муҳими, таъсирчан тарзда юзага чиқиш имконини беради. Метафора ихчамлиги, семантик серкирралиги билан кўчма маънода ишлатилган сўз ва кўчма маъно келтириб чиқарувчи бирикма воситасида эпик қаҳрамоннинг ёрқин, таъсирчан образини тасвирлайди, эмоционал-экспрессив баҳо ифодалаб, дostonлар бадиятини оширади. М.Ёкуббекова тўғри таъкидлагандек, метафоралар ҳаёлот парвозига, тасаввур, таҳлил ва талкин ранг-баранглигига, яъни серкирра бадий мушоҳадага йўл очади. Бадий тасвирдаги таъсирчанлик, эмоционал-экспрессивлик метафорада ўхшатиш ва сифатлашниқига нисбатан кучлироқдир.¹¹² Бунга факат метафорик “лаконизм”гина эмас, балки метафорадаги эътирозга ўрин қўймайдиган қатъий ҳукм ҳам таъсир кўрсатади.

Кўринадики, лингвомаданий бирликлардан метафоралар ҳақида фольклор намуналарига бағишланган ишларда муайян мулоҳазалар билдирилган, махсус тадқиқотлар амалга оширилган. Тилшунослигимизда Фозил шоир дostonлари тилидаги поэтик кўчимларнинг лисоний табиати, хусусан, метафораларнинг поэтик ва семантик моҳияти, лисоний вужуди, уларнинг грамматик ва стилистик хусусиятлари махсус тадқиқот объекти бўлиб хизмат қилса-да, лекин улар ханузгача ўрганилмаган. Шу боисдан, тадқиқотимизнинг ушбу фаслида дostonлар тилидаги метафораларнинг поэтик ва лисоний, бадий-услубий табиатига эътибор бердик.

Дostonлар тилидаги метафораларнинг лисоний табиати ва бажарган услубий вазифалари хилма-хил: предмет маъносини билдирган метафоралар асосан, аташ вазифасини бажарган; белги ва ҳаракат билан боғлиқ метафоралар эса экспрессивлик ва

¹¹¹ Ёкуббекова М. Ўзбек халқ кўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари: Филол. фан. д-ри. ... дис. – Тошкент, 2005. – 145 б.

¹¹² Ёкуббекова М. Ўзбек халқ кўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари: Филол. фан. д-ри. ... дис. – Тошкент, 2005. – 145 б.

образлиликни ҳосил қилган. Метафораларнинг бадий вазифалари, асосан, иккита: *биринчиси* – дoston сюжети оқимиға дахлдор эпик воқеликка ёки қаҳрамонға хос хусусиятни бетакрор, фавқулдда тасвирлаш; *иккинчиси* – ана шу тасвир, ифода воситасидаги эпик воқелик ёки қаҳрамон фаолиятини баҳолаш, унга муносабат билдириш. Фозил Йўлдош ўғли ана шу икки мезонға амал қилган ҳолда юксак маҳорати ва бадихағўйлиги асосида метафораларнинг гўзал намуналарини яратган.

Метафоранинг поэтик моҳияти уста бахшининг дostonлар ижросида услубиға мос муайян эпик қаҳрамон, нарса, воқеа-ҳодиса, ҳаракат ва ҳолатни ўзига хос баҳо билан номлашида юзаға чиқади. Бунда, албатта, янги ном “гапирувчи” бўлиши зарур. Айни ном “гапирганда” ҳам, дoston матни назм ёки наср ҳолатда бўладими, дўмбира жўрлигидаги ижро тарзида бўладими, энг муҳими, маънавий-эстетик истифода этилганда, бу иккиламчи номлаш барчаға тушунарли, образли ва таъсирчан бўлиши зарур. Демак, халқ дostonлари тилида қўлланилган метафоралар ўхшашлик асосида номлари алмаштирилаётган икки нарса ва ҳодисанинг ўртасидаги боғлиқликнинг бадий тафаккур воситасида бахшиларнинг ижросида зуҳур бўладиган тасвирий восита сифатидаги лингвомаданий бирликдир.

Халқ дostonларидаги метафора лингвопоэтик хусусият ва бадий моҳият касб этиши учун таъкидланган мезонлардан ташқари яна бир қатор талабларға жавоб бериши керак. Хусусан, метафоралар «одатдаги аталишлардан мақсадлилиги билан фарқ қилиниши ва маъкулланиши; бу фарқ қабул қилиниши, шунингдек, метафоризация ҳодисаси завқ уйғотиши керак. Агар шу шартлар бажарилмаса, бу метафора узоқ яшамайди ва эҳтимолки, бошқа ёркинроқ тасвирий восита билан алмашади» [187:32]. Метафораларнинг айримлари дostonлар тилида эвфемик ифода сифатида юзаға келса ҳам, уларнинг фаол қўлланиш натижасида ўз эвфемик хусусиятини йўқотган.

Жаҳон тилшунослигида бундан қарийиб қирқ йил аввал метафораларнинг семантик моҳияти Ю.Степанов томонидан белгиланган, яъни: “метафоралар семантик жиҳатидан денотат, сигнификат, экспонент каби учта тушунчаларнинг ўзаро мутаносиб алоқасиға асосланади”.¹¹³ Айни мулоҳаза ўзбек олимлари

¹¹³ Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. – М.: Просвещение, 1975. 7-20 с.

томонидан ҳам қўллаб-қувватланди. Уларнинг баъзи ишларида учбурчак унсурларининг ўзаро муносабатини денотат ва экспонентни ўзаро қиёслаш билан аниқлаш мумкинлигидан самарали фойдаланганлигини кўраимиз. Бу борада тилшунослигимизда билдирилган барча фикр-мулоҳазаларни эътироф этган ҳолда, биз ҳам Фозил шоир дostonлари тилидаги метафораларнинг семантик моҳиятини ўрганишга ҳаракат қилдик. Натижада, матндаги денотат (объектив борликдаги нарса), сигнификат (англатилган коннотатив маъно) ва экспонент (қўлланилган фонетик сўз)нинг моҳияти белги, инсон, нарса, ҳайвонот, муайян ҳаракат-ҳолат ва ҳодисотни билдирувчи номларда ифодалаганлигини кузатдик. Тадқиқ жараёнида халқ бахшиси қўллаган метафоралар асосан от, сифат, феъл ва бирикмали метафоралар эканлиги аниқланди.

Халқ дostonлари тилидаги от метафоралар одатий сўзларнинг маъно доирасини кенгайтириб, янги-янги семалар ҳосил қилишга хизмат қилади. “Метафоралар от билан ифодалаганда: жониворлар, ўсимликлар, осмон жисмлари, табиат унсурлари, нарса-қуроллар, озик-овқатлар, образларни объект ўрнида келтиради”. Бахши дostonлари тилидаги от метафораларда экспрессивлик эпик қаҳрамоннинг нарса, белги, воқеликка бўлган ижобий ёки салбий муносабати нуқтаи назаридан зохир бўлган: *Хабар бергин, бўтам, қайдан келасан? / Қай шаҳарда, қайси шохнинг улисан? (Б.Г.:24); Қани қўлда бўлса ул ихтиёрим, / Излаб кепти шундай лочин шунқорим! (З.:115); Туракел, ўрнингдан, мунда қолмагин, / Ҳали ётсанг, қўзим, беҳол бўлмагин (Л.М.:285)* каби.

Дostonлар тилидаги метафораларнинг ичида предметлик хусусияти кучли бўлган отли (объектли) бирикмалардан иборат метафоралар қўлланишига кўра анчайин фаол. Улар турли хил ҳайвонлар ва жониворларни (*булбул, бия, суқсур, от, той, қўзи, шер, шунқор, лочин, қарчигай, қуш, гоз, қўзи, тулки, бўри, шақал* каби); ўсимликлар ва уларнинг ҳосиласини (*гул, гулзор, лола, чинор, япроқ, гунча, олма* каби); турли хил нарса ва қуролларни (*дур, гавҳар, либос, адрас, кимхоб, маржон, қилич* каби); эпик макон ва ўрин-жойларни (*юрт, мамлакат, шаҳар, бог, гулзор, лозор, қир, адир, тоғ* каби); осмон жисмларини (*ой, офтоб, юлдуз* каби); фасл ва пайт маъноларини (*эрта, чошгоҳ, бугун, қирқ кун, шом, баҳор, куз, қиш* каби); шахсларни ва эпик қаҳрамон номларини (*ота, она, пари, чўри, паришта, дев, аждарҳо, қул,*

Мисқол пари, Гулнорпари, Гўрўғели, Авазхон каби) билдиради. Шунингдек, *дилбар, жигарбанд, нуридийда, жон* каби абстракт отлар ҳам халқ дostonларида метафора тарзида қўлланилган.

Дунёдаги ҳар бир халқнинг бадий таффақури унинг тарихи, дунёқараши, яшаш шароити, ишонч-этиқоди билан боғлиқ. Н.Маҳмудов таъбири билан айтганда, “халқнинг дунёни тасаввур этиши ва англашидаги ўзига хослик, яъни миллий маданий ва миллий-коннотатив маълумотлар”¹¹⁴ бевосита лингвомаданий бирликларда ўз ифодасини топиши тайин. Шу маънода, турли хил лингвомаданиятларда муайян бир нарсга, масалан, ҳайвон ва жониворларга муносабат ҳар хил. Мутахассислар ҳақли равишда таъкидлаганидек, *мол (сигир, ҳўкиз)* ҳинд халқи орасида энг юмшоқ кўнгил, меҳр-муҳаббатли жонивор саналади ва иззат-хурмат билан кадрланади, кўпинча унга этикод қилинади. Шу боисдан ҳам ҳиндларда бу жонивор номига ижобий тавсиф берилади ва метафора сифатида танланади. Кўпчилик, бошқа халқларда, жумладан, туркий тилларда “*мол*” – “*бўшанг*”, “*лапашанг*”, “*бефаросат*” каби маънодаги метафорани беради. Шубҳасиз, бундай тасаввур ва атамалар ўзбекларда ҳам мавжуд (масалан, муайян инсонга нисбатан оғзаки нутқда: *молдай одам, молдай юмшоқ, молдай бефаросат* каби). Лекин *молга* нисбат берилган метафоранинг намунаси ўзбек халқ дostonлари тилида учрамади.

А.Н.Веселовский бир ўринда: “Бизнинг барча метафораларимиз икки гуруҳга бўлинади: бири анимизмнинг дастлабки ғояларига бориб тақалса, иккинчиси тараққиёт сўнгида, кўрсатиб ўтилган параллелларнинг аралашув натижасида юзага келган”, – деган фикрни таъкидласа, бошқа ўринда, “Метафораларнинг катта бир қисми мифларга, анимизмга бориб тақалади”,¹¹⁵ дейди. Шундай экан, ҳар бир тилда Лясота Ю.П. таъкидлаганидек, “метафоризация жараёни ўзига хос ҳолда намоён бўлади”.¹¹⁶ Олимларнинг бу фикрларини ўзбек халқ дostonлари тилидаги метафоралар ҳам тасдиқлайди.

Жонивор ва ҳайвонларнинг номлари билан боғлиқ метафораларнинг ўрганилган дostonлар тилида фаол қўлланилиши,

¹¹⁴ Маҳмудов Н., Худойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли лугати. – Тошкент: Маънавият, 2013. – 10 б.

¹¹⁵ Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М.: Высшая школа, 1989. – 276 с.

¹¹⁶ Лясота Ю.П. Роль метафорических слов и выражений в развитии словарного состава языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Л. 1953.

табийки, кўчимнинг образ, кўпинча муайян эпик қаҳрамон ўрнида алмашилиб қўлланилишини билдиради. Бундай типдаги метафоралар айни қаҳрамоннинг у ёки бу хислатини алоҳида таъкидлаб, бўрттириб кўрсатишга ва бадий тасвирлашга хизмат қилади. Таъкидлаш жонзки, жонивор ва ҳайвонлар ҳаёти, уларнинг хатти-ҳаракатларини кузатиш кўпчилик халқларда мазмунан ўхшаш метафораларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган. Шунинг учун ҳам биз эрамиздан аввал қадимги Греция, Ҳиндистон ва Мисрда яратилган масаллардаги аллегорияни тушунамиз, улардаги аллегорик образларга дуч келамиз. Қирғиз қаҳрамонлик эпоси “Манас”даги метафораларни тадқиқ этган Н.Сапарбоевнинг таъкидлашича, “рус, немис, шунингдек, туркий тилларда *тулки* – “*айёр*”, “*устакор киши*”, *куён* – “*кўрқоқ*”, *эшиак* – “*гўл*”, *шер* – “*жасур*”, “*кўркмас*” каби (истиораланади) метафоризация қилинади”.¹¹⁷

Достонлардаги жониворлар номларидаги метафоралар эпик қаҳрамонларнинг у ёки бу хислатини янада бўрттириб кўрсатишга хизмат қилган. Муайян ҳайвонларга хос ижобий ёки салбий муносабатларнинг метафоралар орқали ифодаланиши халқимизнинг қадимий тотемистик эътиқодига ва ҳайвонлар культига бўлган ишончига асосланганлигидан келиб чиққан.

А.А.Потебня ҳар бир сўзнинг уч элементдан ташкил топишини таъкидлайди: а) ташки маъно белгиси; б) тасаввур, яъни ички маъно белгиси; в) маънонинг ўзи. Сўз маъносида у берган тасаввурга нисбатан кўпроқ моҳият қарор топади. Сўз фикр учун таянч нуқтаси вазифасини ўтайди, холос.¹¹⁸ Айтилган фикрларни далиллаш ва тўлдириш учун *булбул* от метафорасининг лингвопоэтик табиатини кўздан кечирамиз.

Булбул. Тилимизга форс тилидан ўзлашган бу сўзнинг кўчма маънолари изоҳли луғатларда ҳам берилган: “2. *Кўчма*. хушовоз хонанда; моҳир нотик; 3. *Кўчма*. ошиқ, хуштор маъноларида ҳам қўлланиши мумкин (ЎТИЛ, I, 369). Олимларнинг таъкидлашича, сўфиёна адабиётда *булбул* ўзига хос мажозий образ сифатида “гулнинг чин ошиғи, рамзий ишқ соҳиби” сифатида; мумтоз адабиётда *булбул* “гўянда”, “эрксевар” ёки халқ ривоятларида

¹¹⁷ Сапарбоев Н. Метафоры в эпосе «Манас». Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Фрунзе, 1975. – С. 22.

¹¹⁸ Потебня А.А. Из записок по теории словесности. – Харьков: Изд. Потебни, 1905. – С.19-21.; Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М., 1976. – С.418-420.

булбул чин ошиқларнинг рамзий образи; халқ қўшиқларида булбул ошиқ ёр рамзи сифатида талқин этилади.

Достонлар тилидаги метафоралар ичида гул ва булбул сўзларининг қофиядошлиги баъзан булбул метафорасининг гул метафораси билан ошиқ-маъшук маъносида эмас, айни бир хил маънода қўлланган ажойиб намуналари ҳам фаол учрайди. Масалан, “Нурали” достонида: ...Қайси богнинг гули экан, қайси чаманинг булбули экан?(125), “Насри мусажжаъ” деб аташ мумкин бўлган ушбу матнда гул билан булбул сўзидаги оҳангдошлик бир образга – семантик учбурчак моҳиятини белгиловчи лисоний мезонга дахлдор объектга, яъни фарзандга нисбатан қўлланишига сабаб бўлмоқда. Богнинг гули бўлишидаги гулнинг ҳолати (гулнинг ўсар жойи – боғи, ватани) чаманинг булбули бўлишидаги булбулнинг ҳолати (чаман, яъни обод юрт, албатта, у ерда булбул, яъни фарзанд мавжуд) билан ўхшашдир. Ушбу талқинни, аниқроғи, семантик учбурчак тамойилига асосланган таҳлилни бахшининг бошқа достонларидан олинган метафоралар ҳам тўлиқ тасдиқлай олади. Эътибор берайлик: *Кўрар кўзим, менинг ёлғиз ўғлимсан, / Чаманда сайраган бир булбулимсан (Л.М.:285); ...Богда очилган гулим, чаманда булбулим, Авазхон улим Торкистон шаҳрига – Малика парига бормоқ бўлди (М.а.:12)* каби. Келтирилган мисолларнинг аксариятида булбул метафорасига кўпинча эғалик қўшимчалари қўшилган: *булбули, булбулим* каби. Аслида, мантиқан шахс (эпик қаҳрамон) ўзича булбул бўла олмайди. У фақат фарзандга нисбатан, уни меҳр билан ардоқловчиларга, ёқтирувчиларга, унинг севимли яқинларига нисбатан булбул сифатини олиши мумкин.

Булбул метафораси ҳақида гап борар экан, унга параллел равишда гул метафорасига ҳам эътибор бериш ва талқин этиш зарур. Гул сўзидаги лингвопоэтик хусусиятлар анъанавий ва стилистик формулаларга мос келиши ҳақида ўзбек филологиясида эътиборга молик фикрлар айтилган.

Фозил шоир достонлари тилида фаол қўлланилган от метафоралари ичида гул метафорасидаги гулнинг *фарзанд* тушунчасини англатишида гулдаги беғуборлик, гўзаллик, нозиклик, хушбўйлик, мукамал мутаносиблик хусусиятлари алоҳида аҳамият касб этади. Муҳими, мослик ва ўхшашлик яна шундаки, фарзанд ҳам, гул ҳам шахс учун энг қадрли, бебаҳо неъмат. Шунинг учун ҳам халқ достонлари тилида фарзандга нисбатан

гулим деб мурожаат қилинади: *Хазон бўлиб менинг гулим, / Жудо бўлган ёлғиз улим (Л.М.:334)* каби.

Халқ бахшиси дostonларининг бошқа баъзи матнларида гул метафорасининг ўрнига унинг синоними сифатида *лола, гулзор, нуридийда, бўта, кўзи* кабилар қўлланади: *Тогда битган бу севиқли лолам, деб, / Аҳволинг на бўлди, жоним болам деб (Л.М.:286); Бошинг олиб сен кетарсан гулзорим, / Нуридийдам, облога топишдирдим сени (З.:125); Тақдир қилса қиёматда кўрасан, / Бўтам, Аваз, борма Эрам шаҳрига (Б.:12); Хабар бергин, бўтам, қайдан келасан? / Қай шаҳарда, қайси шoҳнинг улсан? (Б.Г.:24; Ф.Ш.:205); «Болам Рустам, кўзим, бўтам!» деган довуш келди (Р.:390); Ҳасан эшит, менинг айтган сўзимни, / Сенга йўлдош қилдим Зевар кўзимни (З.:125); Бўтам, қандай қулар кўрдинг? (Л.М.: 334); Ота, хафа қилдинг мендай кўзингни (Б.:13); Ҳали ётсанг, кўзим, беҳол бўлмагин (Л.М.:285); Сенсан менинг Аваз кўзим (М.а.:68); Қайтайин, кўзимни сенга топишдирдим! (Н.:165); Кўзим бошимда бўлмади (Р.:385) каби.*

Ижодкор халқимиз образли тафаккур тарзининг маҳсули сифатида юзага келган ва тургунлашган “кўзи” метафорасининг қўлланилиш ҳолатига эътибор берамиз. Ҳайвонлардан “кўзи”даги ёқимтойлик, эркалаш, суркалиш каби хусусиятлар халқимиз руҳиятига жуда мос келади: “кўзи” сўзи эркалаш, суйиш каби ижобий муносабат ифодаловчи компонент сифатида исмларга кўшиб ишлатилади. Унинг тургун шакллари (масалан, Отакўзи, Меликўзи каби) тилимизда ҳам мавжуд. А.Сапарбоев кирғиз тилида “қозу” (кўзи), “музоо” (бузоқ) метафоралари “бола”ни билдирувчи метафоралар сифатида қўлланилмагани ҳолда, қозоқ тилида барча турдаги уй ҳайвонларининг болалари фарзанд маъносида истиора қилинишини билдиради.¹¹⁹ М.Ёқуббекованинг эътироф этишича, ўзбек тилида катта бўлиб, юриб қолса ҳам ҳадеб емиш (овқат)га интилаверадиган болага нисбатан “бузоқ”, “бузоқча” метафораси қўлланилади. Халқ кўшиқларида эса кўзим, кўзижоним, кўзичогим, кўзичоққинам, тўқличогим... тарзида уй ҳайвонларининг болалари тасвир учун жалб этилганлигини кўзатади.¹²⁰

¹¹⁹ Сапарбоев Н. Метафоры в эпосе «Манас»: Автореф. дис. ... канд. филол. наук.– Фрунзе, 1975. – 9 с.

¹²⁰ Ёқуббекова М. Ўзбек халқ кўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари: Филол. фан. д-ри. ... дис. – Тошкент, 2005. – 145 б.

Халқ дostonлари тилида ўзининг чиройлилиги ва чакконлиги билан машхур бўлган *қуш суқсур*, бахайбат, бақувват ва шиддаткор йиркич *шер*, кучли, чапдаст лочинсимон қуш *шунқор* каби жониворлар ҳам метафора қилинган. Улардаги энг ёрқин ҳислатлар муайян эпик қаҳрамон образини, хатти-ҳаракатини бадий тасвирлаш учун хизмат қилган.

Сифат метафоралар ҳам от метафоралар каби дostonлар тилида анчагина учрайди, улар тимсолнинг белги хусусиятларини тингловчига лўнда ва аниқ, тасвирий ва ҳиссий бир тарзда етказиб беришга хизмат қилади. Метафоралар сифат билан ифодаланганда муайян бир объектни ташки ва ички хусусиятлари жиҳатидан характерлаб келади: *Кўнглинг бўлиб хафа бўлма, / Нозик дилбар, менга жонон (Ф.Ш.:256)*. Қуйидаги мисолларда эса метафорик сифатлар отлашиб, эғалик ва келишик қўшимчалари билан келган: *Мерган отар, билгин, қўлнинг гозини, / Эр йиғит ташиларми сарвинозини?! (Н.: 146)*; *Ота, эшит менинг айтган сўзимни, / Он кеп берай кўрган сарвинозингни (М.а.: 12)*; *Тўрт бўп қолди икки кўзим, / Қўлдан кетди сарвинозим (З.:160)* каби. Кўрамизки, *сарвиноз* – сифат метафора, айни чоғда севимли ёр маъносида ишлатилган. Вазифасига кўра отлашиб, у эғалик қўшимчаси ва тушум келишигининг аффиксларини ўзига бириктириб келган.

Айрим дарсликларда қайд этилганидек, одатда, кишиларга белги, сифатни билдирувчи Бахтиёр, Баҳодир, Ёўзал, Равшан каби исмлар қўйилганда, бу сифатлар мутлақо отлашиб кетади. Дostonлар тилидаги сифат сўз туркуми билан ифодаланган метафораларда ҳам деярли шундай лингвистик ҳолатни кузатдик. Улар матнда от сўз туркуми бажарган барча лисоний вазифаларни бажаради, бироқ шу билан бирга, эпик қаҳрамонларнинг белги ва хусусиятини ҳам англатади. Бунга яна юқорида қайд этилган *сарвинозим* сифат метафораси мисол бўла олади. Луғатларда *сарв* сўзи аслида форсча эканлиги, “қадди-қомати, бўйи-басти келишган, хушқомат” каби кўчма поэтик маъноларни англатиши; шунингдек, *сарвиноз* сўзи ҳам форсча сарвдек юриш маъносидан олинган бўлиб, “қадди-қомати келишган, юриши жозибали ёўзал (аёл); нозанин; севимли ёр” (ЎТИЛ, III, 447) маъноларида қўлланиши ҳақида маълумотлар берилган.

Сифат метафораларининг дostonлар тилида қўлланилиши ҳақида гап борар экан, бу ўринда ранг-тусни билдирувчи сифатларнинг кўчма маъно ифодалашининг ўзига хос услубий

жиҳатлари эътиборга лойиклигини таъкидламоқчимиз. Мисол учун, *оқ* ва *қора* ранглари асосида шаклланган сифат метафораларини олайлик. Ижодкор халқ тасаввурида *оқ* ранг – тозалик, покизалик, ёруғлик, эъозлилик рамзи. *Оқ* ранг ўзбек фольклорида “эзгулик ва бахт белгиси” сифатида талкин этилади ва у бошқа ранглар учун асос бўлиб хизмат қилади. Тасвирий санъатда *оқ* ранг – рангларнинг подшоси. *Оқ* рангдаги ижобий экспрессивлик ниҳоятда кучли бўлганлиги учун ҳам кўчма маънони ифодалайдиган сифат метафораларини шакллантиришга замин тайёрлаган.

Қора рангнинг халқ дostonлари тилида сифатловчи ва рамз вазифаларидаги хусусиятлари ҳам филологик тадқиқотларда турли талкинларни келтириб чиқарган. Масалан, жонли сўзлашув нутқидаги *кўзимнинг қораси* метафорасида инсонга азиз ва қадрли фарзанд маъносини ифодалаш етакчилиқ қилади. Мумтоз адабиётда *қора* ранг “шарофатлилик ифодаси” бўлса, халқ кўшиқларида баъзан нейтрал ҳолатда, баъзан “ўлим” маъносини англатади. Бу борада Ш.Турдимовнинг фикрлари ва кузатишлари эътиборга лойиқ.¹²¹ А.Рустамов ҳам *қора* сўзининг халқ кўшиқларида кўпроқ салбий маънодаги тушунчаларни ифодалаб келишини таъкидлайди.¹²² С.Рўзимбоев Хоразм дostonларида *қора* ранг ҳамиша омадсизлик, бахтсизлик маъноларини англатишини таъкидлаб, “Бозиргон ўлдирилгач, синглиси Ойсултон марсия айтганида, “*қора*” сўзини “ўлим” маъносида ишлатганини”¹²³ қайд этади. *Қора* рангнинг бундай талкинларини бошқа манбалардан ҳам келтириш мумкин, албатта.

Бу ўринда бир савол туғилади: хўш, *қора* ранг биз тадқиқ этган дostonлар тилида қандай маъноларда қўлланилган? Кўчма маънони ифодалайдиган метафораларнинг қайси турларини шакллантиришга замин тайёрлаган? Бу борадаги кузатишларимиз шуни тасдиқлайдики, дostonлар матнида *қора* ранг ҳам баъзан “ўлим”, баъзан “айрилиқ ва мусибат”, баъзан “бахтиқаро”, баъзан “кийимнинг қораси” каби маъноларни ифодалашга хизмат қилган. Лекин бундай лисоний-рамзий маънолар бир гипонимик тушунча

¹²¹ Турдимов Ш.Г. Поэтические символы в узбекских народных песнях: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1987 – 22 с.

¹²² Рустамов А. Сўз хусусида сўз. – Тошкент: Ёш гвардия, 1987. – 18 б.

¹²³ Рўзимбоев С. Хоразм дostonларидаги рамзлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1992. – №6 (12). – Б. 52-54.

таркибига кирувчи гипонимик номлар ифодаси бўлган иккита сўз орқали ифодаланганлигини кузатамиз: булар батамом бошқа-бошқа тушунчалар бўлса ҳам, бир-бирига нисбатан алоқадор умумийлик асосида гипонимик тушунчани англатиб туради: *Энди кенг Чамбилда тирик юрганча, / Ўзим бориб қора гўрга кирайин* (Б.:15) каби. Айни матндаги сифат метафора уста бахши дostonлари тилида фақат рангни кўрсатибгина қолмай, балки эпик қаҳрамоннинг оғир мусибатли ҳолатини, руҳий кайфиятини кўрсатишга хизмат қила олган. Буларнинг ҳаммаси Фозил бахши дostonлари тилининг жозибadorлиги, ўқувчи эътиборини жалб этишини таъминлашга, дostonларнинг услубий хусусиятларини янада бойитишга хизмат қилади.

Хулоса қилиб айтганда, сифат метафоралар халқ дostonлари тилида анчайин фаол қўлланилган. Поэтик метафоралар сифатида улар отлашиш хусусиятига эга. Сифат метафоралар тимсол (образ)нинг ташқи белгиларини ва ички хусусиятларини ўзида акс эттиради.

Табиат, ҳайвонот ва наботот оламига хос бўлган хусусиятларни инсонга кўчириш асосида ҳосил бўлган феъл метафоралар ҳам бахши дostonлари тилида анчагина учрайди. Бундай метафоралардан англашилган ҳаракат экспрессивлик, интенсивлик касб этгани учун тингловчида ёрқин тасаввур қолдиради. Бу борада А.Абдуллаев “Феъл метафораларда экспрессивлик, асосан, ҳолатнинг интенсивлиги нуқтаи назаридан бўлади” деб айтса, М.Ёқуббекова «ҳайвон, парранда, ўсимлик, ҳашарот кабиларга хос ҳаракат-хусусиятларни инсонга кўчириш орқали яратилади»¹²⁴ [14:16-26] деган хулосани беради. Ушбу мулоҳазаларнинг ишончлилигини эътироф этган ҳолда, айни ўринда, фақатгина бўзламоқ, сўлмақ феълларидаги метафораларга эътиборни қаратиш билан чекланамиз: *Ишқида юриб бўзласам, / Кеча-қундуз мен изласам* (Ф.Ш.:225), *Ёр юрти деб қонлар йиғлаб, / Гул юзим сўлди, найлайин* (М.а:59); *Бундай ишлар менинг бағримни тузлаб, / Эсима тушганда йиғлайман бўзлаб*, (Б.:19); *Қизил гулман, мени мунча сўлдирма, / Кўп тўхтатиб, йўлдан уриб йлтирма* (Р.:379).

Фозил шоир дostonлари тилидаги қўлланилган метафоралар тузилиш табиатига кўра икки хил эканлиги кузатилди: а) содда

¹²⁴ Ёқуббекова М. Ўзбек халқ қўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари: Филол. фан. д-ри. ... дис. – Тошкент, 2005. 16-26 б.

метафоралар бир лексик маънони англатувчи (содда, ясама, қўшма, жуфт) сўздан иборат бўлади: гулим, гулзорим, кўзим, жону дилим каби; б) кенгайтирилган метафоралар икки ёки ундан ортиқ сўздан ташкил топади: олтин ханжар, қизил, гул каби. Ҳар иккала метафоралар ҳам халқ дostonлари матнидаги мавхум тушунчаларни, қахрамонларнинг муайян ҳис-туйғусини, эҳтирос ва ҳаяжонини, руҳиятини, бирор нарса ёки ҳодисотга муносабати ва баҳосини аниқ, ёрқин ва ўта таъсирчан тарзда ифодалашга хизмат қилади.

Халқ дostonларида бирикмали метафоралар кам қўлланилган бўлса-да, улар мазмунан кенгайтирилган метафораларга тенг келади. Бундай бирикмалар метафора маъносини икки ёки ундан ортиқ сўзнинг грамматик алоқаси орқали ифодалайди ва қуйидаги кўринишларга эга бўлади:

а) *сифатловчи бирикмалар*. Бундай бирикмаларда сифатланмиш ўзи ёлғиз метофорик маънони ифодалай олмайди, матнда улар асосан, сифат+от ёки от+сифат модели асосида таркиб топади: *Бу ширин жонимга қилма жабрди (Б.:82); Ширин сўзли кимнинг ёри? (Л.М.:279); Учирдим бошимдан давлат қушимни, (Б.:15); Хафа қипти сендай тоза гулимни, (Р.:397); Сен ўлдиргин мендай дилбар гулингни (Ш.Ш.:15); Олиб кетай сендай гулбувишимни (Ш.Ш.:55); Бунда қайдан келдинг, гул юзли жонон (З.:194); Сулаймон давлатли азиз султоним, / Гул юзли султоним, ҳолинг на бўлди? (З:123) каби.*

б) *қаратқичли бирикмалар*. Бундай бирикмалар матнда асосан, от+от ёки от+сифат модели асосида таркиб топади: *боғимнинг гули, чаманнинг булбули, ошиқнинг фаҳми, мискиннинг ҳоли, ширин жонинг, боғларнинг гули, давлатманднинг манзили, гамли қўлнинг доди* каби. Кўрамизки, таъкидланаётган бирикмаларда қаратқич аниқловчини унинг қаралмиши бўлган сўздан ажратилса, маънога путур етади.

Хуллас, 1) дostonлар тилидаги метафоралар матнда мустақил ҳолатда келганда ҳам, шунингдек, аффикслар, лексемалар билан келганда ҳам, изофали, сифатловчи, ўхшатишли, фразеологик бирикмалар ҳосил қилиб келганда ҳам, сўз туркумлари асосида шаклланганида ҳам кучли эмоционал-экспрессивликни ифодалайди; 2) метафоралар маъно нозикликлари билан бир-бирдан муайян даражада фарқланади.

1.5§. Метонимияларнинг поэтик хусусиятлари

Метонимия метафора сингари ўзбек халқ дostonларининг бадийлигини таъминлашдаги лингвoмaданий бирликлардан бири. У “тилшуносликда бирор нарса ёки ҳoдисани бошқача номлаш деб юритилади”. Бу тушунча поэтикага онд кўпчилик илмий адабиётларда, терминологик лугат ва дарсликларда деярлик бир хил изоҳланади. Уларнинг ҳаммасида метонимияга хoс хусусиятлар ҳақида сўз юритилар экан, мазкур кўчимнинг нарса билан кўчирилган маъно ўртасида алоқадорлик, мансублик ва яқинликка асосланиши алоҳида таъкидланади. Дунё, хусусан, рус тилшунослигида А.А.Потебнянинг кўрсатишича, метонимия ҳoдисаси ном кўйиш турларидан бири бўлиб, у нарсалар, белгилар, ҳаракатлар ўртасидаги алоқадорликка (боғлиқликка) кўра ном кўйишдир.¹²⁵ “Бундай ўзарo алоқадорликка асосланган ном кўчиши метафорадагидек яққол кўзга ташланиб турмайди. Метонимиядаги ном кўчиши тадрижий тарзда кечади” деб ёзади Ҳ.Шамсиддинов ва яна: “Бундай йўл билан ном кўчиши орқали сўзларнинг ўз маъноларидан фарқ қилувчи вазифавий маънолар юзага келади”¹²⁶ деган тезисни илгари суради ва таъкидланаётган маъно бошқа бир тушунчанинг номи бўлган сўз билан синонимик муносабатни юзага келтиришини таъкидлайди.

Илмий адабиётларда таъкидланганидек, “Объектив борлиқдаги айрим нарса-предметлар, белгилар, шунингдек, ҳаракат ўртасида маълум умумийлик, алоқа (боғланиш) бўлади. Ана шунинг таъсирида бирор нарса, белги ёки ҳаракатнинг номи у билан алоқаси (умумийлиги) бўлган бошқа нарса, белги, ҳаракатни ифодалаш учун ҳам қўлланади, унга ҳам ном бўлиб кўчади. Натижада, бир предмет, белги ёки ҳаракатнинг номи бўлган сўз икки ёки ундан ортиқ предмет, белги ёки ҳаракатнинг атамасига айланади – сўзнинг маънолар миқдори ортади”. Айни нуқтаназарни эътиборга олган ҳолда дostonлар тилидаги янги маънонинг шаклланиш жараёнини кузатганимизда, аввало, муайян маъно нолингвистик ҳoдиса асосида юзага келганлигини тасдиқлайди. Масалан, биргина *из* сўзини олайлик. Бу сўзнинг асосий маъноси билан оёқ *изи*, йўлбарс *изи*, туёқ *изи* каби бирикмалардаги маъноси

¹²⁵ Потебня А.А. Метонимия // Теорическая поэтика. – М., 1990.182-202, – С.

¹²⁶ Шамсиддинов Ҳ. Ўзбек тилида сўзларнинг вазифавий – семантик синонимлари: Филол. фан. док. ... дис.–Тошкент,1990. 33-б.

Ўртасидаги алоқа (боғланиш) борлигини сезиш қийин эмас. Бунинг учун дostonлар матнидан олинган мисолларга эътибор берамиз: *Бизлар бунда гамга тўлиб беҳабар, / Баҳромнинг изига бўлиб интизор* (Б.Г.:72); *Зангарда подшоман, эшит сўзимни, / Бир печалар тополмайди изини* (З.:150); *Ҳар босган изингни тинмайн излар, / Юр энди мазгилга элтай, жон болам* (Л.М.:297); *Аваз деб югурдим сенинг изингдан, / Қуралайдай келган жоду кўзингдан* (М.а.:25); *Мард йигит майдонга кирса елгиси, / Тўқайда йўлбарснинг изин билгиси* (Ш.Ш.:16); *Фарҳоддан бу сўзни элчи эшитди, / Ул элчилар изига қайтди* (Ф.Ш.:204) каби.

Тилимиздаги алоқадорлик, яъни боғлиқлик фақат бирор нарса – предметлар доираси билан чегараланиб қолмасдан, бу ҳол белги ва хатти-ҳаракатлар ўртасида ҳам мавжуд бўлиши мумкин. Шу боисдан ҳам алоқадорлик (боғлиқлик) асосида ном кўчиши, яъни янги маъно ҳосил бўлиши деярлик ҳамма сўз туркумларига хос хусусият саналади. Халқ дostonлари тилидаги предмет билдирувчи сўз (от)ларда метонимия асосида ном кўчиши ҳолати энг фаол саналади, улардаги алоқадорлик хилма-хил кўринишларга эга. Уларнинг айримлари ҳақида сўз юритамиз.

Тилимизда баъзан бирор ҳаракат, ўйин объекти шу ҳаракат, ўйиннинг ўзига кўчиш каби лисоний ҳолат учрайди. Мисол учун миллий кадриятларимиздан бири бўлмиш кўпкаридаги муайян хатти-ҳаракатларни олайлик. Унда чавандозларнинг ўйин мусобақасига эчки (улоқ)лар сўйилиб берилади. Аслида, эчки (улоқ) ана шу ўйин, мусобақанинг объекти. Шу алоқадорлик асосида ўйин-мусобақа, яъни кўпкарининг ўзи ҳам кўпчилик ҳудудларда улоқ номи билан ифодаланади. Мазкур объектнинг номи ўйин-мусобақа (кўпкари)га кўчганлигини, яъни янги маънонинг нолингвистик ҳодиса асосида юзага келишини бахши дostonлари тилида ҳам кузатамиз: *Тўйхонага яхши унлар ёптириб, / Кўпкари қинг, бунда улоқ чоптириб* (Б.:98); *Олтин етиб, олтин қовоқ отдириб, / Тўй бермоқчин энди улоқ чоптириб* (М.а.:205); *Неча кун Авазхон бош бўп тўй берди, / Ўзбек расм бунда улоқ чоптириб* (Н.:193) каби.

Овлоқ сўзини олайлик. ЎТИЛда бу сўзнинг “1. ов қилинадиган қуш ва ҳайвонлар сероб жой. 2. Марказдан узоқ, чет жой, кимсасиз ер. 3. Пастқам, хилват жой, одамдан ҳоли жой; пастқамлик, хилват” (III, 78-79) маънолари мавжудлиги қайд этилган. Кўрамизки, овлоқ сўзи аслида ов қилинадиган махсус жойни билдиради ва тилимизда

шу маънони ифодалайди. Мантиқан ва табиатан олганда, *ов* қилинадиган жой аҳоли яшайдиган марказдан узоқдаги паскам, хилват, кимсасиз маконда бўлади. Демак, бунда “пастлик” “хилватлик”, “кимсасизлик” белгилари бор. Худди ана шу белги асосида *овлоқ* сўзи “аҳоли яшайдиган, марказдан узоқ, кимсасиз, чет, пана ва паскам жой” (ЎТИЛ, III, 78-79)ни ифодалаш учун қўлланганлиги туфайли шундай маконнинг атамасига айланган: *Не иш бошлаб кўп гавголлар қиласан, / Оvloқ жойда қўлга тушиб қоласан?* (З.:164); *Мана, кўрсам гулзор жойлар, / Оvloқ жойда ўйнаб-кулсам* (Л.М.:303); *Маликанинг фикри шерни овлоқ ерларда юргизиб, йўргалатиб кўриб, бир қанча ўтириб, ўйнашиб-кулишиб, димоқларни чоқ қилиш эди* (М.а.:104) каби.

Тилимизда баъзан муайян ҳаракат-ҳодисанинг номи шу ҳаракат-ҳодиса бажариладиган вақтга кўчирилиши ҳодисаси ҳам учрайди. Яъни хатти-ҳаракат ёки ҳодиса бажариладиган вақт шу ҳаракат-ҳодисанинг номи билан аталади. Масалан, бахши дostonлари тилида фаол қўлланган *азон* ва *намозгар* сўзларини олайлик. *Азон* сўзи “намоз ўқишга чакириш, тонг ёришиш, ғира-шира пайти. эрта тонг” (ЎТИЛ, I, 52) маъноларини, *намозгар* сўзи жонли сўзлашув нутқида “куёш ботишдан аввалги пайт, олдинги вақт” маъноларини ифодалаб келади. Ҳар иккала сўз орқали янги маънонинг нолингвистик ҳодиса асосида юзага келишини халқ dostonлари тилидаги куйидаги метонимияларда ҳам кузатдик: *Ўтиришда ўйин-кулги қилади, / Намозгар, азонда бари келади* (Б.Г.:9); *Қочиб жўнаб энди Зевар йўл тортди, / Намозгар ҳадиги энди кун етди.* (З.:181); *Юриб шаҳарни ахтарди, / Намозгаргачайин излаб,* (Р.:419) каби.

Тилимизда баъзан бирор нарсa-предметнинг номи шу нарсa учун асосий (характерли) бўлган белги-хусусиятга ном сифатида кўчади. Масалан, халқ dostonлари тилида, баъзи шеваларда фаол қўлланадиган *шайтонламоқ* сўзини олайлик. ЎТИЛда бу сўзнинг “1. Тутқаноқ тутмоқ, тутқаноғи тутиб қолмоқ; 2. кўчма. Тутқаноқ тутгандагига ўхшаш ҳаракатга тушмоқ, ўзини у ёқ-бу ёққа ташламоқ, ўйноқламоқ” (IV, 535) маънолари берилган. Фозил шоир dostonларининг эпик баёнида баъзи эпик қаҳрамонлар хатти-ҳаракатларидаги муайян белги-хусусият *шайтонламоқ* сўзи асосидаги метонимия орқали берилган: *Шундай баччалар менинг тарзимни кўриб, кўрқиб, шайтонлаб қолмай мендан «Қаёққа борасан?» – деб гап сўрайди* (М.а.:21); *Агар одамнинг тушига*

кирса ҳам, одам шайтонлаб қолади (З.:391); Ана одамнинг сулуви, уни кўрсанг, сира айрилмай шайтонлаб ўласан (Р.:231) каби.

Тилимизда баъзан бирор нарса-предметнинг ўзи жойлашган ўрнини билдирувчи сўз билан аталиш ҳоллари ҳам учрайди. Масалан, ҳозирги адабий тилда ҳам, жонли сўзлашув нутқида ҳам, халқ дostonлари тилида ҳам фаол қўлланиладиган қулоқ ва бош сўзларини олайлик. Халқ бахшисининг дostonлари тилида қулоқ ва бош сўзлари метонимик қўлланган: Қулоқ тут, сенга сўзлар сўзим бор. / Неча кунлар бўлди элда юрибман (Б.Г.:14; З.:178); Новпал айтди. – Менинг қулогимга теккан эди, Арабистоннинг бир тарафида бир Лайли деган қизга ошиқ бўлиб, Лайлининг отаси бермай, ўзи девона бўб, мажнун бўб кетди, – деган гап қулогима тийган эди (Л.М.: 308); Мен ҳам Мажнунман бенаво, / Бошимда ошиқлик савдо (Л.М.:301); Оҳ урганда кўздан оққан ёш энди, / Омон бўлса налар кўрар бош энди (М.а.:16); Шум фалак бошингга савдо солибди, / Оғзинг югрук сенинг, савдонг голибди(р) (Н.:166) каби.

Тилимизда муайян нарса-предметлар, белгилар, ҳаракатлар ўртасида фақат ўхшашлик ёки фақат алоқадорлик эмас, балки булардан ҳар иккаласи ҳам бўлиши мумкин. Шу сабабли бирор нарса-предмет, белги ёки ҳаракатнинг номи метафора ва метонимия асосида бошқа предмет, белги ёки ҳаракатга кўчиши, яъни айнан бир сўз метафора ва метонимия асосида янги маънолар касб этиши мумкин. Масалан, кўз сўзининг янги маъно ҳосил қилиш жараёнига эътиборни қаратайлик. Таҳлилга жалб этилган дostonлар тилида кўзнинг назар, нигоҳ, қараиш маънолари туфайли ном кўчиши асосидаги янги маъно ҳосил бўлишига сабаб бўлган: кўзни айирма, кўзи тушиди, кўз тикиб каби метонимиялар юзага келган: Ёй тортса ўқдан кўзимизни айирмайлик (З.:165); Шуъладан кўзни айирмай, / Шундай тиклаб турар эрди (Л.М.:265); Яна бир тор кўринди, / Шу тоққа кўзи тушиб (Б.Г.:23); Ажаб турли эсонворларни кўрибди, / Жонворларга Новпалнинг кўзи тушиди (Л.М.:305); Сен кетган сўнг мен ҳам хафа бўларман, / Кўз тутиб йўлингга қараб юрарман (Р.:353) каби.

Таҳлилга жалб этилган дostonлар тилидаги метонимия сон, замон муносабатига кўра ўзаро боғланган предметлар, тушунчалар мавжудлигидан ҳосил бўлганлиги кузатилади: Энди бу бола бир, икки, учга етди (Б.Г.:7); Бу болалар бирга, иккига, учга кириб, юрадиган, куладиган бўлди... (Н.:119); Рустам бирга, иккига, учга

кирди. (Р.356); *Фарҳод бирга, иккига, учга кирди* (Ф.Ш.:200) каби.

Луғат бойлигимиздаги *тил* сўзининг гап, сўз маъносида қўлланиши сўзлашув нутқида хос лисоний ҳодиса. Бу сўзнинг айнан шу маъноси халқ дostonлари тилида эпик қаҳрамонларнинг мулоқот нутқида анча фаол қўлланган. Матнларга эътибор қиламиз: *Қулоқ солгин паризоднинг тилига*, (Б.:6); *Сен эшитгин бу Сайфурнинг тилини* (Б.Г.:37); *Эшитманглар бадбахтларнинг тилини*, / *Тортиб бойланг қаландарнинг қўлини* (З.:171); *Гап эшитгин, айтган тилдан* (Л.М.: 313); *Авазхон, қулоқ сол айтган тилима* (М.а.:11); *Хоним, эшит, менинг айтган тилимни* (Н.:141); *Эшит, мома, ойимларнинг тилини*, / *Вайрон қилсанг бунда Оқтош элини* (Р.:357); *Шоҳим, қулоқ солинг менинг тилима* (Ф.Ш.:230). Булардан ташқари, *гап* сўзи ўй (хаёл), фикр маъносида ҳам қўлланилишини, яъни янги маънонинг нолингвистик ҳодиса асосида юзага келишини ҳам кузатамиз: *Гўрўғлининг кўнглига бир гап келди...*(Б.:5); *Гапирмасанг кўнглигдаги гапингни* (Б.Г.:112); *Хаёлингга бўлак гаплар келдими?* (З.:135); *Хаёлингга неча гаплар келибди*, / *Ўйинг бекор, бу хаёлни ташлагин* (Н.:165); *Кўнглида анча гапи бор* (Р.:362) каби.

Хуллас, бахшининг эпик баёни ёки қаҳрамонларнинг мулоқот нутқи жонли оғзаки нутққа хос хусусиятларни ўзида тўла мужассам этган. Айни ҳолат айрим нутқ бўлақларининг кўп такрорланишида, гапдаги нормал синтактик тартибнинг бузилишида (инверсия), нутқнинг барча сатҳларида тежаш принципига амал қилишда кўзга ташланади. Булардан ташқари, метонимиялар яратишнинг етакчи шarti, яъни нутқнинг тежаш принципига асосланганлигини ҳам кузатдик. Дostonлар матнидаги метонимияларнинг қўлланиши фақат эпик тасвиргагина эмас, балки қайта номлашга ҳам қаратилган. Улар кўчма маъно ҳосил қилиш, шунингдек, сюжет оқими билан алоқадор гоъларни, эпик қаҳрамонларнинг муайян хатти-ҳаракатларини тасвирлашда лўнда, ифодали, таъсирчан баён қилишнинг бир воситаси сифатида бадий-услубий вазифасини ҳам бажарган.

1.6§. Паремаларнинг семантик табиати ва вариантлашуви

“Халқнинг тийнати ва табиятини, руҳияти ва менталитетини тилдан айро ҳолда тасаввур қилиб ҳам, тадқиқ этиб ҳам бўлмайди. Тилдаги бирликларда, айниқса, образли сўз, образли ибора – ифодаalarda халқнинг ментал ўзига хослиги у ёки бу тарзда инъикосини топади. Зотан, бундай образли ифодаalar халқнинг образли нигоҳи, идроки ва тафаккури маҳсули ўлароқ дунёга келган”.¹²⁷ Н.Маҳмудовнинг ушбу мулоҳазасини халқ дostonлари тилидаги паремиологик бирликлар (бундан кейин: ПБ) ҳам алоқадор дейиш мумкин. Биз қуйида Фозил шоир қуйлаган дostonлар тилидаги ПБларнинг қўлланиши ва семантик хусусиятларини таҳлил қилишга уриниб қўраимиз.

Адабий тил доирасида ва шеваларда фаол ишлатиладиган ПБлар халқимиз тарихида қадимдан қўлланилган, улар ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам фаол ишлатилади. Бундай бирликларнинг баъзи намуналари халқ дostonлари матнида аслият ҳолида, бошқа хил намуналари ижро жараёнида бахши томонидан шеваларга мослаштирилиб, қисман ўзгартирилган ҳолда қўлланилган. Масалан: *Кўзи йўқнинг юзи йўқ* (Р.:426); *Бетга айтган гапнинг захри йўқ* (Р.:381); *Марднинг боши ерда қолмас* (М.а.:51); *Кемага тушганинг эсони бир* (Б.Г.:53); *Қўл югуриги ошга, тил югуриги бошга* (Ф.Ш.:233); *Меҳр икки кўзда* (Б.:78); *Элчига ўртада ўлим бўлмайди* (Б.Г.:58); *Тирик қулга тиним йўқ*, (Б.Г.:61); *Балиқнинг тириклиги сув билан* (Ф.Ш.:214) каби.

“*Меҳр икки кўзда*” паремаси адабий тил доирасида ҳам, халқ шеваларида ҳам фаол қўлланилади. Айрим лисоний далилларга мурожаат қиламиз: ЎХМда берилган “*Меҳр билмас қариндошдан, Меҳр берган ёт яхши*”, “*Меҳр – гул, қаҳр – тикан*”, “*Меҳр – кўзда, ақл – сўзда*”, “*Меҳр хазинаси тилдир*”, “*Меҳр қўйсанг, тош устида гул унар*”, “*Меҳри борнинг сеҳри бор*”, “*Меҳрли одам сеҳрли бўлар*” каби халқона намуналар таъкидланаётган пареманинг халқ орасида кенг тарқалганлигини тасдиқлайди (ЎХМ, I, 275-276). Ёки шунга ўхшаш яна бир далил: таҳлилга жалб этилган ПБнинг “*Меҳр – кўзда*”, “*Меҳр тошқини дарёдан қучли*”, “*Меҳр билмаган қариндошдан меҳр билган ёт яхши*” (ЎТПЛ, 143) каби вариантлари ҳам маҳсус луғатлардан жой

¹²⁷ Маҳмудов Н. Тилимизнинг тилла сандиги. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2012. 3-б.

олганлиги юқоридаги фикрни қўллаб-қувватлай олади. Тузилишига кўра бир компонентдан ташкил топган бу пареманинг вариантлари баъзи ПБларнинг таркибида тенг қисми сифатида қатнашганлигини таъкидлаш лозим: “Қулф – ўғри учун, Меҳр – тўғри учун”, “Юз-юзга тушар, Меҳр – кўзга”, “Умр йўлдошининг маҳрига боқма, меҳрига боқ” каби афористик характердаги ПБлар таҳлилга жалб этилган пареманинг халқ орасида яшовчанлиги ва кенг тарқалганлигидан далолат бера олади. Шунинг учун Фозил шоир анъанавий достонларни ижро этиш жараёнида сюжет оқимига қараб бундай паремалардан ўринли, самарали ва мақсадли, айтиш чоғда, моҳирона фойдаланишга ҳаракат қилган ва бунинг уддасидан чиқа олган. “Балогардон” достонидаги қаҳрамонлардан Орзигулнинг ўз онаси билан қилган суҳбатида, аниқроғи, онасининг қизига қилган мурожаатида “меҳр икки кўзда” паремасини халқ бахшиси ўринли қўллай олган: “Энаси айтди: – У ҳам сени аниқ кўрганми-кўрмаганини не билайин. «Меҳр икки кўзда» деган гап бор. Бир-бирингни ўтириши-туришида кўрганингда, биров-бировингга меҳринг тушиб, сен тегмоқчи бўлиб, у олмоқчи бўлиб қолса ҳам ажаб эмас (78) каби.

Достонлар тилида муайян ПБлар қўлланилганки, халқ бахшиси улардан шаклан достончиликка хос услубда моҳирона, унумли ва мақсадли фойдалана олган. Бундай лисоний бирликлар тарихан ва мантиқан ҳозирги ПБларга тенг кела олади: *Мард йигитлар элдан олар хабарни / Муллалар ўқиган зеру забарни* (Б.:10); *Дунёда бир кўрққан ёмон, бир қувонган ёмон* (Р.:352); *Ёмон одам қону зардоб ичирар, / Бир гуноҳни яратган ҳақ кечирар* (Р.:359); *Мард йўлбарс изидан бурилмайди* (Р.:399); *Мард йўлбарс сўзидан, йўлбарс изидан бурилмайди* (Р.:409); *Қишман ёз ўртаси уч ой саврди(р)* (Б.:10); *Чақирмаса борув йўқ, чақирган ердан қолув йўқ* (М.а.:184); *Мард сўзидан қайтмас, йўлбарс изидан кабилар шулар жумласидандир*. Айрим намуналарнинг лисоний ва поэтик табиатини очишга ва шарҳлашга ҳаракат қиламиз.

“Мард йигитлар элдан олар хабарни / Муллалар ўқиган зеру забарни”. “Балогардон” достонида қўлланилган бу паремадаги иккала мисранинг ҳар бирида умумий мантиқни ифодаловчи яхлит фалсафий мазмун мавжуд. Масалан, биринчи мисрадаги *“Мард йигитлар элдан олар хабарни”* лисоний бирлиги халқ афоризми даражасига етган, уни *“Мард йигитлар элнинг корига ярайди”* тарзида ҳам изоҳлаш мумкин. Чунки ижодкор халқ

“Йигит гами элида, Эллар гами дилида” (ЎХМ, I, 215) каби мақолни бежизга яратмаган. Иккинчи мисрадаги *“Муллалар ўқиган зеру забарни”* мақолида эса ўқишни, ёзишни, умуман, саводхонликни ўргатиш ва ўрганиш мақсадида таълим олган шахс, яъни муллага хос, деган мазмун ўз ифодасини топган. Бу мақолни ҳозирги адабий тилидаги *“Бўзчи билганини тўқир”* мақолининг варианты деб ҳисоблаш ва уни “хамма ўз ишининг устаси” тарзида изоҳлаш мумкин. Иккала мисрадаги битта халқ афоризми ва битта мақолнинг шеърий тарзда шаклланиши таҳлил қилинаётган ПБнинг ажойиб намунасини ташкил этган. Унда иккита поэтик образ бор: мард йигит ва мулла. Вазн, ритм ва оҳанг жиҳатидан деярли бир хил бўлган (бу ерда мард сўзи ортиқчалик қилган, лекин халқ бахшиси ижрода фикр оқимиға қараб ишлатган – *таъкид бизники*) ибратли иккита мустақил мисраларнинг ижрода ёнма-ён ва кетма-кет келиши ўз-ўзидан ПБнинг шеърий шаклини ҳосил қилган. Бу хилдаги шеърий ПБлар фақатгина халқ бахшиси томонидан яратиладики, уларнинг ҳар бирида ўзига хос ибратли мазмун бор. Мазкур ПБнинг вужудга келиши аслида тасодифий ҳолда, аниқроғи, яъни дostonнинг ижроси жараёнида яратилган: унинг дастлабки мисраси Гўрўғлибек ва қирқ йигитлари хатти-ҳаракатларининг ижродаги ифодаси афористик бирлик даражасига етган бўлса, иккинчи мисраси илгаридан мустақил мазмун англатувчи тайёр халқ ифодаси – *“Мулла зеру забарин ўқир, / Бўзчи билганин тўқир”* мақолининг биринчи компонентини ёнма-ён келтириш оркали яратилган. Бундай “мустақил образларнинг тенг, аммо мустақил вазифа ўташларини англатувчи, тенг шаклий ифодаларнинг бирга келтирилиши уларнинг ўзаро ҳамоҳанг сўзлар билан якунлашишига эришиш, яъни қoфиядош қилиш халқ донишмандлигининг, санъаткорлигининг маҳсулидир”. Бундай юксак маҳорат халқ oғзаки поэтик ижодида фақат бахши-шоирларнинг эпик репертуарига ва ижросидаги услубий изланишларига хос хусусият саналади.

Таҳлил этилаётган ПБдаги қoфиянинг боши ҳам тасодифий эмас. Чунки ундаги ҳар бир образнинг бажарадиган вазифаси, хатти-ҳаракати жонли сўзлашув нутқида кесим вазифасини ўтовчи куйидаги сўзлар тартибида ифодаланиши мумкин: *“Йигитлар элдан хабар олади, / Муллалар зеру забар ўқийди”*. Иккала образнинг асосий ҳаётий вазифаси хабар олиш ва зеру забар ўқиш, яъни араб ёзувидаги диний китобни ўқишдан иборат. Демак,

образларнинг ҳаётӣй вазифаларини ифодаловчи табиий сўзлар – қофиялар ижро жараёнида бахшининг эпик баёни ва дoston поэтикаси талабларидан келиб чиқиб, айрим жузъӣй ўзгаришларга учраган ҳолда қўлланилган, холос.

Дostonлар тилидаги паремаларнинг вариантлари ҳақида гап борар экан, уларнинг умумхалқ варианты ёки ўзгартирилган янги вариантини аниқлаш муаммосига эътиборни қаратиш лозим. Бу борада тилшуносликда эътироф этилган айрим мулоҳазаларга таянамиз: “а) умумхалқ паремасидаги бирор сўз синоним бўлмаган бошқа сўз билан, шунингдек, унинг бир неча сўзи алмаштирилган бўлса, сўзларнинг ўринлари қисмлар орасида алмаштирилса ёки грамматик формалар, феъл замонлари алмаштирилган бўлса, бундай паремаларни автор томонидан ўзгартирилган вариант деб қараш керак; б) агарда умумхалқ паремасидаги бирор сўз синоними билан алмаштирилса, парема таркибидаги олмошлар алмаштирилган бўлса, баъзи грамматик формалар ўзгартирилса, паремадаги қисмлар орасида боғловчилар ишлатилса, сўзларнинг тартиби алмаштирилган бўлса, пареманинг бирор қисми эллиптик тушиш ёки экспрессив (ўзгаришга) қисқаришга учраган бўлса, бундай паремалар умумхалқ паремаларнинг вариантлари бўлади”. Гап паремаларнинг вариантлари ҳақида борар экан, Фозил шоир улардан дostonлар ижросида қай тарзда фойдаланган? Айни муаммонинг ечимини топиш ва уларни баён қилиш мақсадида айрим кузатишларимизни беришни лозим топдик. «Балогардон» дostonида қўлланган ва юқорида таҳлил қилишга жалб этилган *“Мард йигитлар элдан олар хабарни, Муллалар ўқир зеру забарни”* тарзидаги пареманинг яна бошқа бир варианты “Нурали” дostonида Соқибулбулнинг Ғиротни эгарлаши билан боғлиқ эпик баёнида қўлланган: ... *Соқи отни эгарлаб турган ери экан: ...Муллалар ўқиган зеру забарни, / Усталар ишлатган тийру табарни. / Соқибулбул солди отнинг устига, / Тилла корсон, олқор мугиз эгарни* (Н.:122).

Келтирилган матндаги тагига чизилган ПБнинг биринчи ва иккинчи мисралари тарихан мустақил мазмунга эга бўлган алоҳида мақолдан иборат. Яъни даставвал бу мисралар алоҳида-алоҳида мақол сифатида шаклланган, уларнинг ҳар бири ҳаётӣй асосга, бадиий заминга асосланган ҳолда бахши томонидан ижро жараёнида яратилган. Буни ҳар бир мисранинг халқ орасида кенг тарқалган вариантлари ҳам тўлиқ тасдиқлайди. Масалан,

“Муллалар ўқиган зеру забарни” мақолини ҳозирги адабий тилдаги “Мулла билганин ўқир” мақолининг варианти, деб ҳисобласак ўринли бўлади. Бу мақолнинг ҳам, ўз навбатида, халқ орасида жуда кўплаб вариантлардаги намуналари мавжуд. Мисолларга мурожаат этамиз: ЎХМ тўпламида “Мулла билганин ўқир, Бўзчи билганин тўқир”, “Мулла билганин ўқир, Товуқ кўрганин чўқир”, “Мулла билганин ўқир, Эшонлар ўтирик тўқир”, “Мулла билганин ўқир, Қарга кўрганин чўқир” каби вариантлардаги намуналар берилган (I, 282). ЎТГПда ҳам айни ҳолни кузатамиз: “Мулла билганини ўқийди, товуқ кўрганини чўқийди”, “Мулла билганини ўқийди, қарга кўрганини чўқийди”, “Мулла билганини ўқир, бўзчи билганини тўқир” паремалари тарихий намуналардан эканлиги қайд этилган. Таҳлил этилаётган пареманинг иккинчи мисрасидаги “Усталар ишлатган тийру табарни” мақолида “Ўткир табар, яъни ўткир болтани фақат усталар ишлатади”, деган фикр ифодаланган.

Ҳар икки мақолнинг шеърӣ шаклда шакллантирилганлиги ва ҳар бирида умумий мантикий фикрни англатувчи фалсафӣ мазмун ифодаланганлигининг муайян сабаблари бор. Назаримизда, улар: биринчидан, “Балогардон” ва “Нурали” дostonларининг эпик жанрга мансублиги, иккинчидан, халқ бахшисининг ижро жараёнида айтмоқчи ёки таъкидламоқчи бўлган асосий фикри дostonлар сюжети баёнига тўлиқ мослиги ва учинчидан, энг муҳими, ҳар иккала дostonнинг лингвопоэтик талабларидан келиб чиққанлиги билан белгиланади.

Бу ўринда нега энди мазкур мақол (*Муллалар ўқиган зеру забарни, Усталар ишлатган тийру табарни*) оддий жонли сўзлашув нутқидаги (“*Муллалар ўқийди, усталар ишлайди*”) каби ихчам, лўнда шаклда яратилмаган, деган савол туғилиши мумкин. Бу саволга жавобимиз қуйидагича бўлади: мақол аслида ибратни ўргатади, ибратомуз фикрни ифодалайди. Шундай экан, изоҳланаётган мақол ва унинг хилма-хил вариантлардаги намуналари ПБ сифатида ушлаб турадиган ибратомуз фикр (мулланинг ўқиши ва устанинг ишлаши)нигина айтишдан иборат эмас. Агар ана шундай мазмуннигина ифодалаш асосий мақсад бўлса, у ҳолда оддий аксиоматик фикрни, куруқ маълумотни ифодаловчи лисоний бирлик пайдо бўлиши мумкин. Мақолдан кўзда тутилган асосий мақсад ибратли фикрни, яъни ҳар кимнинг ўз билганини қила олишини, билганидан ортиқ муайян бир нарса (топширик ёки вазифа)ни қила олмаслигини, бинобарин, ҳар кимдан иқтидори ва

интеллектуал салоҳиятига яраша муайян бирор нарса (топширик ёки вазифа)ни талаб қилиш мумкинлигини таъкидлашдан иборат. Шунинг учун ҳам мазкур мақол ва унинг хилма-хил вариантларидаги намуналар бир-бирига бутунлай зид бўлган икки семантик майдонда, икки хил ҳаётий вазиятда айнан бир хилда, аммо икки хил семантик маънода қўлланилади. Биринчи семантик майдон оддийгина талаб, йўл-йўриқ ва мезон маъноларини ифодалашдан иборат. Мисол учун, ҳар бир касб эгасидан ўз билими, малакаси, кўникмаси ва интеллектуал салоҳиятига яраша бирор нарса (топширик ёки вазифа) сўралади, талаб қилинади. Айни шу маъно мақолдаги семантик маънонинг биринчиси ва энг асосийси. Иккинчи семантик маъно эса юқоридаги маънонинг бевосита образлар томонидан, яъни бажарувчилар томонидан кечириш, ижозат сўраш маъносида ифодаланишдан иборат. Айни шу таъкидланаётган икки семантик майдон мақолнинг исталган ҳаётий воқеа ҳамда вазиятларда қўлланишига, энг муҳими, мақолнинг кўчма маънони ифодалашига сабаб бўлган. Масалан, инсон бошқалар олдида бирор-бир вазифа ёки топширикни бажариш пайтида йўл қўйиши мумкин бўлган нуқсонлар учун олдиндан узр сўраши ёки ана шу вазифа – топширикни бажаришдаги ўзининг моҳирлиги, уддабуронлиги ва интеллектуал салоҳияти учун фахрланиш иштиёқи туғилган пайтда мазкур мақолга қайта-қайта мурожаат этади. Ҳолбуки, у инсон ҳаётда мулла ҳам, уста ҳам бўлмаслиги мумкин. Демак, мақол асосидаги ибратли маъно ҳар бир инсоннинг бирор ишни ўз билганича бажаришга лойиқ эканлигини ифодалашдан иборат.

Ўзбек тилшунослигида, хусусан, паремиологиясида мақоллардаги асосий маънонинг уларда иштирок этган образларга бўлган алоқадорлиги масаласи лингвопоэтик жиҳатдан ҳанузгача етарли даражада тадқиқ этилган эмас. Айни шу масалага ойдинлик киритиш учун юқоридаги мақолга қайта мурожаат қиламиз: *Муллалар ўқиган зеру забарни, / Усталар ишлатган тийру табарни.*

Таъкидлаганимиздек, “Нурали” ва “Балогардон” дostonлари тилидан келтирилган бу мақолдаги асосий маъно муайян ишни, вазифа ёки топширикни муайян шахс (инсон) ўзи уддалаганича, иқтидори ва интеллектуал салоҳияти етганича бажаришини ифодалашдан иборат. Агар бу мақол ҳар бир ишни муайян шахс (инсон) ўз билганича бажаришини тасдиқловчи вазиятда қўлланса,

мақолда иккаласи (мулла, уста)нинг вазифалари берилган муайян вазият учун тенг алоқадордир. Агар мақол бевосита ҳаракат, ҳолат орқали бажарилиши лозим бўлган муайян вазият учун қўлланилса, у ҳолда мақолдаги мулла образининг вазифаси етакчилик қилади ва уста образи ифодаланган мисра мақолнинг иккинчи мисраси бўлиб келиши мумкин. Агарда борди-ю, таъкидланаётган мақол сўз, нутқ орқали бажарилиши лозим бўлган вазият учун қўлланилса, уста образининг вазифаси етакчилик қилади ва мазкур образ вазифаси ифодаланган мисра мақолнинг иккинчи мисраси бўлиб келиши мумкин.

Кўрамаизки, икки мисрали шеърӣ мақоллардаги маъно мақолдаги образлар вазифадошлигига нисбатан икки хил зоҳир бўлади. Таҳлил қилинаётган мақолдаги ҳар ким муайян ишни ўзи билганича, иқтидори ва интеллектуал салоҳияти етганича бажариши мулла ва уста образларига бир хилда тегишли.

“Мард сўздан, йўлбарс изидан бурилмайди”. Бу парема ҳам шаклан дostonлар тилида учрайдиган, лекин мантиқан ҳозирги ПБларга тенг келадиган лисоний бирликлар намунасига киради. Унинг *“Мард сўздан қайтмас, йўлбарс – изидан”* каби халқона варианти ЎТПЛда ҳам қайд этилган (139-б.). Мазмун-моҳияти жиҳатидан бир хил маънони англатадиган *“Йигит сўздан қайтмас, йўлбарс – изидан”* ёки *“Йигит сўздан қайтмас, арслон изидан қайтмас”* каби вариантлари ҳам халқ орасида кенг тарқалган. Шунинг учун уларнинг ҳар бир намунаси махсус луғатларда ва тўпламларда ҳам қайд этилган (ЎХМ, I, 215; ЎТПЛ, 139-140). Тузилишига кўра икки компонентдан иборат бўлган мазкур ПБнинг биринчи қисмидаги семантик маъно матнда етакчилик қилганлиги боис унинг ҳам хилма-хил вариантлари халқ орасида учрайди, айни чоғда, адабий тил доирасида ҳам, шеваларнинг аксариятида ёки кундалик турмушда ҳам фаол қўлланаверади. Масалан, *“Мард тугилган – мард ўлар”*, *“Мард элим деб майдонга кирар”* каби ПБлар (ЎТПЛ, 139-140) ёки *“Йигит сўзи битта”*, *“Йигит сўзи бир бўлур, Бир бўлса ҳам тин бўлур”*, *“Йигит – сўздан, қўй – бўғзидан”* (ЎХМ, I, 215) каби ўнлаб халқ мақоллари намуналари таъкидланган фикрларнинг тасдиғи бўла олади.

Таҳлилга тортилган ПБнинг халқ орасида кенг қамровда тарқалиши Фозил шоир дostonлари тилида ҳар хил вариантларда, айрим жузъий ўзгаришларга учраган ҳолда қўлланилишига сабаб

бўлган. Бунини “Рустамхон” достонидаги Рустамнинг Офтобойга қилган мурожаатида ҳам кузатамиз: *Шунда ҳам Рустам: – «Мард йўлбарс изидан бурилмайди», деган гап бор, аждаҳар дамига тортади, мени ютади деб ваҳм қилмайман; қайишмай аждаҳарнинг йўлини айтгин, – деди»* (399). Мазкур достоннинг бошқа бир ўрнида эпик қаҳрамонлардан Тоғайнинг аждаҳор илонини ахтариб юрган пайтидаги маҳрамларга қилган мурожаатида анъанавий достонлар тилига хос ПБ қўлланилган: *“Тоғай айтди: – Сизларда бир гап бор. «Мард сўзидан, йўлбарс изидан бурилмайди», деган гап бор. Ўзим талаб қилдим. Ҳеч ким менинг бўйнимга завлим солгани йўқ. Сўзидан қайтмайдиган камбағалдан чиқади, – деб ўрнидан тура берди»* (409). Кўрамизки, юқоридаги ҳар иккала матнда эпик қаҳрамонлар (Рустам, Тоғай)нинг мардлиги, бир сўзлиги, ҳар қандай хавф-хатардан чўчимасдан олдига қўйилган олийжаноб мақсадларга эришиш йўлидаги фидойиликларининг баён қилиниши орқали халқ бахшиси сўз заргари сифатида достонлар тилига хос паремаларни мустақил равишда ижод қилганлиги ва ижро жараёнида ўринли, самарали қўллай олганлиги унинг юксак маҳоратга эга эканлигидан далолат беради.

“Чақирмаса борув йўқ, чақирган ердан қолув йўқ” паремаси ҳам шаклан достонлар тилида учрайдиган, лекин, мантиқан ҳозирги Пбларга тенг келадиган лисоний бирликлар намунасига киради, қўлланиши жихатидан қадимий даврларга бориб тақалади. Бунини Н.Отроумовнинг китобида қайд этилганлиги, махсус луғат ва тўпламларда ҳам ўрин олганлиги тўла тасдиқлай олади (ЎТПЛ, 223; ЎХМ, II, 139). Мазкур ПБнинг халқ орасида, айниқса, жонли тилимизда фаол қўлланадиган вариантлари кўплаб учрайди. ЎТПЛда *“Чақирган ернинг узоғи йўқ”, “Чақирган ер узоқ бўлса ҳам, эринма, чақирмаган ерга борма, кўринма!”*, *“Чақирган ернинг узоғи йўқ, Узоқ бўлса ҳам тузоғи йўқ”, “Чақирмаган ерга борма, чақирган ердан қолма!”*, *“Чақирмаса – борув йўқ, чақирилса – қолув йўқ”* каби намуналари қайд этилган. ЎХМда ҳам таъкидланаётган ПБнинг ўн иккита хилма-хил вариантлари берилган (13). ЎХМИЛ муаллифлари ҳам мақолларни изоҳлаш жараёнида юқоридагиларга ўхшаш: *“Айтган ерга эринма, айтмаган ерга кўринма”, “Чақиргандан қолма, ўзинг босиб борма”* каби бошқа вариантлари ҳам борлигини таъкидлаб, уларни изоҳлайдилар (16-б.).

Мақол, матал, афоризм тизимидаги ПБларни семантик хусусиятига кўра таҳлил қилишда, энг аввало, улардаги маънонинг кўчма маънога эга бўлиш-бўлмаслиги, яъни матнда маъноларнинг қандай тарзда ифодаланишига асосий эътибор қаратиш зарур. Айни нуктаи-назар бўйича дostonлар тилидаги ПБларга назар солинганда кўчма маънода қўлланилган ПБ намуналарининг қўлланилганлигини кузатдик. Масалан: *“Кучук босмас, йўлбарс, шернинг изини”* (М.а.:112), *“Эгилган бўйинни кесмайди ханжар”* (Р.:441) каби. Таҳлил учун “Балогардон” дostonи тилидаги *“Индан чиқиб, пишшак ҳазиллар, Магар ажсал қамсаб келса сичқонга”* (34-б.) паремасини олайлик. У матнда кўчма маънода қўлланилган. Бу пареманинг *“Сичқон ўлгиси келса, мушук билан ўйнашар”* варианты ЎТПЛда (186) берилган. Эътиборли манбаларда ҳам ана шу вариант таъкидланиши баробарида унинг *“Сичқонга – ўлим, Пишакка – ўйин”*, *“Сичқоннинг ажсали етса, мушукнинг қуйругини тишлар”*, *“Сичқоннинг ўлими, мушукнинг ўйини”* каби халқ вариантлари ҳам қайд этилган (ЎХМ, II, 34). Жонли сўзлашув нутқида, аксарият халқ шеваларида фаол ишлатиладиган *пишак* сўзига адабий тилидаги *мушук* сўзи синоним бўлганлиги боис мазкур пареманинг бошқа хил вариантлари ҳам халқ орасида кенг тарқалган: *“Мушукка ўйин, сичқонга ўлим”*, *“Мушукнинг ўлими сичқонга тўй”*, *“Мушукнинг қасди сичқонда”* (ЎХМ, I, 284-285). Зотан, уларнинг айрим вариантлардаги намуналари “Девону луғотит турк”да ҳам қайд этилган (I, 43). Демак, бу паремаларнинг ҳаммаси қадимги даврлардан буён халқимиз орасида кенг қамровда фаол қўлланилиб келаётганлигидан далолат бера олади.

Халқ орасида, айниқса, оғзаки сўзлашув нутқида фаол қўлланиладиган *“Сичқоннинг ўлгиси келса, мушук билан ўйнашади”* мақоли “кундалик ҳаётда содир бўладиган балога, хавф-хатарга, аксарият ҳолларда инсоннинг ўзи сабабчи бўлади, ўзидан жисмоний, моддий ё мавқе жиҳатдан кучли бўлган, юқори турадиган инсон билан олишади, унинг жаҳлини чиқаради, “жиғига тегади”, деган маънони ифодалайди. Ш.Шомақсудов ва Ш.Шораҳмедов ушбу мақолнинг йигирмадан ортиқ хилма-хил вариантларини келтирган (ЎХМИЛ, 374-375). Бу луғатдаги маълумотлар ва бошқа манбалардаги намуналар таҳлилга жалб этилган пареманинг турфа хил вариантлари халқ орасида кенг қамровда тарқалганлиги ва кундалик ҳаётда самарали, мақсадли қўлланганлигини тасдиқлай олади. Айни ҳол Фозил шоир ижросида

ўзига хос бадий замин яратган: Булунгур аҳолиси ўртасида, айниқса, “ж”-ловчи қипчоқ шеvasида фаол қўлланиладиган *пишиак* сўзини адабий тилдаги *мушук* сўзи ўрнида ишлатиб, дostonлар тилига хос, индивидуал – бадий услубига мос халқона паремани ярата олганки, у “Балогардон” дostonидаги эпик баёнда қўлланилган: *Индан чиқиб, пишиак билан ҳазиллар, / Магар ажал қамсаб келса сичқонга* (Б.:34).

“Эгилган бўйинни кесмайди ханжар” паремаси ҳам кўчма маънода “Рустамхон” дostonида қўлланилган. Унинг “*Эгилган бошни қилич кесмас*”, “*Эгилган бўйинни қилич кесмас*” каби халқона вариантлари ҳам бор (ЎТПЛ, 229; ЎХМ, II, 159). Мазкур вариантларнинг кейинги намунаси Гулханийнинг “Зарбулмасал”ида ҳам қўлланилган (ЎТПЛ, 23). “*Эгилган бошни қилич кесмас*” мақолида “киши мағрурлик, такаббурлик билан кеккайиб, “айтганим – айтган, деганим – деган” деб, ўжарлик қилмасдан сал “пастроққа тушса”, яъни ўзини нечоғлиқ камтар тутса, ширин сўзли ва хушмуомалали бўлса, бировнинг айтганини бажарса, ҳар қандай қаҳри қаттиқ инсоннинг ҳам кўнглини ўзига жалб қила олади ва ҳар қандай вазиятда туғилган хавфли ҳолат ёки хатти-ҳаракатдан эсон-омон қутулиб олади”, – деган мажозий маъно ифоданган. Бу маъно билан “*Сунган бўйинни сугурилган қилич кесмас*” варианты ҳам яратилган ва халқ орасида кенг тарқалган (ЎХМИЛ, 436). Бундай паремаларнинг вариантлари асосида Фозил шоир “Рустамхон” дostonидаги Хуройим онанинг ўз боласи – Рустамга қилган мурожаат нуткида дostonлар тилига хос янги паремани ишлатган: *Бунча ҳам дарқаҳр бўлма, Рустамжон, / Қурудимга кетган отанг келганди(р). / Қандай фарзанд отасига тиг тортар, / «Эгилган бўйинни кесмайди ханжар»* (441) каби.

Халқ дostonлари тилида ўз маъносида ҳам, кўчма маънода ҳам қўлланилган ПБлар фаол қўлланилган. Бундай лисоний бирликлар матнда ўз маъносида қўлланганда, оддий гаплардек – эркин бирикмалар ҳисобланади, лекин кўчма маънода қўлланганда, улар умуман гап бўлакларига ажратилмайди, матнда тўлиқ ҳолда қўлланади. Дostonлар матнидаги *Қўл югуриги ошга, тил югуриги бошга* (Ф.Ш.:232-233); *Кучук босмас йўлбарс, шернинг изини* (М.а.:112); *Ақли бор чайнайди гапнинг тузини* (Ш.Ш.:121) каби йигирмадан ортиқ ПБ намуналари шулар жумласидандир.

“Қўл югуриги ошга, тил югуриги бошга” паремаси ЎТПЛда ҳам берилган (277). Лекин ЎХМда бошқачароқ тарзда ифодаланган:

“Қўл югуриги бошига – Оғиз югуриги ошига” (II, 298). ЎХМИЛда ҳам шундай ҳолни кузатамиз: *“Оёқ югуриги ошига, Тил югуриги бошига”*, *“Очиқ тил ош едирар, Аччиқ тил тош едирар”* (391). Бундай ПБларда семантик жиҳатдан “инсон тилига эҳтиёт бўлмаса, охири бир кун ўз бошига бир бало орттиради, оқибатда, бирор ҳалокатга учрайди”, деган мажозий маъно ифодаланган. Аслида, бу парема икки компонентдан ташкил топган, иккинчи компонентнинг вариантлари халқ орасида кўплаб учрайди. Масалан, *“Тилини тийган – бошини қутқарар”*, *“Индамаган – уйдаи балодан қутулади”*, *“Фойдасиз сўзни айтма, фойдали сўздан қайтма”*, *“Тил сақлаган ўйланар, тилдан озган бойланар”*, *“Оғиз билан ҳамёнини ёпиқ тут”*, *“Оғзи “қулоқ” қанд ейди, оғзи шалоқ панд ейди”* каби. “Фарҳод ва Ширин” достонида Шириннинг расмини Шопурнинг қўлидан ўзбошимчалик қилиб, чаққонлик билан тортиб олиш эпизодидаги Шириннинг ўз канизагига қилган мурожаат нутқида мазкур ПБ халқ бахшиси томонидан моҳирона қўлланилган: ... *Илгаридан қолган шундай нақл бор, Қўл югуриги ошига, тил югуриги бошига, Мен қўл узатган вақтда, эй канизак, Одоб сақлаб сенинг турмоғинг даркор* (232-233).

Халқ достонлари тилида фақат ўз маъносида қўлланилган ПБ намуналари ҳам учрайди. Бундай лисоний бирликлар грамматик жиҳатдан эркин бирикмалардан фарқ қилмайди. Масалан: *“Элчига ўлим йўқ”*, *“Марднинг боши ерда қолмас”* каби.

“Элчига ўлим йўқ” паремиологик бирлиги махсус луғат ва тўпламлардан ўрин олган (ЎХМ, II, 170; ЎТПЛ, 232). У тарихан қадимдан қўлланилган, чунки элчини ўлдирмаслик шарти азалдан халқаро қонун ҳукмига кирганлиги унинг тарихийлигини тасдиқлай олади. Мазкур парема билан ижодкор халқ “сулҳ тузиш, бирор масалада келишиб олиш ё бирор хабарни маълум қилиш мақсадида курул-яроғсиз, аскар-лашкарларсиз келган элчини (хаттоки у энг ашаддий душман тарафидан келган, ҳар қанча оғир шартларни кўйган бўлса ҳам) ўлдириш – авваламбор қонунга, қолаверса, инсофга, виждонга, инсонийликка хилофдир”, демоқчи бўлганлар, энг муҳими, ҳамжиҳатликни ва ўзаро дўстлик алоқаларини кучайтириш мақсадида ҳаракат қилганлар. Шунинг учун ҳам халқимиз элчилар ҳақида ва элчиликка доир бир қатор халқ мақолларини яратганки, буларнинг ҳаммаси таҳлилга жалб этилган ПБнинг янги вариантлардаги намуналари саналади: *“Эллаштирмоқ – элчидан, Ёвлаштирмоқ – ёвчидан”*, *“Донадан элчи қил, чорвадан*

йўлчи қил”, “Элчининг кечикканидан суюн” каби. Фозил шоир дostonлари сюжети баёнида мазкур ПБлар турли мақсадларда қўлланилганлигини, масалан, “Баҳром ва Гуландом” дostonида икки ўринда моҳирона ва мақсадли ишлатилганлигини кузатамиз. Улардан биринчиси – Булғор шахридан келган Бехзоднинг Чин шахрини лашкар билан ўраб олишдаги эпик баёнида, аниқроғи, ўн тўрт элчини жўнатаётган пайтдаги мурожаат нутқида қўлланилган: *Менинг хатим элтиб шоҳга беринглар, Ҳар нима сўзласа, ани билинглар, Элчига ўртада ўлим бўлмайди, / Фаҳфурман сўзлашиб, билиб келинглар*” (58). Иккинчиси – ўзга юрт дарвозабонининг ўн тўрт элчининг етиб келганлиги, Фаҳфур подшо қабул қилиш-қилмаслиги ҳақидаги фикрини билиш мақсадида унинг ўз подшосига қилган мурожаатида қўлланилган: *“Ҳозир дарбозани ҳамма беркитган, Бизга жавоб берсангиз, эй султоним, Кирсинми, кетсинми, ул элчилар!”, Фаҳфур айтар: «Тирик қулга тиним йўқ, Очиб бергин, элчиларга ўлим йўқ»* (61) каби.

“**Марднинг боши ерда қолмас**” паремасининг бошқа вариантлари ҳам тадқиқ жараёнида халқ орасида анчагина учраганлиги аниқланди: *“мardнинг ҳар ерда манзили бор”* (ЎТПЛ, 139; ЎХМИЛ, 245.). Бу парема дostonлар матнида “мардлик кўрсатган, мардлик билан донг чиқарган одамни ҳамма танийди, ҳурмат эҳтиром билан қабул қилади. Мард қаерга ҳам борса, бир манзил топади, кўчада қолиб кетмайди”, – деган маънони ифодалайди. “Малика айёр” дostonида Гулқиз парининг Авазхонни хурсандчилик билан кутиб олиб, унга қарата айтган нутқида айни ҳолни кузатамиз: *“Пастки кўшикига етиб, Авазжоннинг қадди-қоматини кўриб ошиқи беқарор бўлиб, «Мardнинг боши ерда қолмасин», Авазжоннинг бошини тиззасига олиб, «Қайси мамлакатдан келдинг?» – деб сўраб, бир сўз деди...”* (51) каби.

Кўрамизки, Фозил шоир дostonлари тилида қўлланган ва таҳлилга жалб этилган паремаларнинг хилма-хил вариантлардаги намуналари адабий тил доирасида ҳам, шеваларда ҳам, кундалик сўзлашув нутқида ҳам фаол учрайди. Биз бу ўринда олдимизга қўйилган муаммонинг яна бир жихатига эътиборни қаратмоқчимиз: бу – сўз заргарининг дostonлари тилидаги паремалардаги вариант-лилик масаласидир. Шу ўринда таъкидламоқчимизки, халқ баҳшиси дostonларнинг ижроси жараёнида қўлламоқчи бўлган муайян паремадаги бирор сўзнинг ўрнига ўшанга ўхшаш бошқа бир сўз билан ёки улардаги грамматик кўрсаткичларни вариантлари

билан алмаштириш орқали янги-янги вариантларини ярата олганлигини кузатдик. Бундай усул орқали юзага келган паремаларнинг хилма-хил вариантлари дostonлар матнида анчагина эканлиги аниқландики, улар: а) сўз алмаштириш натижасида ҳосил бўлган лексик вариантлар; б) сўз яшаш элементларини алмаштириш натижасида ҳосил бўлган вариантлар; в) грамматик кўрсаткичларни алмаштириш натижасида ҳосил бўлган вариантлар; г) шаклий-тузилишдаги вариантлар.

Яна таъкидлаш лозимки, паремаларнинг янги вариантлардаги намуналари уларнинг аслиятидаги асосий мазмунидан мутлақо фарқланмайди. Бу ўринда, фикримизни далиллаш ва тўлдириш мақсадида халқ бахшисининг ижросидаги сўз алмаштириш орқали ҳосил қилган янги лексик вариантларидан биттасини тадқиқ жараёнида таҳлилга жалб этдик: “*Эгилган бошни қилич кесмайди*” тарзидаги халқона паремани Фозил шоир ижрода “Рустамхон”даги она-бола ўртасидаги мулоқотда дostonлар тилига хос “*Эгилган бўйинни кесмайди ханжар*” тарзидаги вариантда қўллаган (441). Демак, умумхалқ паремаси (*эгилган бошни қилич кесмайди*) билан индивидуал-хусусий парема (*эгилган бўйинни кесмайди ханжар*) вариантлари ўртасидаги асосий мазмун кескин фарқланмайди. Лекин ижодкор бахшининг маҳорати шундаки, халқона вариантдан ижодий фойдаланиб, дostonлар тилига хос ва фикр оқимига мос янги вариантдаги ПБ намуналарини ярата олган, бу биргина далил унинг катта бадиҳагўйлик маҳоратига эгалигини тасдиқлайди.

Биз сал аввалроқ халқ мақоли ибратни ўргатади, ибратли фикрни ифодалаб келади, дедик. Бу фикр ПБ тизимида кирувчи халқ афоризмларига ҳам тааллуқлидир. Чунки афоризмлар халқ оғзаки поэтик ижодининг фалсафий-маърифий ва дидактик тизимидаги жанри бўлганлиги учун унда ижодкор халқнинг ҳаёт, инсонлар, табиат ва турмуш ҳақидаги ибратли, асосли ва доно хулосаларини ўта умумлашган ҳолда ифодалаши билан характерланади. 3.Тошпўлатовнинг таъкидлашича, афоризмларда ифодаланган доно, ибратли фикр бир кишига эмас, балки барчага тенг бўлиши керак. Демак, афоризмга хос иккинчи хусусият шуки, ундаги ҳар қандай фикр-хулоса ҳеч қандай истисносиз умумбашариятга тааллуқли бўлади. Афоризмга хос учинчи хусусият доно, ибратли фикрнинг қисқа, аммо тугал бўлишида

кўзга ташланади.¹²⁸ Халқ оғзаки поэтик ижоди намуналарида, хусусан, таҳлилга жалб этилган анъанавий дostonлар тилидаги бундай лисоний бирликларга нисбатан шартли равишда афористик паремалар (бундан кейин АП тарзида) атамасини қўллашни маъкул топдик.

Гоявий мазмуни, маънавий-ахлокий хулосасига кўра хилма-хил, ранг-баранг бўлган АПлар услубий вазифаси жиҳатидан ҳам ўзига хос хусусиятга эга. Улардаги кенг ва теран маърифий гоёни қисқа, ихчам шаклларда ифодалаш ҳар бир инсонни нутққа алоҳида эътибор бериш ва талабчан бўлишга ўргатади, тўғри ва мантикий фикрлашига ёрдам беради. Энг муҳими, ҳар бир ижодкорнинг сўз бойлигини орттиришга, унинг нутқини ўткир ва таъсирли қилишга, унга бадний жиҳатдан сайқал беришга хизмат қилади. Шу маънода, Фозил Йўлдош ўғли дostonларидаги АПларга эътибор берсак, улар умумлаштирувчи фикрни ифодаловчи ва дидактик характерга эга бўлган халқона намуналар эканлигини кузатамиз. Халқ орзу-умидларини мужассамлаштирган, ҳаётий тажрибаларни ифодаловчи АПлар эпик тасвирнинг янада ёрқинроқ чиқишига, дostonлар ижросида айtilган фикр чуқур ва равон ифодаланишига хизмат қилган, уларнинг ҳар бири матнда маълум мақсадни кўзлаб ишлатилган. Бундай лисоний бирликлар ҳаётий асосга, бадний заминга асосланган ҳолда ўринли қўлланилган, деган фикрга келдик.

Халқ дostonлари тилидаги АПларни матнда қўлланишига кўра, икки гуруҳга ажратишни лозим топдик:

а) эпик қаҳрамонга қаратилган нутқий афоризмлар. “Малика айёр” дostonидан олинган куйидаги иккита мисолни кўздан кечириш билан чекланамиз: *Ҳар нечук номардга кўнгил бермагин, / Яхшилик кўр, ёмонликни кўрмагин, / Узоқ яша кўп йилгача ўлмагин (М.а.:12); Ушбу дамнинг дамларини дам дема, / Шукур қилгин давлатингни кам дема (М.а.:36)* каби. Бу мисолларнинг биринчиси Гўрўғлининг Зебит чўлидаги Шакаркўлдан сўна-суқсур овлаб кела олмай қолганидаги, Гиротини Соқибулбулга бериб, қирқ эшикли чиллахонага кириб, кўкрагини нам ерга бериб ётганида Авазхон отасининг аҳволини кўриб, унга

¹²⁸ Тошпўлатов З.Д. Афоризмларнинг жанр хусусиятлари ва баднийати: Филол. фан. номз. ... дис. авторсф. – Т., 2006 – 10 б.

мурожаат қилганидан сўнг, Гўрўглининг ўз ўглига қарата айтган нуткига алоқадор. Иккинчи мисол эса Асад мерган, Шодмон ва Авазхонлар биргалашиб Торкистон чўлига Малика парини ахтариб кетаётган пайтидаги Аҳад мерганнинг Авазга берган маслаҳатидаги нуткига дахлдордир. Афористик хусусиятларга эга бўлган бундай ПБ намуналари халқ бахшиисининг бошқа дostonларида ўринли ва мақсадли қўлланган. Мазмун-моҳиятига кўра, улар соф дидактик характерга эга бўлган халқ ибораларининг гўзал намуналари бўла олади.

б) оммавий тарзда кенг қўлланиладиган лисоний афоризмлар: *Эр тилаган ерда азиз (М.а.:184); Ўйли бўлган йигитнинг янгаси олдидан чиқади (М.а.:184); Эсинг борида этагингни ён (Б.:5); Таваккалчининг ишини Обло битирар (Б.:20); Дунёда бир кўрққан ёмон, бир қувонган ёмон (Р.:352); Ёмон одам қону зардоб ичирар (Р.:359); Бетга айтган гапнинг захри йўқ (Р.:381); Кўзи йўқнинг ўзи йўқ (Р.:426); Эгилган бўйинни кесмайди ханжар (Р.:441); Яхиларнинг асло бўлмас озори (Б.Г.:25); Бировдан икков яхши, икковдан учов яхши (Б.Г.:48); Мард бўлсанг номарднинг ишин қилмагин (Б.Г.:40); Кемага тушганининг эсони бир (Б.Г.:53); Худо азиз қилган одам ҳар ерда азиз (З.:174); Кўп дуоси кўл (Ш.Ш.:7); Ҳар хизмат кичикдан бўлар (Ш.Ш.:26); Аввал келган одам аввал кетади (Ш.Ш.:27); Яхши бўлгин, ёмон йўлга бормагин (Ш.Ш.:57)* каби. Халқ дидактикаси ва дostonларида учрайдиган бундай халқона ПБларнинг яратилишига, кенгрок тарқалиши ва кўпроқ яшашига муайян омиллар сабаб бўлган. Фикримизча, бундай омиллар иккита: *биринчиси* – таълим-тарбия мавзуси, умуман, дидактик йўналиш ҳар доим инсон ҳаётининг туб моҳиятини ташкил этганлиги учун ҳам ПБлар тарихида ва халқ оғзаки поэтик ижоди намуналари орасида энг етакчи ўринни эгаллайди. *Иккинчиси* – инсон бутун ҳаёти давомида доимо ўзига керакли нарсани мукамал эгаллаб олиши, ўз шахсий фаолиятида ундан унумли ва самарали фойдаланишга ҳаракат қилганлиги учун ҳам ПБларда таълим-тарбиянинг инсон ҳаётида, жамиятнинг тарихий тараққиётида тутган ўрни алоҳида талқин қилинади. Ушбу фикр-мулоҳазалар биз тадқиқ этаётган дostonлар тилида фаол қўлланилган халқона паремаларга ҳам бевосита тегишлидир.

Хулоса тариқасида қуйидагиларни таъкидлаймиз:

1. Дostonлар тилида ПБларнинг икки хил намуналари учрайди: а) адабий тилда ва шеваларда фаол қўлланиладиган

намуналар; б) дostonлар тилида учрайдиган, лекин мантиқан ҳозирги ПБларга тенг келадиган намуналар. Ҳар иккала намуналар Ҳозил шоир дostonлари тилининг лингвoпoэтик хусусиятларини очиб беришда муҳим манба саналади.

2. Халқ бахшисининг дostonлари тилидаги ПБлар тузилишига кўра содда ва мураккаб компонентлардан иборат. Бундай паремаларни семантик хусусиятига кўра, уч хил: фақат кўчма маънода қўлланадиган; ўз маъносида ҳам, кўчма маънода ҳам қўлланадиган; шунингдек, фақат ўз маъносида қўлланадиган намуналарга ажратиш мумкин.

3. Ўзбек халқ дostonлари тилидаги ПБларни матнлари билан тўплаш ва маъноларини изоҳлаш, матндаги контекстуал ва ситуатив услубий хусусиятларини таҳлил қилиб берувчи қатор илмий-назарий тадқиқотлар яратиш, уларнинг ҳар хил вариантларини, синоним ва антонимларини кўрсатувчи, диахроник ва синхроник йўналишдаги маъноларини изоҳлаб берувчи махсус луғатлар тузиш, уларни нашр қилиш ишлари ҳозирги тилшуносларимиз олдида турган энг долзарб вазифалар саналмоғи лозим.

1.7§. Халқ дostonларида стилистик формулалар

Қўйилган масалани ёритишдан аввал, стилистик формула (бундан кейин: СФ) атамаси ҳақида қисқача тўхталамиз. Гап СФ ҳақида борар экан, энг аввало, жаҳон халқлари илмида, айниқса, ғарбда машҳур бўлган *“формулавий услуб” назарияси* кўз олдимизга келади. Унинг асосчилари Мильман Пэрри ва Альберт Лорднинг бу борадаги айрим фикрлари эътиборга молик. Масалан, Мильман Пэрри: “Формула деганда бир хил метрик ўлчамларда мунтазам учрайдиган, у ёки бу мазмунга хизмат қиладиган сўзлар гуруҳи тушунилади”, – деса, А.Лорд: “Мен формула намунасида тузиладиган шеър ёки мисра, ярим шеърни (полустиише) формулавий ифода деб атаيمان. Қўшиқда такрорланувчи эпизодлар ва баёнлар мавзулар деб аталади... Ҳар бир ижро мустақил қўшиқдир. Бахши (сказитель) – бу аънанинг ўзи ва айна пайтда

индивидуаллик, муаллифдир. У анъана доирасида ижод қиладиган санъаткордир”,¹²⁹ – деган мулоҳазани билдиради.

Бу назариянинг гарб фанида бошқача аталиб келинганлигини ҳисобга олмасак, у ўзбек олимлари учун катта кашфиёт эмас. А.Лорднинг XX асрнинг 90-йилларида айтган фикр-мулоҳазалари магзини, яъни бахши анъана доирасида ижод қилади, деган хулосасини Х.Т.Зарифов қарийиб эллик йил аввал, аниқроғи, ўтган асрнинг 40 йилларидаёқ таъкидлаган эди. Унинг дostonчиликда «тасвир ва ифодали барқарор универсал формулалар кенг қўлланилганлиги» ҳақидаги хулосасини ўзбек олимларининг яқдиллик билан қувватлаганлиги илмий жамоатчиликка маълум ҳодиса.

Тилга олинган гарблик икки олимнинг назарияси ва бу борадаги фикр-мулоҳазалари бизни дostonлар тили ва поэтикасига турлича нуқтаи назардан ёндашишга ундайди. Чунки “формулаларга бунчалар бой услуб, факат анъанавий бўлиши мумкин, – дейди М.Пэрри. Бу назариянинг яна бир йирик вакили А.Лорд эса эпосда формулавий бўлмаган ҳеч нарса йўқлиги ва бахшиларнинг формулаларни билиш даражаси турличалиги, улар қанча кўп формулани билса, эпик репертуари шунчалик даражада бой бўлишини қайд этиб, қуйидаги фикрни беради: “Аммо ҳар қандай тил жамоаси бўлганидек, тилни ташувчи барча биладиган ва қўллайдиган сўз ва ифодалар каби барча бахшиларга маълум формулаларнинг катта гуруҳи топилади”.¹³⁰ Бу мулоҳаза дostonлар тилига ва унинг бадиҳагўй ижрочиларининг индивидуал ижодкорлик фаолиятига, хусусан, юксак даражадаги бадий маҳоратига татбиқ этилсагина амалиётда муайян хулосаларга келиш ёки муҳим натижаларни қўлга киритиш мумкин. Фозил бахшининг ижрочилик қобилияти ва сўз санъатидан фойдалана олиш даражасини баҳолашда биз назарда тутаётган натижалар ёки хулосалар жуда қўл келиши табиий.

Лингвопоэтиканинг муайян масалалари билан шуғулланган тадқиқотчилар тил бирликлари сифатида тасвирий воситаларга ҳос лингвистик ва лингвофольклористик мазмун-моҳиятини тўлалигича ўзида қамраб олган *стилистик формула* атамасини қўллаган. Бунинг муайян сабаблари бор, албатта. Фикримизча, биринчидан,

¹²⁹ Лорд А.Б. Сказитель. – Москва: Восточная литература РАН, 1994. 14-15 с.

¹³⁰ Лорд А.Б. Сказитель. – Москва: Восточная литература РАН, 1994. 61-64 с.

бу атама халқ оғзаки поэтик ижоди (бундан кейин: ХОПИ)нинг эпик жанрига мансуб дoston намуналари тилига алоқадорлигини, анъанавий бадиҳагўйликда яратилadиган халқ дostonлари матнларида муайян услубий ва бадний-эстетик вазифаларни бажарганлигини услуб сўзи, тургун ибора ва унинг моделининг умумий номи эканлигини *формула* сўзи ўз зиммасига олади. Демак, *стилистик формула* атамаси таҳлил объектига олинган тил бирликлари – бадний-тасвирий воситаларнинг ҳам услубий, ҳам лингвистик, ҳам лингвофольклористик моҳиятини тўлиғича қамраб олган атамдир. Иккинчидан, Пэрри-Лорд назариясига таяниб, биз *формула* деганда, “бир метрик ўлчамларда барқарор учрайдиган у ёки бу асосий фикрни юзага чиқарадиган сўзлар гуруҳлари”ни тушунамиз. Шу маънода, бахшиларнинг бадиҳагўйлик жараёнида яратилadиган, уларнинг ижодий маҳсули бўлмиш дostonлар тилида муайян услубий ҳамда бадний-эстетик вазифаларни бажаришга хизмат қилadиган формулаларни услубий восита сифатида қараймиз ва ниҳоят ҳар иккаласига нисбатан *стилистик формула* атамасини қўллашни маъқул топамиз. Шу маънода, Фозил шоирнинг дostonлари тилига хос бўлган формулаларни услубий бирлик сифатида олиб қараймиз ва дастлаб СФларнинг табиати ва таркибидаги лисоний хусусиятларга асосий эътиборни қаратамиз. Агарда дostonларда қўлланган СФ композицион таркибини сўз ўзагига ўхшатсак, улардаги анъанавий сўз, сўз бирикмаси, такрорланувчи мисра формулаларни алоҳида таркибий қисмлар сифатида қабул қилсак, мантиққа тўғри келади. Таҳлилга жалб этилган дostonлар тилида фаол қўлланган СФ таркиблари – анъанавий сўз, сўз бирикмаси, қайтариқ мисра формулалари, юзаки қараганда, худди матндаги поэтик такрорларга ўхшаб кетади. Аммо уларнинг оддий поэтик такрорлардан фарқи бор: бу фарқ – СФ таянч бирликлар эканлигида. Ҳар қандай СФ такрор бўлиши мумкин, лекин анъанавий дostonлар тилидаги ҳар қандай поэтик такрор СФ вазифасини ҳеч қачон бажара олмайди. Дostonлар тилидаги оддий поэтик такрорлардан фарқли равишда СФдаги сўз, сўз бирикмаси, мисравий формулаларни яхлит поэтик тизим сифатида шакллантириб ўрганиш масаласи ҳозирги тилшунослигимизда фойдадан ҳоли эмас. Чунки ҳар қандай анъанавий СФда, албатта, бирорта анъанавий сўз ёки сўз бирикмаси, қайтариқ мисра формуласи мавжуд бўлиб, улар СФнинг ҳам мазмун, ҳам тузилиши жиҳатидан яхлитлигини таъминлашга хизмат қилади. Биз қуйида

СФнинг айни шундай лисоний хусусиятларига эътиборни қаратамиз:

1. Сўз формулалар. Достонлар тилида сўлдирма, тарзинг, яхшии(роқ), қолмади каби сўз формулалар ёки формулавий сўзлар фаол учрайди: *Аваз деб сен қизил юзим сўлдирма, / Ханжар уриб, бағрим қонга тўлдирма (Б.:40); Хоним, эшит мендай ойим арзини, / Сўлдирмагин, бунда гулдай тарзини (Р.:353) каби.*

2. Сўз бирикмасидан иборат формулалар. Достонлар тилидаги гуллар сўлмоқ, гунча сўлмоқ, олмадай сўлмоқ, атлас-кимхоб киймоқ, ақл-ҳушини олмоқ, кўп яшамоқ, кулбахонаси куймоқ, остида ўйнамоқ, дўст йиғлатмоқ, от чопса гумбурламоқ, тар очилмоқ, устига киймоқ, худо қози, шабгир нойиб, шоли-шолдам ўрамоқ, қонли ёш оқмоқ, пайдо бўлмоқ, даврон келмоқ, фалак урмоқ кабилар сўз бирикмасидан иборат СФларнинг фаол намуналари бўла олади: *Давлатимдан шоли-шолдам ўрайик, / Кеч кўрган тушини кундуз жўрайлик (М.а.:81); От чопса гумбурлар тоғнинг дараси, / Ботирни ингратар найза яраси (М.а.:12) каби.*

3. Қайтариқ-мисравий формулалар. Достонлар матнида учрайдиган, мисралар такроридан юзага келган бундай формулалар бандлар сўнгида айнан такрорланиб, эпик қахрамонлар нуткидаги, ижрочи баёнидаги фикрларнинг яхлитлигини таъминловчи ёки хулосаларни ифодаловчи формулалар лингвостилистик усул саналади. Масалан, *“Ичилди майдон ичинда”*; *“Ўзга дамни дам дема”*; *“Хазон бўлиб богда гуллар сўлмасин”*; *“Жургин Асад, ният майдон, бораёйк!”*; *“Кумушдандир қарчигайнинг чегаси”*; *“Бефарзанднинг кўрган кунни зоями”*; *“Богбон бўлиб қизил гулни тераман”*; *“Қингир деган қуш ўтирар қияда”*; *“Шум фалак бошимга савдо солибди”*; *“Майдон бўлмай, бедов отлар чопилмас”*; *“Яхшилик кўр, ёмонликни кўрмагин”* каби намуналарни қайтариқ-мисравий формулаларга киритсак бўлади.

Бу борадаги кузатишларимизни далиллаш ва тўлдириш мақсадида биргина *“ичилди майдон ичинда”* қайтариқ-мисравий формуласининг Фозил шоир достонлари тилидаги қўлланилиш ҳолатини кузатайлик. Шафқатсиз жангу жадаллар, беҳисоб курбонларнинг эпик тасвирлари ёки душман-ганимларга қарши кураш олиб бораётган марду майдон йигитларнинг ғалабалари баёнида мазкур СФ анча фаол учрайди. Масалан, *“Малика айёр”* достонига мансуб *«Қилич келар алаб-ялаб, / Истар кўнгил қилар талаб, / Олтин коса, гулгун шароб / Ичилди майдон ичинда» (142)*

каби матндаги тагига чизилган бир хилдаги барқарор СФ айнан шу дostonнинг бошқа ўрнида, хусусан, 29-саҳифадаги эпик тасвирда лексик-семантик маъно ўзгартирилмаган шаклида қўлланган. “Малика айёр” дostonидаги эпик тасвирларнинг гувоҳлик беришича, ғолиб жангчи ўткир қиличи билан душманидан қанчалик даражада “алаб-ялаб” ўчини олса, қирмизи қонларини тўкса, шунчалик даражада “олтин косада шароб ичиш” истагини хоҳлайди. Эпик қаҳрамон фаолиятига дахлдор бундай тасвирлардаги СФ “Нурали”нинг матнида ҳам фаол: *«Қилич келар алаб-ялаб, / Истар кўнғил қилар талаб, / Қайтмайди урушга қараб, / Олтин коса, гулгун шароб / Ичилар майдон ичинда»* (233) каби.

Кўрамизки, бир бахшининг икки дostonи матнидаги мазкур СФ жангу жадалларнинг бориш тарзи, шиддати ҳақидаги бадий ахборотни ифодалашнинг энг универсал – барқарор формуласига айланган. Айни ҳол, нафақат Булунғур, балки Нурота дostonчилиқ мактаби вакилларининг эпик репертуарига ҳам тегишли эканлигини таъкидламоқчимиз. Кузатишларимизнинг тасдиқлашича, СФ таркибида композицион сўз, сўз бирикмали, мисравий формулалар қанчалик кўп бўлса, унинг вариантлари нисбатан кенг ҳудудларда, кўплаб дostonчилиқ мактабларида учрайди. Жумладан, Эргаш Жуманбулбул ўғлининг “Далли” дostonи тилида *“ичилди майдон ичинда”* СФси йигирма олти бандда, ҳар саккиз мисрали банднинг саккизинчи мисрасида қайта-қайта қўлланган. Унинг бундай кенг кўламда матнда иштирок этишининг муайян сабаблари бор. Фикримизча, улар: биринчидан, халқ бахшисининг бадиха жараёнида саккиз бўғинли вазндаги ритмик изчилликни сақлаб боришига замин тайёрласа, иккинчидан, жангу жадаллардаги аёвсиз қирғин баротлар, содир бўлаётган даҳшатли хатти-ҳаракатларга, уруш қурол-аслаҳаларига қараб бир сўзни ўзгартириш орқали (масалан, қофиядош сўзлар: *тикилди, қоқилди, бўкилди, тўқилди* ва ҳ.к.) эпик баённи изчил давом эттиришга, ижодий бадихагўйлик қилишга янада имконият яратган. Айтилган фикрларни далиллаш учун Фозил шоир дostonларидаги матнларга Эргаш шоирнинг “Далли”сидан олинган қуйидаги матнни солиштирайлик: *«Оқ, қора туғ сўлқиллаб / Тикилди майдон ичинда. / Югурди отлар ўлик қоқиб, / Қоқилди майдон ичинда. / Не йўлбарслар қадди ёйдай / Букилди майдон ичинда, / Бўз тупрокка*

кирмиз қонлар / *Тўқилди майдон ичинда*»....¹³¹ Қиёслаш учун келтирилган матнлардан шу нарсга аёнки, бир-биридан узок, бошқа-бошқа дostonчилик мактаби вакилларининг асарлари ўртасида муайян фарқлар (масалан, ғояси, сюжети, мотиви, тимсоллари каби) билан бирга, айнан бир хил эпик тасвирлар ва мисралар, сўзлар кўпроқ ва ҳар иккала бахши дostonлари матнида "*майдон ичинда*" бирикмали формулавий сўзи таянч бирлик бўлиб турибди.

Кузатилганлардан келиб чикиб таъкидламоқчимизки, дostonларнинг сюжет баёнидаги хулосавийлик СФларнинг таркиби бўлмиш сўз, сўз бирикмалари, такрорий-мисравий формулаларнинг ҳаммаси учун хос хусусият саналади, аммо улар орасида такрорий-мисравий формулалардаги хулосавийлик энг етакчи хусусият сифатида аниқ кўзга ташланган. Айни ҳол халқ бахшиларининг бадиҳағўйлиги учун жуда кенг имкониятлар берган, индивидуал ижод бобида ўзига хос услубларни яратишга, бадий тафаккури, кувваи ҳофизасини оширишга замин тайёрлаган.

Ўзбек дostonчилик мактаблари вакилларининг эпик репертуарида анъанавийлик, вариантлик ва бадиҳағўйлик етакчи хусусиятлар саналгани боис СФ ҳам анъанавийлик ва вариантликни ҳеч қачон инкор этмайди. Унинг барқарорлиги СФ таркибидаги бошқа сўзларнинг ўзгаришини аниқлашга, яъни муайян вариантларини таҳлил қилишга, уларнинг юзага келиш қонуниятларини таҳлил этишга ёрдам бериши тайин. Умуман олганда, вариантликнинг дунё халқлари эпоси учун типологик ҳодиса эканлигини ҳисобга олиб, шу ўринда А.Лорднинг яна бир хулосасига эътибор қиламиз: "Бахши шеърлар яратишда формулалар билан занжирланиб қолмайди: формула техникаси уни қарам қилиш учун эмас, балки маҳоратига хизмат қилиш учун яратилган".¹³² Олим айтган маҳорат анъанавий дostonларда қўлланилган СФларда, аввало, уларнинг кўп вариантлигида ёрқин кўзга ташланишини кузатдик. Одатда, СФларнинг барча вариантлари анъана, лисоний формулалар ва бадиҳағўйлик доирасида яратилади. Айнан ана шу доирада сўз ва мисралар қўшиш, олиш СФларда вариантликни юзага чиқаради.

Айтилган фикрларни далиллаш ва тўлдириш учун яна дostonлар матнидаги СФ намуналарига мурожаат қиламиз.

¹³¹ Булбул тароналари. Т. II. – Тошкент: Фан, 1972. – Б. 335-338

¹³² Лорд А. Б. Сказитель. – Москва: Восточная литература РАН, 1994. – 69 с.

Анъанавий дostonларда фаол қўлланган *"Жафо тиги бу кун жондан ўтади, Айрилиқ ханжари бағрин йиртади"*; *"Хазон бўлмай бозда гуллар сўлмасин, Сўлган гулга булбул келиб қўнмасин"*; *"Отга солди арпа билан ийирни, Қорда юрган карвон солди чийирни"*; *"Аччиқланса қобогини уяди, бор кучини билагига йиғади"*; *"Ўтар дунё ўтарини ўйлагин"* каби доимий СФ намуналари халқ бахшисининг "Очилдов" дostonида ҳам тез-тез учраб туришини Т.Мирзаев алоҳида кузатади. Олим бир ўринда: "Панду насихат билан тўлиб-тошган бундай тайёр мисралар банднинг бошида, баъзан ўртасида келиб, оғзаки ижрода маълум бир фурсат яратади ва дostonчининг қуйилиб келаётган фикр оқимини моҳирлик билан ифодалашига имконият тугдиради ҳамда кейинги мисраларни ижод қилишга шароит ҳозирлайди. Бундай мисралар дostonларда асар мазмуни билан умуман боғланган бўлиб, кўпчилик ҳолларда ишлатилган ўринларда бандни тўлдириш учун хизмат этади, яъни мазкур парча мазмуни билан бевосита боғланмай, дostonнинг бутун руҳига уланиб кетади",¹³³ – деган илмий-назарий хулосани беради.

Ҳақиқатан ҳам, бадихагўйлик жараёни анъанавий дostonларнинг барча компонентларига хос етакчи хусусият бўлгани каби, уларда фаол қўлланган СФ матн таркибида баъзи ўзгаришларга учраши табиий. Бундай ўзгаришлар фақат айрим сўз ва аффиксларнинг ёки анъанавий сўз, сўз бирикмаси, такрорланган-мисравий формулалар ҳисобидан юзага чиқади. Бу ўринда биргина *"олмадай сўлдирма гулдай юзингди"* бирикмали СФ вариантларининг дostonлар матнида қўлланишини кўздан кечирайлик: *Олмадай сўлдирма гулдай юзингди, (М.а.:54); Олмадай сўлдириб гулдай юзини (М.а.:64); Олмадай сўлдириб, гулдай тарзини (Ш.Ш.:89); Олмадайин сўлган гулдай тарзим бор (Н.:174); Олмадайин, сўлган гулдай тарзим бор(Б.:62) каби.*

Қайд этиш лозимки, ҳар қандай дostonнинг ижросидаги фикр оқими муайян ўзгаришларга учраб туриши, аввало, лингвопозтик талаблар билан юз беради. Бу ўринда дostonлар матнида фаол қўлланилган яна бир бошқа вариантдаги *"бўтадай бўзлаб йиғламоқ"* стилистик формуласини кўздан кечирайлик. Унинг турли микроматнларда ҳар хил шаклларда ўзгаришга учраб

¹³³ Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари.—Тошкент: Фан, 1979. – 66 б.

келганлигини куйидаги мисолларда кузатамиз: *Йигладим, акам, деб бўтадай бўзлаб* (Ш.Ш.:96); *Йиглайсан чўлларда бўтадай бўзлаб* (Р.:363); *Ииқингдан йигладим бўтадай бўзлаб* (З.:195); *Йигларман бўтадай бўзлаб* (М.а.:171); *Йиглайди бўтадай бўзлаб* (Ф.Ш.:213); *Ширин, деб йиглайман бўтадай бўзлаб* (Ф.Ш.:250) каби.

Достонлардаги СФ курилмаларининг вариантлари ва уларнинг эпик анъана, бадиҳагўйлик, ижрочи маҳорати билан боғлиқ жиҳатлари, айниқса, СФ яратилишига сабаб бўладиган омиллар достонларнинг умумий типик ўринлар таъсирида кўзга ташланганлиги В.М.Жирмунский ва Х.Т.Зариповлар томонидан белгилаб берилган эди.¹³⁴ “Ўзбек тили тасвирий воситаларининг қадимий ва миллий кўринишларидан бири сифатида стилистик формулалар достон импровизациясида ҳаракатлантирувчи куч ҳисобланади, ундаги гоёлар ва мотивларга ҳамоҳанг тарзда майдонга келади, – деб ёзади Ш.Маҳмадиев. – Бу унинг туркий ва дунёнинг бошқа халқлари халқ оғзаки ижоди намуналари учун ҳам мос эканлигига ҳамоҳангдир. Улар, бир томондан, достончиликдаги анъанавийликнинг, иккинчи томондан, импровизация жараёнидаги баён усулига хос бўлган ижодий руҳнинг сақланиб қолиши, учинчидан эса, ҳар бир достон ижрочисининг маҳоратини намоён этишга кўмаклашувчи воситага айланиши уларга бевосита поэтик ҳодиса сифатида қараш лозимлигини кўрсатади; стилистик формулалар фақат қофия учун ёки импровизация учун деган фикр қанчалик тўғри бўлмасин, таҳлиллар унинг бир ёқлама эканлигини кўрсатди. Улар ё эпик асар қаҳрамони, ё унинг муаллифи руҳиятининг ифодасидир”.¹³⁵ Таъкидланаётган бу масаланинг ижрочи маҳорати, эпик анъана ва бадиҳагўйлик билан боғлиқ жиҳати ҳақида Т.Мирзаев ҳам “Алпомиш” достони мисолида асосли фикрларни билдирган эди.¹³⁶ Умумтуркий эпоси лингвопоэтикасида СФ яратилишидаги манбалар ҳақидаги

¹³⁴ Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. – М.: ГИХЛ, 1947.–429 с.

¹³⁵ Маҳмадиев Ш.С. Ўзбек халқ достонлари тилида стилистик формулалар: Филол. фанлари номз. ... дисс. – Тошкент, 2007. – 147 б.

¹³⁶ Мирзаев Т.: «Алпомиш» достонининг ўзбек вариантлари – Тошкент: Фан, 1968. – 66 б.

фикрнинг кенгроқ талқинини “Манас” тадқиқотчиси А.Сидиқовнинг¹³⁷ фикр-мулоҳазаларида ҳам кузатамиз.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, СФларнинг яратилишига тегишли омилларнинг ҳаммаси таҳлилга жалб этилган анъанавий дostonлар лингвопoeтикаси учун ҳам хос. Улардаги СФларнинг деярли ҳаммасида ядровий сўзлар ва иборалар мавжудлиги унинг лисоний хусусиятини белгилайдики, таркибидаги сўзлар ҳаракат ёки унинг объекти ҳисобланади. Масалан: *эримоқ* = *қор*: *Эрисин, тоғларнинг қори эрисин* (Н.:167; Р.:391; М.а.:110) каби; *очилмоқ* = *гул* / *бодом*: *Баҳорда очилган бoғнинг гулисан* (Б.:39); *Очилар баҳорда бoғнинг бодоми* (Б.:46); *Баҳорда очилган бoғнинг гулисан* (З.:168); *Очилган эжигайдай гул юзинг сўлиб* (М.а.:123) каби; *гул* = *булбул*: *Гулни кўрса, маст бўп сайрар булбуллар* (М.а.:48; Б.:8; Р.:357); *Гулда сайраган булбулим* (Л.М.:296) каби.

– *яхшилик* / *ёмонлик*: ЎТИЛда *яхшилик*нинг маъноси уч хил: “1. Яхши хислат, хулқ-атвор кабиларга эгалик; 2. Ихтиёрий равишда бирор кишининг манфаатини кўзлаб иш тутиш, бирор манфаат етказиш; меҳрибонлик, хайрли иш, эзгулик; 3. Яхши” (ЎТИЛ, V, 125) каби маъноларни ифодалайди. Бу сўз оппозициясидаги *ёмонлик*нинг “ёмон, салбий хислатларга эга бўлиш; ёмон, ярамас ишлар қилиш; кабиҳлик, ёвузлик” (ЎТИЛ, II, 36) каби маънолари мавжудлиги қайд этилган. Фозил шоир дostonлари матнида ҳар иккала сўз бирга қўлланилиб, СФнинг ажойиб намунасини ҳосил қилган: *Яхшилик кўр, ёмонликни кўрмагин* (Ф.Ш.:262; Б.:17; Б.Г.:69; Н.:121; М.а.:12) каби.

Мутахассис олимлар қайд этганларидек, “баҳо универсал категория ҳисобланади, ер юзида “яхши-ёмон” ҳақидаги тасаввурот мавжуд бўлмаган бирон-бир тил йўқ. Демакки, лисоний баҳо категорияси қадриятлар тизимини тилда акс эттиришнинг асосий усули, нутқий алоқанинг ажралмас қисмидир. Дунёни билишда, хусусан, нарса-ҳодисаларни баҳолашда уларнинг реал хусусиятлари эмас, балки кўпроқ тил субъектининг лисоний-миллий таассуротлари, эмоционал ва аклий тажрибалари асос бўлади”. Ушбу мулоҳазалар асосида халқ дostonлари тилидаги СФларга эътибор қилсак, уларда нафақат эпик қаҳрамонни эстетик баҳолашнинг лексик-грамматик ифода воситалари тизимида градуаллашганлик хусусияти, балки унинг

¹³⁷ Сидиқов А. Героические мотивы в эпосе «Манас». Фрунзе, 1982.

субъектга бўлган эмоционал-экспрессив муносабати ҳам “яхши-ёмон” ҳақидаги “лисоний-миллий таассуроти ва ақлий тажрибаларга” бевосита боғлиқлигини кузатамиз. Бу борадаги мулоҳазаларимизни янада тўлдириш ва далиллаш мақсадида юқоридаги матнларга яна бир бор эътиборни қаратиб таҳлилни давом эттираемиз. Матнларда *яхши* ва *ёмон* сўзлари оппозициясидаги *яхши* сўзи аввал келган. Бунинг муайян сабаблари бор: биринчиси – одамзоддаги ижобий хислат дoston сюжетининг эпик баёнида биринчи ўринга қўйилганлиги ва матнда эпик қаҳрамоннинг нутқида фаол қўлланганлиги билан характерланади; иккинчиси – халқ бахшиси СФлардан мохирона фойдаланишда анъанавий миллий қадриятларимизга асосланиб, эпик қаҳрамоннинг муайян хатти-ҳаракатлари фақат хайрли тугагини истаганлиги, бу истак миллий ва умумбашарий гоёларга тамоман мослиги билан изоҳланади. Шунинг учун дostonлар матнида “*Яхшилик кўр, ёмонликни кўрмагин*” стилистик формуласи қўлланиш частотасининг юқорилиги билан бошқа намуналардан мутлақ ажралиб туради, айтиш мумкинки, энг муҳими, у ҳозирги тилимизда ҳам фаол қўлланилади. Таъкидланаётган СФ дostonлар поэтикаси талабларидан келиб чиқиб, ижро жараёнида айрим ўзгаришларга учраган ҳолда қўлланилган: *Яхшилик изладим, кўрдим ёмонлик, / Бунда келиб турган суратни кўрдим* (З.:193); *Яхшилик ўйдади, ёмонлик ўйдади, юрганини билмай, ... Авазнинг кўнглини сўрамай, зиндонга солдинг* (Б.:56) каби. Бу каби мисоллар юқорида келтирилганлар билан лексик-семантик жиҳатдан анчайин фарқланади. Аммо сюжет воқеалари давомиди ва бахшининг дoston ижроси жараёнида, энг аввало, яхшиликка эътибор бериш масаласи устунлик қилган. Шундай экан, халқ бахшисининг СФлардан фойдаланишида уларни дoston матнига сингдириб юбориш орқали муайян мақсадларни кўзда тутганлиги аниқ. *Яхшилик кўр, ёмонликни кўрмагин* афористик характердаги СФнинг биринчи қисми ўзининг маънавий-маърифий қудрати билан дostonлар матнида фаол қўлланилган, *яхшилик қил* бирикмали формулавий сўз матнда таянч бирлик бўлиб хизмат қилган: *Бир яхшилик қил, бул замон маган, / Сонсиз балони кўрсатай саган* (Б.:31); *Яхшилик қил, йўлга солгин бу замон, / Ишқимни олгандир парийи хубон* (Б.Г.:28); *Яхшилик қил, йўл бошқаргил Баҳромга / Ота-энам мендан қолди беҳабар* (Б.Г.:29); *Сени тутдим, мен ҳам ўлмайин қолдим, / Кўнглим олиб менга яхшилик қилгин!* (З.:136); *Бир яхшилик қилсак бундай ўғлонга, / Омон етказайин буни маконга* (З.:177) каби.

Айтилган фикрлардан келиб чикиб, қисқача хулосага келамиз:

1. Фозил Йўлдош ўғли анъанавий дostonларни куйлашда тингловчини фақатгина унинг мазмуни-моҳияти билан таништиришни ўз олдига асосий мақсад килиб қўймаган.

2. Сўз заргари ҳамма вақт ижрода тингловчиларни ўзига, дўмбира куйига ва бахшиёна сўзига диққат килиб туришини, энг муҳими, уларга эстетик таъсир ўтказишни, бадий завқ беришни юракдан истаган ва бунинг уддасидан чиқа олган.

3. Баъзан матн таркибидаги, айнан анъанавий характердаги, маълум мазмуний ва шартли ўзгаришларга учраган ҳолда қўлланилган СФлар ҳам бахши дostonларининг тили ва услубий хусусиятларини бойитишга хизмат қилган.

Боб бўйича хулоса

1. Фозил Йўлдош ўғли дostonларда ўхшатишларнинг бутун лисоний-бадий имкониятларини тўлиқ ишга сола билган, халқ тилининг заргари сифатида яратган индивидуал ўхшатишлари кучли образлилиги, сўз санъатидан фойдаланиш маҳорати ўзининг бетакоррилиги билан алоҳида ажралиб туради.

2. Поэтик кўчимлар силсиласида ўсимликлар номлари, нодир металлар, баъзан эса эпик жой номлари ва абстракт тушунчаларни ифодаловчи сўзлар дostonларда сифатлаш вазифасини ўтаган ва улар ўз навбатида тасвирий воситаларнинг бебаҳо хазинасидан муносиб жой олган.

3. Дostonлар тилидаги метафоралар сюжет баёнидаги эпик тасвирнинг жозибатор, таъсирчан бўлишини, тингловчининг эслаб қолиши ва тушунишига осон бўлишини, муҳими, завқланиш жараёнининг қизиқарли бўлишини, муайян фикрнинг ихчам ва лўнда ифодаланишини таъминлашга хизмат қилган.

4. Фозил Йўлдош ўғли эпик воқеликни образли ифодалашда сўз қудрати ва сеҳри воситаси орқали ранг-баранг кўчимлар, оҳорли эпитетлар, ҳайратомуз ташбеҳлар ва сажъ санъатларини фаол қўллаган. Бу эса таҳлилга жалб этилган дostonлар тилининг таъсирчан, жонли, жозибатор ва ўқишли бўлганлигини таъминласа, метафоралар дostonларнинг бадий қувватини оширишга, эпик қаҳрамонларнинг муайян фаолиятини характерлашга хизмат қилганлигидан далолат беради.

5. Метонимия боғлиқлик асосида кўчиш бўлганлиги учун халқ достонларидаги имконияти бошқа бадий кўчимларга, лингвомаданий бирликларга қараганда бир оз чекланган. Лекин уларнинг ишлатилиши тил тежамкорлиги қонуниятларига ҳамда бадий-эстетик талабига тўлалигича мос келган.

6. Фозил шоир достонлари тилидаги ПБлар грамматик замон, майл, нисбат, шахс-сон категориялари, уларнинг интонацияси ҳам одатдаги бошқа матнлардан фарқ қилади. ПБлар шаклан қайси замонни кўрсатишига қарамасдан, ҳар доим умумий замонни ифодалайди, уларнинг кесими иккинчи ёки учинчи шахсни кўрсатса ҳам, мазмунан умумхалққа қаратилган бўлади ва шахси умумлашган гапларни ҳосил қилади.

7. Ўрганилган достонлар тилида ПБларнинг икки хил: адабий тил ва шеваларда қўлланадиган, достонлар тилида учрайдиган, шунингдек, ҳозирги ПБларга тенг келадиган намуналари мавжуд. ПБлар тузилишига кўра содда ва мураккаб компонентлардан иборат. Бундай паремалар семантик хусусиятига кўра, фақат ўз ёки кўчма маънода қўлланадиган, шунингдек, аралаш ҳолатда, яъни ўз маъносида ҳам, кўчма маънода ҳам қўлланадиган намуналардан иборат.

8. Халқ достонлари тилидаги барқарор стилистик формулалар халқ бадий тафаккурининг яхлитланган ва ихчамлашган лисоний маҳсулидир. Уларнинг вариантлари махсус ўрганилиши зарур бўлган лингвопоэтик муаммолардан биридир.

II БОБ. САЖЪ САНЪАТИ ВА ТАКРОРИЙ БИРЛИКЛАРНИНГ ЛИНГВОПОЭТИК ИМКОНИЯТЛАРИ

2.1§. Сажъ санъатининг бадий-эстетик вазифалари

Тилшунослигимизда Фозил шоирнинг сажъ санъатини қўллашдаги индивидуал услубини белгилаш, сажланган сўзларнинг сюжет тасвиридаги ўрнини тавсифлаш, эпик қаҳрамонларнинг нутқида қайдаражада қўлланиш шакллари аниқлаш, матндаги лисоний хусусиятлари ва бадий-эстетик вазифаларини ёритиш каби қатор масалалар ҳозиргача махсус ўрганилган эмас. Лекин Б.Саримсоков халқ достонлари тилида қўлланилган сажъ санъатини текширишда уч йўл бўлишини таъкидлаган: а) муайян бир достоннинг турли даврларда бир бахшининг ёзиб олинган бир неча нусхалари асосида; б) маълум бир достоннинг кўпчилик бахшилардан ёзиб олинган вариантлари асосида; в) маълум бир бахшидан ёзиб олинган ҳамма достонлари ёки бир қисм достонларидаги сажънинг характерини аниқлаш асосида.¹³⁸ Фозил шоирнинг сажъ санъатидан фойдаланишдаги индивидуал маҳоратини ёритиш ва услубини белгилашда биз учинчи йўлдан боришга ҳаракат қилдик.

Сўз санъаткорининг достонларида баъзи бир эпик қаҳрамонларнинг ташқи қиёфаси, юз тузилиши, қадди-комати, бўйи, гавдаси ва уларга хос сифат-белгилари икки усул орқали сажланган. Биринчиси – тўппа-тўғри тасвирлаш усули орқали бўлса, иккинчиси -дек, -дай ўхшатиш қўшимчаларини қўллаш орқали. Айтилган фикрларни далиллаш ва тўлдириш учун “Нурали” ва “Балогардон” достонларидан олинган матнларга эътибор қиламиз: *Канизлар Нуралихоннинг бу сўзини эшитиб, қадди-қамолини, хусни-жамолини кўриб, ёмон гапиргиси келмайди* (Н.: 138); *Дали ойим баркамол, етилган қиз: кўрган одамга гул юзли, ширин сўзли, оқдан келган, кўрганнинг ақлини олган, ҳар ким кўрса «менинг ёрим бўлсин» деб юрган, бир ойгачайин боши бўш туриб қолган қиз эди* (Б.:5). Келтирилган мисолларда ҳеч бир ўхшатиш қўшимчаларисиз ёки атрибутив (изофали) бирикмалар берилган бўлса, куйидаги мисолларда -дай ўхшатиш қўшимчалари орқали у ёки бу қаҳрамонлар, хусусан, Эрам боғидаги муайян

¹³⁸ Саримсоков Б. Ўзбек адабиётида сажъ. – Тошкент: Фан, 1978. - 108

париларнинг хатти-ҳаракатларига дахлдор эпик тасвир ўз ифодасини топган: ... кўп қизлар дирдай, қирдай бўлиб, бадаллари қордай бўлиб ҳовузга таилай берди (Б.:47); Момасининг афти-жасадини кўрди, шундай: манглайлари чўтдай, кўзлари ўтдай, жагининг гўшти қочган, ён ёгидан тарлон очган, яхшиликдан мудом қочган (Р.:357) каби. Кўрамизки, ҳар иккала ҳолда ҳам эпик қаҳрамонларнинг бирор хусусияти ва унга алоқадор белгини жуда ҳам орттириб тасвирлаш учун хизмат қилган бўлса-да, матндаги сажъланган сўзларнинг семантикаси бир-биридан фарқланган: биринчи жуфтликдаги мисолларда салбий маъно ниҳоятда бўрттирилган бўлса, кейингиларида ижобий маъно кучайтирилган.

Тадқиқ жараёнида Фозил шоир дostonларидаги баъзи бир эпик қаҳрамоннинг ташқи қиёфаси тасвирида бир хил белгилари тавсифлар, сажъланган сўзлар туркуми фаол учраганлиги аниқланди. Буни матндаги сажъланган сўзлар семантикасида ҳам кузатамиз: *Шу қизларнинг ичида Оққиз, насияси йўқ нақ қиз, кўп узун эмас, ўрта бўйли юқ қиз деган бир қиз бор* (Б.: 42); *Оққиз насияси йўқ, нақд қиз, танбал эмас соғ қиз, узун эмас ўрта бўйли чоқ қиз, тишлари гуручдай оқ қиз, қошлари қалам, ўзи яхши, барно санам...* (М.а.:119). “Малика айёр” ва “Балогардон” дostonларидаги Оққизнинг эпик тасвири Фозил шоирнинг “Интизор” дostonида ҳам учрайди: *Шу вақтда бир Оққиз, ўрта бўйли чоқ қиз, насияси йўқ нақд қиз, Оққиз, Нозик жувон деган канизларини қошига чақириб, Интизор бу сўзларни айтиб турган экан* (БАН, 1964, 105). Кўрамизки, Оққиз канизаги тавсифининг эпик тасвири ҳам “Малика айёр” ва “Балогардон” дostonларидаги каби айнан бир хил, бироқ матнда айрим сажъланган сўзларнинг ўрни алмаштириб қўлланган, холос. Таъкидлаш лозимки, Оққиз канизагининг номи Эргаш Жуманбулбул ўғлининг “Равшан” ҳамда Ислом шоир Назар ўғлининг “Зулфизар билан Авазхон” дostonларида ҳам учрайди. Лекин Ислом шоир куйлаган дostonда унинг ташқи тасвири сажълар орқали берилмаган. Б.Саримсоқов Оққиз образи турли дostonларда бир хил белги, хусусият ҳамда мавқеда берилганлигини, шунга мос ҳолда унинг тасвиридаги сажъланиш ҳам бир хил характерда эканлигини таъкидлаганида¹³⁹ мутлақо ҳақ эди.

¹³⁹ Саримсоқов Б. Дostonларда сажъ ва унинг характери // Фозил шоир. Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. 3-китоб. – Тошкент: Фан, 1978 – 113 б.; Саримсоқов Б. Ўзбек адабиётида сажъ. – Тошкент: Фан, 1978. – 78 б.

Фозил шоир дostonларидаги сажланган сўзларни сўз туркумлари нисбатида ўрганиш шуни тасдиқлайдики, асосан, феъл сўз туркуми, хусусан, замон, майл категориялари, шунингдек, функционал формалар орқали ифодаланган. Буни қуйидаги ўринларда кузатамиз:

1. Ўтган замон аниқ феълнинг сажланиши орқали: Бу душманнинг жони чиқиб ҳам кетди, / Йўлдан чиқиб энди олади четди (Н.:133); Подшомиз Оқтошдан чиқиб кетди, / Неча ой, неча йил орада ўтди, / Бир хил одам мамлакатни унутди каби.

Дostonлар матнида ўтган замон аниқ феълнинг бўлишсиз формаси ҳам сажланиш хусусиятига эга бўла олганлиги кузатилди: Зевархон сув ичмади, овқат емади (З.:124); Юриб хабаринг билмадим, / Қайтиб маконга келмадинг, / Энангнинг ҳолин сўрмадинг, / Кўнгилга мени олмадинг (Л.М.:334) каби.

2. Узоқ ўтган замон аниқ феълнинг сажланиши орқали: Буларнинг кетиб бораётганини кўриб: «Гап бошиқа бўлган экан, эналарнинг иши бузуқ келган экан, отамдан бирор кўтоҳлик ўтган экан, отамнинг давлати қайтган экан (Б.:13); Соққи Гўрўелини кўриб: «Вақти-замоним тўлган экан, куним битган экан, ажалим етган экан, бояги гапни бежой айтган эканман (М.а.:10) каби.

3. Келаси замон аниқ феълнинг сажланиши орқали: Назаркарда бекнинг оти қаради, / Жазойилнинг ўқи баланд келади, / Таппа тушиб бедов ётиб қолади, / Қирқ газ баланд бошидан ошиб боради, / Икки ўқдан Аваз омон қолади (М.а.:18); Оқтош халқи мулоқатли бўлади, / Айёрлик — кашмири ишни билади, / Бири кўрса ҳолинг забун қилади (Н.:121) каби.

4. Буйруқ феълнинг сажланиши орқали: Ога Юнус: — Гаждумхон, кўнглингни хушла, эгарнинг қошидан икки қўллаб ушла, қамчи урма, буни лайли Ғирот дейди, бўлакдай кўрма, мабодо бўлак отга ўхшатиб дўқлаб турма (Б.:11); Сен беҳуда мунда турма, / Ул қизларга яқин борма (Л.М.:281) каби.

5. Истак майлидаги феълнинг сажланиши орқали: Эрам боққа бирга бошлаб борайин, / Сен кимни хоҳласанг, олиб берайин, / Неча қизлар хизматкоринг қилайин (Б.:7); Ўзимнинг ҳолимни ўзим билайин, / Зебит чўлга, Шакаркўлга борайин, / Довул туйиб кўлга хушим солайин, / Келиб қирқ йигитга чулон берайин, / Соқижон, танингдан бошинг юлайин (М.а.:7) каби.

6. Шарт майлидаги феълнинг сажланиши оркали: *Бизлар билан кўришса, / Хол-аҳвол сўрашса, / Сири ҳолин гаплашиб, / Ўтган ишни билшиса, / Хурсанд бўларди подшо* (Б.Г.:77) каби.

7. Феълнинг функционал формаларининг сажланиши оркали: *Илгари замонда Гўрўгли беклик қилиб, Чамбилда даврон суриб, ҳар мамлакатдан баҳодир беклар келиб, хизматида туриб, Исфиҳон мамлакатидан Холдор ўғли Ҳасанни олиб келиб, ўғил қилиб олди* (Н.:119). Матнда макон, воқелик вақти, ўрни, эпик қахрамонлар авлоди ҳақида хабар беришдан ташқари яна унинг ҳол-аҳволи ёки мамлакат аҳволидан дарак бериши, муайян хатти-ҳаракатларини тасвирлаш маъноларини ҳам ифодалаган.

8. Ўтган замон сифатдоши (-ган) шаклидаги сўзларнинг сажланиши оркали: *Шунда Мисқол пари айтди: – Гўрўглининг зўр деб таъриф қетган, зарбаси тошдан ўтган, Гўрўгли кела ётибди деса душманлар қанча қамал топган, балки бешикдаги йиғлаган боласини «Гўрўгли келаётибди», деб юпатган, ушлаганини беркитган, қараганини кўрқитган, донги Догистон кетган* (Б.:5-6); *Подшоҳлик қанча мерган, қушининг кўзидан урган, булар билан баробар турган, ёш вақтида буларнинг ичида мерганликка биринчи бўлиб чиқа берди* (Б.Г.:7) каби.

9. Ўтган замон равишдоши (-б,-иб) шаклидаги сўзларнинг сажланиши оркали: *Йўлда бораётир дарёдай тошиб, / Неча тоғу неча беллардан ошиб; Қандай одам кўрса ақли шошиб, / Фарҳод ўйлар бунда кўнглини бузиб, / Бораётир сувсиз чўлларни кезиб* (Ф.Ш.:204); *Бу сўзни Гўрўглидан Соқибулбул эшитиб, Гўрўглининг аччиги келганини билиб, тош таблага қараб бурилиб, Ғиротга жўнаб кетди* (М.:7) каби.

Тадқиқ жараёнида дostonлар тилида сажланган сўзларнинг яна бир қисми от сўз туркумига мансублиги аниқланди. Кўпчилик ўринларда турдош отларнинг турланган формалари, атокли отларнинг ўзи (масалан, эпик қахрамон ва ўрин-жой номлари) ҳам сажланганлиги кузатилди: «Рустамхон» дostonидаги машҳур эпик макон – афсонавий Қўрғон билан алоқадор боғ тасвирини олайлик: *Рустам қайтмайди, энасини ияртиб очиб кириб борган. Қаради: бир кўрғон, мунаққашли манзил-жойлар, кўшуку айвон, ажаб саройлар; ичида беи юз сарҳовуз бор, эласлаб турибди. ... Шосупага сувлар сечилган, қошига гуллар экилган, намойишга чини гужумлар тизилган, гужумнинг соясига жами қушлар йиғилган: жингқарча, мусича, балки муроталибачча, бари бола-чақаси билан*

йигилиб, бир лайлакни созанда қилиб, айттириб ўтирур эди (Р.:397). Мазкур матнда кўрғон ва боғ, умуман, ўрин-жойнинг тасвири эпик анъана доирасида сақланган. Матнда қўллаган сажланган сўзлар Булунғур дostonчилик мактабига хос ва қахрамонлик эпосига мос кўтаринкилик, муболағали тасвирий юзага келтиришга хизмат қилган.

Халқ бахчисининг дostonларида айрим тобе сўз бирикмалари қатнашган матнда сажланган ўринлар анча фаол учрайди. Уларнинг биринчи узви (бирикманинг тобе қисми) сажланган, таркиби эса от, олмош, сон ва бошқа сўз туркумларидан иборат бўлади, иккинчи узв, яъни предикативликни таъминловчи феъл қисми эса такрор характерга эга. Лекин матнда уларга яхлит бир гап бўлаги сифатида қаралади: таркибидаги от кесимнинг от қисми сажланади, феъл қисми эса кесимликни ифодаловчи восита бўлганлиги учун ҳам сажланмайди, таъкидланганидек, такрор характерга эга бўлади. От кесимларнинг сажланиш таркиби хилма-хил: ҳар иккала узв олмошдан иборат бўлиши мумкин. Ёки биринчи узв от, иккинчи узв тусланган тўлиқ феъллардан иборат бўлади: *Энди ўлди деган шу бўлди. Илгари нақлда "еган оғизга ош бераман, йиғлаган кўзга ёш бераман" деган гап бор* (Б:30).

Тадқиқ жараёнида дostonлар тилидаги сажланган сўзларнинг лисоний табиатини ўрганиш давомида бирқанча ҳолатларни, масалан, ўзаро қофияланишига кўра, оч ва тўлиқ қофиядаги шаклларда учраганлигини, сажланувчи сўзлар матнда гапнинг турли бўлаклари вазифасини бажариб келишини, айниқса, уюшган бўлақлар вазифасида бўлишини, ҳатто бир неча сажланувчи бўлақлар бир гапнинг таркибида учраш ҳолатларини кузатдик. Булардан ташқари, гапнинг эгаси сажланган гаплар мантиққа мувофиқ тарзда қўшма гап таркибида бўлишини, дostonларда қўлланган эргаш гапли қўшма гапларда ҳам эргаш гапларнинг эгаси сажланганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Масалан: *Тогларда бордир заранги, /Эгнида бордир фаранги (Ш.Ш.:100)* матнидаги *заранги* сўзи билан сажланувчи *фаранги* сўзининг ўз ўрнида тўғри қўлланганлиги кўзга ташланган. Агар шу сўз матн таркибидан бутунлай чиқариб юбориладиган бўлса, натижада мазмун-моҳият, ҳам, ритмик оҳангдорлик ҳам бузилади. Бундан кўринадики, *заранги* сўзи иккинчи мисрани алоҳида гап қилиб турган бир «ўзақ» вазифасини бажарган. Шу билан бирга, тасвирдаги оҳанг муштараклигини ҳам, ритми ҳам тўла-тўқис сақлаб турибди.

Бунга ўхшаш сажъланган мисоллар Фозил шоирнинг бошқа дostonларида ҳам фаол учрайди.

Биз текширган дostonлар тилида сажланиш эргаш гапли кўшма гапдаги уюшган бош гаплар таркибида ҳамда кўшма гапнинг кўчирма гап таркибидаги кесимларида кузатилди: *Хисрав неча кунлар халқни йигдириб, семиз кўйларни сўйдириб, бир майдонда ўчоқ ўйдириб, намойишига карнай-сурнай кўйдириб, халойиққа тўй-томоша бериб ётди* (Б.Г.:6-7); *Бангни уриб, кайфини суриб, димоги чоғ бўлиб, телпагининг таркидан бир олмани чиқариб, жағига бир уриб, паризод қилиб, бунинг билан ўйнаб-кулди* (М.а:60). Бахши дostonлари матнларидан олинган бундай гаплар бир неча эргаш гапли кўшма гаплар ҳисобланади. Улар таркибидаги эргаш гап бош гапга биргалик эргашиш йўли билан бириккан. Бунга ўхшаш мисоллар бошқа дostonлар матнидаги шеърӣ қисмларда ҳам фаол учрайди.

Тадқиқ жараёнида дostonларда сажланган бўлак воситали ва воситасиз тўлдирувчилар билан ифодаланиши, баъзи ўринларда равиш ва ўрин ҳоллари ҳам сажланганлиги кузатилди: *Жамолнинг менгадим осмонда ойга, / Қошингни менгазайман эгилган ёйга, / Жасадинг менгазайман бўз қарчигайга* (Б.:39); *Хуснинг кўрса шоҳлар бўлар пиёда, / Жамолнинг бор ою кундан зиёда, / Хабар бергин, болам, қайдин келасан?* (Ф.Ш.:251); *Нечовларнинг лош айлайин танини, / Сувдай оқизайин унинг қонини, / Ўтга ёқиб унинг хонумонини, / Ўлдираман душман бўлса барини, / Кўймайман ёшу билан қарини* (Б.Г.:91) каби.

Б.Саримсоқов халқ дostonларида қўлланилган сажъ санъатининг уч хил вазифани бажариб келишини таъкидлаган. Булар: а) эвфоник вазифа; б) бахшининг дostonини куйлаш жараёнида ипровизация қилиш учун кенг имконият очиб бериш вазифаси; в) комик ҳолатлар яратиш вазифаси.¹⁴⁰ Олимнинг фикр-мулоҳазаларини қўллаб-қувватлаган ҳолда Фозил шоир дostonларидаги сажларнинг бажарган вазифалари ҳақида қисқача тўхталамиз.

1. Фозил шоир қўллаган сажларнинг эвфоник вазифаси эпик тасвирнинг эмоционал таъсирини янада орттиришга ва дoston ижроси давомида тингловчини зериктирмасликка, унинг бутун

¹⁴⁰ Саримсоқов Б. Дostonларда сажъ ва унинг характери // Фозил шоир. Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. 3-китоб. – Тошкент: Фан, 1978 108-109 б.

диққат-эътиборини эпик тасвирга жалб қилишдан иборат. Достонлар матнидаги феъл формаси орқали ифодаланган сажларда эпик тасвир анча кенг қамровга эга бўлиб, тингловчининг кўз олдида диққатни ўзига тобора жалб қиладиган қизиқарли манзараларни чизиб беради, айти ҳол ҳар қандай ўқувчи диққатини кучлироқ жалб этади: *Рустам қанчага кирган бўлса, у ҳам шунчага кирган отнинг қошига борди. Борса, от сағриси тошиб, ёли қулогидан ошиб, учадиган қушдай, ҳар кўзи таркашдай, юлдузни кўлаб параққос бойлаб, ўйнаб турибди (Р.:375). Ёки: Бало тоғи кўзига яқиндай кўриниб турибди, қичаб бораяпти. Гоҳ юришига ўтдай туташиб, гоҳ дарёдай тошиб, оқиом бўлса, гоҳ ерлардан адашиб, неча дарбанд бел ошиб, етолмайин, Бадбахт тоғига жанашиб, неча тун, неча кун йўл юриб қарайди (Б.:23).*

2. Импровизация (бадиҳағўйлик) қилиш учун кенг имкониятлар очиб бериш вазифаси бахшининг достонни куйлаш жараёнида яратилаётган, янгидан ижод этилаётган сажларнинг матнда янада оҳангдорлик ва равонликни таъминлашига хизмат қилган. Айтиқса, бу жараён бахши учун жуда қўл келган: унинг ижодий илҳомини оширган, жўшиб-жўшиб куйлашга сабаб бўлган ва натижада импровизация (бадиҳағўйлик)га кенг йўл очилган. Масалан, *Хисрав шоҳ: «Шу отни эгарлаб, чоқлаб Баҳромга келтириб бергин», — деди. Соҳиби мироҳўри эгарлайин деб қошига борди. Отнинг сағриси тошиб, ёли қулогидан ошиб, учадиган қушдай, қулоқлари қамишдай, юлдузни кўлаб, парвоз қилиб, озгини тезлаб турибди. Шунда кўнглини хушлаб, отнинг жисловини ушлаб, баданларини қайлаб, ҳамма ерини сўпуриб ташлаб, эгарлай деб турган жойи (Б.Г.:15). Ёки: Тўрт отнинг устини оғир ёптирди, тонг отгунча кенг ҳаятда тўбалаб чоптирди, оппоқ кўпикка ботирди, тонг шамолига қотирди, иккита-иккитадан миндириб дарвозага чоптирди (Р.:369).*

3. Фозил шоир достонларида комик ҳолатлар яратиш вазифаси тингловчи (ўқувчи)да эпик салбий қахрамонларга нисбатан қарши муносабат уйғотишга, уларнинг ярамас фаолияти ва хатти-ҳаракатларидан кулишга хизмат қилган. Бу кулгу (комик ҳолат) тингловчидаги ҳар хиллик ёки бепарволикни маълум даражада қувади, достон ижроси жараёнида (аудиторияда) бирданига жонланиш ҳолатини юзага келтиради, достон ижросининг кейинги давомини диққат-эътибор билан тинглашига йўл очади, энг муҳими, бахши учун янада илҳом бағишлайди. Масалан,

“Рустамхон” достонида шум, айёр ва мастон кампирнинг қиёфаси ва хатти-ҳаракати тасвирланган ўринлар шулар жумласидан: *Оқтош вилоятинда дафтари мастондан уч юз олтиши мастон бор эди. Уч юз олтиши мастоннинг бошлигини Момагул мастон дер эди. Мазгули шаҳардан ташиқари бир горда эди. Горда ётар эди, хурракни баланд тортар эди, ботмон носвойни тўрт бўлиб отар эди, юриш-туриши одамларга хатар эди, не эр йигитларни икки пулга сотар эди, яхшиликни уч пулга олмай, қаерда ёмонлик бўлса излаб етар эди. Қандай одам кўрса, бу кампирдан ҳазар қилиб, узоққа кетар эди; ёмонлик излаб борган одамнинг иши шу мастондан битар эди (Р.:356).*

Фозил шоирнинг бошқа дostonларида шум ва айёр кампирларнинг қиёфалари ёки хатти-ҳаракатлари сажланган сўзлар ёрдамида равон баён этилганлиги ҳар қандай эшитувчи (тингловчи)ларда комик ҳолатни юзага келтиради. Чунки уларнинг ўз ёшига номуносиб иш қилиши ҳар бир тингловчида бирданига, тўсатдан кучли кулги кўзғатиши табиий. Солиштирамиз: *У кампир Авазга келиб йўлиқди. Иккови ёш сўрашди. Аваз ўн саккизга чиққан экан, кампир юқоридан тугадиган тонг юлдузидан ўн тўрт ёш катта чиқди. Ёши шунчага кирса ҳам, алпинчоқда-салпинчоқ, таққани ўн олти қатор эшак мунчоқ, кўринган дарахтга ташвиш бериб, учгани ҳалинчак, арқони ўзилиб кетса чўнқайиб ўтириб қолади қўтканчак. Лекин ёши шунчага кирса ҳам кўнгли ўн тўрт яшар, диришлаган келинчак (Б.:38).* Ўта айёр, шум ва мастон кампирларнинг юз тузилиши, қадди-қомати, хатти-ҳаракатлари билан боғлиқ бундай тарздаги эпик тасвирларнинг қизиқарли ҳамда эшитувчи (ўқувчи) эътиборини жалб қила оладиган ажойиб намуналари Фозил шоирнинг бошқа дostonлари матнларида фаол учрайди.

Хуллас: 1) дostonлар тилида қўлланган сажъ характери жиҳатдан содда ва мураккаб. Бундай сажлар матнда бажарган вазифалари жиҳатидан жиддий фаркланмайди, уларнинг қўлланилиш даражаси бир хил эмас; 2) ҳар иккала типдаги сажъ матнда курук риторик фигура бўлиб қолмайди, маълум бир гоёни очишга, муайян гоёвий-бадний ва эмоционал-экспрессивлик вазифасини бажаришга хизмат қилади.

2.2§. Бадий такрорнинг лингвопоэтик имкониятлари

Бадий такрор стилистик фигура сифатида ўзбек халқ достонлари матнида фаол учрайди, лекин ханузгача махсус тадқиқот объекти сифатида ишланмаган. Тўғри, бу борада фольклоршуносликдаги айрим ишларда эътиборга молик фикр-мулоҳазалар айтилган. Биз бу ўринда Ф.Эшбоевнинг ишидаги¹⁴¹ “Ўзбек халқ қарғишларининг лингвопоэтикаси”, И.Ёрматовнинг докторлик диссертациясидаги¹⁴² “Алпомиш” достонида бадий такрор шакллари кўлланилиши”, З.Йўлдошевнинг “Холдорхон” достонидаги такрорий бирликларнинг хусусиятларига бағишланган мақолаларини назарда тутамиз.

И.Ёрматов бадий такрорни “Алпомиш” достони мисолида ўрганар экан, уни тўрт (фоник, морфологик, синтактик ва логик-текстуал) гуруҳга ажратиб қуйидаги хулосани беради: “Ўзбек халқ достонларининг бадий тили ва архитектоникаси (тузилиши) фундаментал асосда ўрганилмаганлиги учун такрорнинг турли бахшилар талқинидаги бадий-эстетик вазифаларини ёритиш масаласи олимлар назаридан четда қолиб келмоқда”.¹⁴³ Бу фикр Фозил шоир достонлари тилига ҳам бевосита дахлдор. Бахши эпик воқеа-ходисаларнинг бирор жиҳатига тингловчиларнинг диққатини тортиш, эпик баён мазмунини муболағали қилиб тасвирлаш учун ёки маълум нарсаларни атайлаб санаб кўрсатиш ниятида айрим товуш, сўз ёки сўзлар бирикмасига, ибора ёки гапларга атайлаб ургу берган ва шу тариқа такрор санъатининг гўзал намуналарини ярата олган. Бу ўринда биргина “Балогардон” достонидаги қуйидаги матнларга эътибор берайлик: *Гоҳ юришига ўтдай туташиб, гоҳ дарёдай тошиб, оқшом бўлса, гоҳ ерлардан адашиб, неча дарбанд бел ошиб етолмайин, Бадбахт тоғига жонашиб, неча тун, неча кун йўл юриб қарайди (Б.:23); Балогардон қаландари бўласан, / Балоларни несу нобуд қиласан, / Бало тоғда Бало излаб юрасан, / Балоларнинг кушандаси бўласан (Б.:30); Бир нечаси кўнглин хушлади, / Бир нечаси белин ушлаб, / Ҳар зинада қадам ташлаб, / Келаётир бу канизлар (Б.:74).* Кўряпмизки, матнлардаги

¹⁴¹ Эшбоев Ф.Х. Ўзбек халқ қарғишларининг жанр хусусиятлари ва бадияти: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Тошкент, 2008.

¹⁴² Ёрматов И.Т. Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси бадияти: Филол. фан. д-ри. ... дис. – Тошкент, 1994.

¹⁴³ Ёрматов И.Т. Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси бадияти: Филол. фан. д-ри. ... дис. – Тошкент, 1994. – 127 б.

айрим такрорий бирликлар фақат ташки кўриниш учун, эпик қаҳрамонлар фаолиятига дахлдор фантастик тасвирларга кўтаринкилик бағишлаш учун шунчаки такрорланган эмас. Сўз санъаткори уларнинг ҳар бирига муҳим экспрессив-эмоционал ва эстетик вазифа юклаган.

Достонлар тилидаги такрорий бирликлар матнни шакллантирувчи, унинг мазмуний ва интонацион бутунлигини таъминловчи восита сифатида алоҳида бадиий-эстетик вазифаларни бажаришга хизмат қилади. Аниқроқ қилиб айтганда, “матннинг бутун ҳолда сақланиши, унинг тингловчи ёки ўқувчига етказилишида такрорлар муҳим алоқа вазифасини бажаради. Демак, такрор матн ёки матн парчаси бир бутун ҳолда сақланишини таъминловчи ўзига хос эпик тизимдир. Бу тизимнинг ишлаш механизми ҳам ғоят ўзига хосдир. Дастлаб, матн шаклланишида ишлатилган бу тизим ижро жараёнини қулайлаштиришга ҳам кўмаклашади ва шу тариқа иккинчи вазифасини адо этади. Тингловчи томонидан матннинг қулай англанишини таъминлаш баробарида узок муддат хотирада сақлаш имкониятини яратиши билан яна бир муҳим вазифани бажаради. Бу мўъжизакор восита достон матнларида баъзан товуш, кўшимча, ўзақ, баъзан сўз ва сўз шаклларининг қайтарилиши шаклида қаршимизга чиқади. Баъзан бу воситалар бирин-кетин, мунтазам равишда, баъзан аралаш, баъзан терс ҳолда намоён бўлади, баъзан ҳатто яширин ҳолда келганда ҳам ўзининг мавжудлигини таъкидлаб туради. Бу лисоний бирликларнинг такроридан ҳосил бўладиган оҳангдорлик эса асарнинг интонацион тугаллигини ҳам таъминлайди”. Тадқиқотчи З.Йўлдошевнинг “Холдорхон” достонидаги такрорий шаклларнинг лисоний хусусиятларига нисбатан айтган айни мулоҳазаларини биз ҳам маъқуллаймиз ва улар тадқиқотимиз объектига жалб этилган достонлар тилида ўз тасдиғини топганлигини таъкидлаймиз.

Фозил шоир достонлари тилидаги такрорий бирликлар ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳамда бадиий-эстетик вазифалари ҳақидаги мулоҳазаларни қисқача баён этишни лозим топдик.

I. Фонетик такрор. Бундай бирликларда фонемаларнинг мисра ичидаги ёки мисралараро такрорлари мажмуи етакчилик қилади. Аллитерация, монорим, ассонанс каби поэтик синтаксис намуналари шулар жумласига киради. Анъанавий достонлар матнидаги мисраларда такрорланиб келган фонемалар характери ва

жойлашувига кўра вокал ва консонант аллитерация, монорим ва ассонанс сингари бўлинишларга эга.

Такрорнинг бир кўриниши бўлган аллитерация матнда муҳим восита саналади. Қадимги шарқ шеъриятида кенг қўлланиб келинган ва товушлар замиридаги мусикийликка асосланган бу усул мумтоз поэтикада (“илми бадеъ”)да “тавзиъ санъати” деб юритилган. Аллитерацияга асосланган насрий намуналар ўзбек халқ оғзаки ижоди асарларида, айниқса, болалар фольклоридаги тез айтиш ва айтишмачоқ намуналари матнида фаол қўлланган (Масалан: *Бир туп туп, тупнинг тагида бир туп турп. Туп турпни туртиб турибдим, турп тупни туртиб турибдим.* Ёки *Оқ чойнакка оқ қопқоқ, кўк чойнакка кўк қопқоқ* каби).

Достонлар тилида аллитерациянинг икки хил: вокал ва консонант сингари шакллари мавжудлигини кузатдик.

а) вокал аллитерация достонлар тилида мисра таркибидаги сўзларнинг унли товушлар воситасида оҳанг жиҳатидан ўзаро уйғунлашуви натижасида ҳосил бўлган: *Яхшилик кўр, ёмонликни кўрмагин / кўп яшагин, кўп йилгача ўлмагин* (Б.: 39); *Энди шоҳим, сен кўнглингни хушлагин / Мундай чоғи хаёлигнни ташилагин* (Ф.Ш.:260) каби мисолларда аллитерацион вокализм “ў” ва “а” товушларининг сўзлар таркибида такрорланиб келиши орқали пайдо бўлган. Ёки яна бир бошқа достонлардан мисол олайлик: *Қабул қилсанг, қизим тўйлаб берайин / Гапиргин кўнглигнни, болам, билайин* (Л.М.:308); *Дардли қул, дардимни кимга ёраман / Айрилиқ ўтига бағри пораман* (М.а.:8) каби мисолларда ҳам унли товушлар (“а”, “и”) оҳанг жиҳатидан ўзаро уйғунлашган. Унлилар такрори — оксананс ҳодисаси матнда унлиларнинг ўзаро мутаносиблиги, ҳар бир мисраларнинг оҳангдорлиги ва эмоционал-эстетик таъсирчанлигини таъминлашга хизмат қилган. Демак, вокал аллитерация достонлар тилига хос тизма нутқ эвфониясини, мусикийлигини, жозибадорлиги ва эмоционал таъсирчанлигини таъминлайдиган услубий омил сифатида жуда муҳим ўрин тутди;

б) консонант аллитерация ҳам фонетик такрорларнинг ундошлар оҳангдошлигига асосланган шакли сифатида халқ достонлари матнида вокал аллитерацияга нисбатан кўпроқ ишлатилган. Бунинг сабаби шуки, *биринчидан*, ўзбек тилида ундош товушлар миқдорининг кўплиги бўлса, *иккинчидан*, улар у ёки бу сўз таркибида фаол иштирок этмаса, матнда семантик маъно ифодаланмайди. Мисра таркибидаги сўзларда бир ёки икки ундош

товушнинг ритмик такрорланиши ўзига хос интонация ва оҳангдорликни юзага чиқаради. Эътибор берайлик: *Йилқи ичинда ўзи келган синлидир, / Товушқон туёқли, морол беллидир (М.а.:13)*. Кўрамизки, ушбу матнда ҳам вокал, ҳам консонант аллитерация ўзаро уйғунликда намоён бўлган. “Малика айёр”дан олинган ушбу матннинг ҳар иккала мисрасида асосан “л” товушининг такрорланиши орқали матнда муайян оҳангдорлик юзага келган. Яна биринчи мисра вокализми биринчи, учинчи ва бешинчи сўзлардаги унлиларнинг тўла мутаносиблигида, ундошлар оҳангдорлиги ҳам айнан шу нисбатда (“л” товушининг такрори орқали) намоён бўлган. Ушбу мисолнинг иккинчи мисрасида ҳам шундай хусусият мавжуд. “Нурали” достонидан олинган қуйидаги мисолдаги “а” товуши ўн марта такрорланиши орқали вокал эвфония ҳосил қилган. Бироқ ҳар иккала мисралардаги “л” товушининг оҳанг ва алоҳида ургу билан талаффуз қилиниши матн таркибида консонант аллитерация устунлигини таъминлаган: *Яна баҳор бўлса, очилар гуллар, / Ҳуснингни кўрганда сайрар булбуллар (Н.:141)* каби.

Тадқиқ жараёнида дostonлар тилида ундош товушларнинг такрорланиши орқали фонетик такрорларнинг қуйидаги кўринишлари ҳам фаол учраганлигини кузатдик:

1. Бир хил ундош товушларнинг такрорланиши – аллитерация ҳодисаси орқали. Такрорнинг бу кўриниши матннинг турли ўринларида содир бўлиши мумкин: *Мен кетарман бундан бошимни олиб, / Ўртанган ўтларга жонимни солиб (Б.Г.:28); / Дубулга бошида дингкиллаб, / Карк қубба қолқон қарқиллаб (М.а.:16); Учқур эдим, қанотимдан қайрилдим, / Югрук эдим, туёғимдан тойрилдим (Н.:162)* каби.

2. Мисрадаги ҳар бир сўзда оҳангдош ёки бир хил товушнинг (масалан, *м, н, б* каби) такрорланиши орқали: *Мен ҳам карвон, чиқдим Румнинг шаҳридан, / Могу давлатларим илгари кетган, / Мен ҳам карвон боши янгитда етган, / Менинг карвонларим бу сувдан ўтган (Б.Г.:50); Нуралига шундай найза узатди. / Найзаси шу замон шунқорга етди, / Неча кийимни ташиб бул замон, / Нуралининг энди этига ботди. / Нуралихон хаста кўнглин хушлади, / Найзанинг тиридан маҳкам ушлади. / Найзасини тортди энди «қаландар», / Найзаси тигидан синди муқаррар (Н.:130)* каби.

3. Тўрт мисрали банднинг биринчи мисраси бошқа товуш билан бошланган, лекин қолган ҳар учаласи бошқа товуш билан бошланиб такрорланиши (А-Б-Б-Б шакли) орқали: *Оша юртдан келган бунда тўраман, / Меҳнат тортиб, жафо чекиб келаман, / Марғумоннинг харидори бўламан, / Марғумон деганда бошим бераман* (Н.138); *Кўриб турмоқларим лозим, / Лайли кўринган фурсатда, / Ларза тушиб титрар танам, / Лайли қалам қошли санам* (Л.М.:286) каби.

4. Тўрт мисранинг учала банди бошқа товуш, қолган биттаси бошқа товуш билан такрорланиши орқали (А-А-А-Б ёки А-А-Б-А шаклида): *Билмайин беадаб бандай балоди(р), / Бундай аҳмоқ қай шаҳардан келади?! / Бу сўзни эшитиб, унда канизлар, / Янги боққа қараб бари жўнади* (Н.:136); *Бизларга рухсат бер, Чамбил тўраси, / Билдик, биздай мерган гариб ўлади, / Гулсанамдай ёрим кимлар олади, / Бола-чақам етим-есир бўлади* (М.а:44) каби.

5. Достонларнинг эпик қаҳрамонлари нутқида фаол қўлланилган фонетик усуллардан бири – *геминация*дир. Тилшуносликда мазкур ҳодиса “қўш ундошлик”, “қўшоқланиш” ёки “иккиланган ундош” [100], “ундошларни қаватлаш” атамалари билан юритилади. “Қўшоқланиш – ундошларнинг чўзилиши, иккиланиши ҳодисасининг фонетик ўзгаришлар сирасида кўриб чиқиш ўта шартлидир, – деб ёзади Ҳ.Неъматов ва яна: “лекин бу ҳодиса фақат икки унли орасидаги якка ундошда содир бўла олиши билан фонетик ўзгаришларга ўхшайди. Қўшоқланиш, асосан, икки унли орасида келган *қ, к, т, л* товушларида ва фақат *2, 7, 8, 9, 30, 50* санок сонларини номлашда содир бўлади. Бу сонорларни бир ундош билан ҳам, *иккиланган ундош* билан ҳам талаффуз этиш мумкин бўлган. Санок сонлар номидаги бу хил қўшоқланиш сабаблари ҳалигача очилмаган. Лекин *латта, якка, катта, ялла, чакки, укки* каби сўзлардаги иккинчи *т, л, к* тарихан морфологик кўрсаткич бўлиб, улардаги қўшоқланиш сингиш (адаптация) натижасидир деган фикр мавжуд”,¹⁴⁴ деган мулоҳазаларни асослашга ҳаракат қилган. Ундошларни айна ҳолатда қўллаш орқали Фозил шоир ўзи куйлаган достонларда эпик қаҳрамонлар руҳиятидаги муайян ўзгаришларни аниқ тасвирлашга эришган. Айтилаётган фикрни далиллаш ва тўлдириш учун “Балогардон”

¹⁴⁴ Неъматов Ҳ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – 86 б.

достонидан олинган айрим сўзлар ва матнларни келтириш билан чекланамиз: *бачча, баччагар, баракалло, аччиқланиб, чорраҳа, ҳаялласанг, ажалли, туққанларнинг, жинни, атторлигини, изиллар, манзилли, дувуллаб, Оққиздан кабилар*. Масалан: *Элда ғамимни еб, баччагарнинг тилини ўрганиб бу ерга келсам бўлар эди, / деб ўйлана-ўйлана шаҳарга кирди (Б.:67); Бизники номаъқулчилик бўлди, Авазнинг ўпкалагани тўғри келди. Жинни феълликка кетган эканмиз (Б.:60); Етсам дейди Эрамнинг чорбоғига, / Баракалло Чамбилнинг қучоғига (Б.:90); Дувуллаб қочди бу парилар, / Кўрққанидан ўзини урар (Б.:95); Жон ширин нарсa. «Ҳаялласам Балогардон еб қўяди!» — деб ўтли, музли тоғлардан кўз юмиб очгунча ўтиб бораётир (Б.:32) каби.*

Хуллас, биз текширган достонлар тилида аллитерация санъати вокал, консонант ва уларнинг қоришиқ шаклларида фаол учраган. Аллитерация эстетик таъсирчанликни таъминлаш учун мисралар-аро ва мисра таркибидаги сўзлар ўртасида ҳамоҳангликни ҳосил қилишга, халқ бахшисининг эпик тасвирдаги воқеа-ҳодисага тингловчининг диққатини жалб қилишга хизмат қилган.

в) Монорим товушларнинг табиатидан келиб чиқадиган унсурлардан бири сифатида шаклан қофия назарияси билан боғлиқ стилистик усул бўлиб, мисралар ўртасида ёки охирида бир хил товушларнинг ритмик такрорланишига асосланади. Фозил шоир достонлари матнида бу усул ҳам фаол учраган: *Богда очилар гулгунчалар, / Гулга ярашар нимчалар, / Раस्ताда косиб баччалар, / Билмас ишин бир нечалар, / Таълим олгин бек баччалар. / Меҳнат тортиб бунда келиб, / Момонг сенга ўйин қилиб, / Ўйин кўрсатар қиз бўлиб / Момонг қиз бўлди, қиз бўлди (Б.:43); Айтган гапнинг поёмини билсан-а, / Бунда турма, ул манзилга борсан-а, / Тилда шерни бирор тепиб кўрсан-а! (М.а.:107) каби.*

г) Ассонанс — фонетик такрорларнинг товуш сифатига кўра турлари доирасига кирувчи усул бўлиб, у монорим сингари қофия назарияси билан боғлиқ: *Бошингга кийибсан, мурраи тожи, / Кўрган одам гул юзингди муҳтожи (М.а.:8) каби* матндаги “*тожи* ва *муҳтожи*” сўзларида *о, ис* ва *и* товушларининг такрорланиши эвазига ўзаро ҳамоҳанг бўлиб, қофияни ҳосил қилган. Ёки “Малика айёр” ва “Балогардон” достонларидан олинган куйидаги мисралардаги қофиядош сўзлар ҳам унли ва ундош товушларнинг такрори орқали ўзаро оҳангдош бўлишига хизмат қилганлигини кузатамиз: *Душманлар кесмасин тандан бошимни, / Сулатмасин гавда билан*

лошмни (М.а.: 32); Ўйлайман, тураман бунда мунгойиб, / Ҳеч мадад қолмади мардона зойиб, / Қизил юзим заъфарондай саргайиб (Б.Г.:6) каби.

Хулоса қилиб айтганда: 1) фонетик такрорлар дostonлар матнида тизма шаклни уюштиришга фаол иштирок этган услубий фигуралардан бири; 2) унинг таркибидаги фонетик аллитерация, монорим ва ассонанс каби шакллар такрорий товушларнинг табиати сифатида вазифавий-услубий жихатдан бирлаштирувчи ҳалқа саналади; 3) мазкур услубий шакллар мисра таркибидаги сўзлараро ҳамда мисралардаги қофиядош сўзлар ўртасида бир хил оҳанг ҳосил қилиши билан характерланади; 4) Фонетик такрорларнинг табиатидаги бундай етакчи хусусиятлар таҳлилга жалб этилган дostonларнинг услубий хусусиятларини янада бойитишга хизмат қилган.

II. Морфологик такрор муайян сўзнинг икки ёки ундан ортиқ мисраларда такрорланиши билан боғлиқ стилистик усул саналади. Такрорнинг бу шаклида ўзак узв асос қилиб олинади. Тадқиқ жараёнида Фозил шоирнинг дostonлари тилида такрорнинг морфологик шакллари қуйидаги кўринишларда зоҳир бўлганлигини аниқладик:

1. Бир мисра ёки гап таркибида такрорланиб келадиган сўзлар, аниқроғи, бир сўзнинг кўшимча олмасдан ёнма-ён ҳолда такрорланиб келиши – *эпаналепсис* усули орқали: *Раста-раста, даста-даста*, / *Кўрмоққа бу халқ ҳавасда* (Б.Г.:65); *Халқдан йиғилган тўсат-тўсат, даста-даста лашкар тарқаб кетган* (Р.:356); *Бориб-бориб фалакка кўтарилиб кетди. Балогардон аввал-аввал ер-осмонни кўриб бораётиб эди* (Б.:32) каби. Кўрамизки, эпаналепсис усулида равиш туркумига мансуб сўзлар (*даста-даста, раста-раста, битта-битта, бориб-бориб, тўсат-тўсат, аввал-аввал*) эпик қаҳрамонлар хатти-ҳаракатларининг давомийлигини ортиқ даражада ифодалашга хизмат қилганлиги кўзга ташланади.

2. Сўзларнинг жуфт ҳолда келиши ва турли кўшимчаларни олиши – *полиптотон* усули орқали: *Дардлиман, дардимни кимга ёраман, Ҳасратидан элдан эл ахтараман* (Р.:357); *Келсин қизлар гирдим олиб, / Ҳусни бир-биридан голиб* (Б.:72); *Олис эмас, бир-бирига яқин. ... Бир маърака бўлса, халқ йиғилса, Лайлининг ҳам онаси кўтариб келса, Қайснинг ҳам онаси кўтариб келса, бу маъракада бир-бирига яқин ўтирса, чақалоқларнинг бир-бирига*

кўзи тушса, агар кечкачайин ўтирса ҳам йиғламайди. Иккови бир-биридан ажралса, йиғлайдиган ҳунари бошланади (Л.М.:276); Ушбу дамнинг дамларини дам дема, / Шукур қилгин, давлатингни кам дема (М.а.:36). Мазкур матнлардаги полиптотон усули вазифавий жиҳатдан сўз такрори воситасида муайян матндаги мисрада ёки гап таркибида ягона оҳангни ҳосил қилишга ва шу орқали мазмун таъсирчанлигини оширишга қаратилган, эмоционал-эстетик экспрессия учун хизмат қилганлиги кўзга ташланади.

3. Мисралараро такрорланиб келадиган морфологик такрорий бирликларнинг навбатдаги тури **анафора** усули саналади. Морфологик анафоралар таҳлилга жалб этилган ҳамма дostonлар матнида икки хил: оддий ва мураккаб тарздаги намуналар орқали намоён бўлган. Фикримизни далиллаш ва тўлдириш мақсадида даставвал мисралараро такрорланиб келган оддий анафорик такрор намуналарига эътибор берайлик: Ўн канизи йўлни бошлаб, / Ўн канизи белин ушлаб, / Ўн канизи пўш-пўшлаб /, Ўн канизи зулфак ташлаб, / Юрар бўлди йўлни бошлаб (М.а.:50); ...буларнинг бир нечаси кўк тошдан бино бўлган, бир нечаси ёқут-жавоҳирлардан, бир нечаси олтиндан ясалган (Б.Г.: 36) каби. Энди мазкур матнларни солиштириш учун мураккаб анафорик такрор намуналарини келтирамиз: Қайси элдан, қайси юртдан бўласан, / Қайси элдан, қайси шоҳнинг ўғлисан, / хабар бергин қайси юртдан бўласан? (Р.:6420); Тўққиз ой, тўққиз кун, тўққиз соат, тўққиз дақиқа орадан ўтди (Ш.Ш.:6) каби мисолларда такрорий сўзлар эпик баён таъсирчанлигини ошириш ва матнда кучли таъкид, санаш каби семантик-стилистик маъноларини ифодалаш учун хизмат қилган.

4. **Морфологик эпифора** кўриб ўтганимиз морфологик анафорага тескари позицияда, яъни мисраларнинг охирида келишига асосланган такрорий сўзлар тизимидан иборат: Энди қайтиб тушиб мен ҳам бораё деб, / Одамларим шоду хуррам қилай деб, / Барига гавҳардан элтиб бераё деб (Ф.Ш.:208); Бозда очилган гулим келди, / Чаманда булбулим келди, / Ширин, Шакар ўғлим келди, / Менинг жону дилим келди, / Ул икки фарзандим келди, / Жон олгу жаллодим келди, / Келиб бунда меҳмон бўлди (Ш.Ш.:52). Намуна сифатида келтирилган мисолларда мисраларнинг охиридаги деб, келди каби сўзларнинг такрор келиши таъкид, хабар қилиш, хурсандчилик каби маъноларини

беришдан кўра, матнда кўпроқ эпик қаҳрамонлар нуткининг таъсирчанлигини оширишга хизмат қилган.

5. **Морфологик-параллел такрорий бирликлар.** Ҳар иккала мисранинг ёки прозаик парчаларнинг бошида ёки охирида эмас, балки ўртасида параллел ҳолда жойлашган морфологик такрорий бирликлар ҳам халқ достонлари тилида учрайди. Уларни шартли равишда морфологик-параллел такрорий бирликлар десак бўлади: *Чува, ҳа, деди, қамчи чотди, / Урган қамчи симдай ботди (Ш.Ш.:100)* каби. Баъзи ҳолларда, достонларнинг прозаик матнида ҳам эпик қаҳрамонларнинг нутқида қўлланган морфологик-параллел такрорий бирликларнинг гўзал намуналари “Малика айёр” достонида учраганлигини кузатдик: *...Эй подшоҳи олам, ...бундай аҳмоқ гапга қулоқ солманг. Вазирнинг гапирётганини бир кўрмаган гап, аввали бу гап бўлмаган гап (Р.:381); Гўрўглининг юртини Чамбил дейди. Чамбил қандай? Чамбил шундай Чамбил: олтмиш обхонали, етмиш жевахонали, саксон сардобали, тўқсон тўпхонали Чамбил (М.а.:6); Шундай азизлар сафар ойида сафар қилиб, омон келган эмас; шундай одамлар омон келмаганда, сенинг ҳаддингми, бу сафар ойида сафар қилиб омон келмак? – деди (М.а.:6)* каби.

Достонларда морфологик-параллел такрорий бирликларнинг шундай кўринишлари ҳам борки, ижро жараёнида халқ бахшиси улардан ҳам ўз ўрни билан моҳирона ва мақсадли фойдалана олган. Матнлардаги тўлиқ синтактик қуридмалар айрим товуш ёки сўзларнинг ўзгариши билан такрорланган ва у функционал вазифасига кўра достонлар ижросида муайян даражадаги ифодани кучайтириш учун хизмат қилади: *Майдон бўлса, шердай қайсар / Майдон бўлса, Ҳасан тошар (З.: 161); Ҳар нима матлаб бўлса, Ҳақдан тилагин, / Ўн олти ойда Ҳақдан тилагин /, Ўн олти ойда келади менинг муҳлатим, / Ўн олти ойда йўл йўлига қарагин (М.а.:15)* каби. Достонлар матни таркибида ҳар бир сўз олдида бир хилдаги сўзлар қайтадан такрорланиши орқали морфологик такрорларни юзага чиқарган. Бундай такрорий бирликларнинг юзага келишида бахшининг бадиҳагўйлик билан куйлаши, сюжет баёнидаги эпик замон ва макондаги муайян хатти-ҳаракат, рухий вазиятни тўсатдан, фавқулудда ижро қилганлиги асосий сабаб бўлган: *Жўнади, пари жўнади, / Жўнади, ойим жўнади, / Жўнади, барно жўнади, / Жўнади, мастон жўнади (М.а.:51); Тўққиз ой, тўққиз кун, тўққиз соат, тўққиз дақиқа орадан ўтди (Б.Г.:6)* каби.

6. Фозил шоирнинг дostonлари матнида морфологик такрорий бирликларнинг яна бошқа бир хил кўриниши мавжуд. Бу – бахши алоҳида аҳамият бермоқчи бўлган муайян нарсани, эпик воқеани кўрсатувчи сўзни мисра ёки матн бошида ҳам, ўртасида ҳам бир неча бор такрорлайвериш намунасидир. Албатта, бундай такрорда эмоционал таъсир кучининг эпик баёнда илгариларга нисбатан янада кучайиб бориши кўзга ташланади. Бу борадаги фикримизни далиллаш ва тўлдириш учун “Баҳром ва Гуландом” дostonидаги матнлардан намуналар келтирамиз: *Полвон-баҳодирларга одат: юрса қирқ кеча-кундўз юра беради, бир ухласа қирқ кечаю, қирқ кундўз ухлай беради, овқат ҳам шу тартиб, мўл овқатга йўлиқиб бир тўйиб олса, қирқ кечаю қирқ кундўз юра беради*(Б.Г.:60); *Дарбозанинг барини маҳкам қилган, / Дарбозага етиб бу ўн тўрт элчи, / Дарбозабон қўрбошини чақирган; Ёки: Сайфур ўзига тобе одамлари билан, уни-укалари билан, қадрдон жўралари билан бунда келиб тушигандан сўнг, Фағфур шоҳ аввал сесканиб қўрқса ҳам...* (Б.Г.:86).

Хуллас: 1) морфологик такрор умумўзбек дostonчилиги мактаблари, шу жумладан, Булунгур дostonчилик мактаби услубига хос лисоний бирлик; 2) бундай лисоний бирликлар Фозил шоирнинг эпик репертуарида, бир томондан, анъанавийлик намуналари сифатида, иккинчи томондан, сўз заргари эпик маҳоратининг ёрқин ифодаси сифатидаги хилма-хил шаклларда намоён бўлган.

III. Синтактик такрорлар матнда тугал мазмунни ифодалаган содда ёки мураккаб гапнинг битта ёки ундан ортиқ мисралар тўлиқ банд этган ҳолдаги такрорланишига асосланади. Тадқиқ жараёнида нутқ таъсирчанлиги ва ифодалилигини оширишга хизмат қиладиган бундай такрорий бирликлар анъанавий дostonлар тилида ҳам фаол учраганлиги кузатилди. “Малика айёр” дostonидан қискартириб олинган куйидаги синтактик такрорга эътибор қиламиз: *Майдон бўлмай бедов отлар чопилмас, / Кун чопилса, хоса тулпор совулмас, / Излаганда бундай майдон топилмас, / Жургин, Асад, ният майдон, борайик. / Майдонда кесилар душманнинг боши, / Қиёматча бўлар марднинг саваши, / Бу майдондан қочган номарднинг иши, / Жургин, Асад, ният майдон, борайик! / Бу ишларни қилган Чамбил Авази, / Ўлсангиз шахид, ўлдирсанг гози, / Бу ишларни қилган бекнинг ёлғизи, / Жургин, Асад, ният майдон, борайик.* Кўрамизки, матндаги “Жургин, Асад, ният майдон, борайик!” шаклидаги риторик мурожаат айнан такрорланиш орқали ёндош келган мисралар воситасида битта умумий фикрни – эпик қаҳрамон Шодмон мерганнинг Асад мерганга

мурожаатидаги хулосасини, энг муҳими, юртга садоқатлик ва ватан-парварлик ҳис-туйғусини ифода эта олган. Бундай лисоний ҳолат “Малика айёр” достонидаги барқарор (ўзгармас) синтактик такрорнинг гўзал намунаси бўла олади.

Нутқдаги бир хил барқарор сўз ва ибораларнинг такрор қўлланилиши тилшуносликда плеоназм номи билан юритилади. Бу атамани барқарор (ўзгармас) ҳолдаги синтактик такрорий бирликларга нисбат бериб, шартли равишда синтактик плеоназм деб номласак бўлади. Фозил шоир дostonлари тилидаги синтактик плеоназм матнда эпик қаҳрамоннинг ҳис-ҳаяжонли ўй-фикрлари, ички кечинма ва чуқур изтиробларини муайян маромга солиб, мисралараро такрорланиб келувчи рефренга хос бир тўлқинсимон ритмни ҳосил қилган. Шу билан бирга, у ҳар гал такрорланганида ўзидан олдинги мисралардаги асосий фикрни умумлаштириб яқунлайди, унга таъсирчанлик бағишлаб, ўқувчи диққатини янада жалб қилишга хизмат қилади. Энг муҳими, муайян эпик қаҳрамон тилидан бошқа бир қаҳрамон портретига хос белги-сифатларини кўрсатиш, таърифлаб санаш, мазмунини ифодалашга ҳам хизмат қилган. Масалан, “Балогардон” дostonида айёр ва шум кампир ўн саккиз ёшли Авазхон билан илк учрашганида халқ бахшиси унинг нутқи орқали Авазхоннинг ташки кўринишини қуйидаги синтактик такрорий бирликлар орқали ифодалаб берган: *Жамолинг менгадидм осмонда ойга, / Қошингни менгазайман, эгилган ёйга, / Жасадинг менгазайман бўз қарчигайга, / Қарчигай чангаллим, кимнинг улисан?* (Б.:39).

Кўрамизки, синтактик такрорий бирликларнинг шартли равишда плеоназм деб номланган мазкур шакли барқарор (ўзгармас) мисра ёки мисралар такроридан ташкил топиб, дoston матнидаги нутқда таъсирчанлик ва ритмик кўтаринкилик бағишлашга хизмат қилган. Лекин унинг таркибида айрим ўзгаришларга учраган бошқа варианти “Баҳром ва Гуландом” дostonида Кўхан калнинг Баҳромга мурожаат қилган нутқида ҳам учрайди: *Жамолинг ўхшайди осмонда ойга / Қошинг келишибди қўлингда ёйга, / Жасадинг ўхшайди бўз қарчигайга, / Парвоз қилиб, болам, қайдан келасан?* (Б.Г.:25) каби. Ушбу матндаги синтактик такрорни аввалгиларига қараганда барқарор (ўзгармас) шаклида эмас, балки ўзгарувчан (беқарор) шакли, яъни тавтология намунаси, десак бўлади. Илмий адабиётларда бирор фикр ёки таърифнинг бошқа сўзлар ёки жумла билан айнан ифодаланиш ҳодисасига тавтология сифатида қаралади. Умуман, тавтологияни синтактик

такрорнинг иккинчи кўринишдаги шакли деб ҳисоблаш мумкин. У гарчанд вазифадош бўлса-да, шаклий жиҳатдан синтактик плеоназмга нисбатан матн таркибида маълум даражада ўзгарувчанлик (беқарорлик) хусусияти билан фарқланади.

Таҳлилга жалб этилган халқ достонлари матнида синтактик такрор (тавтология) икки ёки жуфт мисраларда ва деярли барча ҳолларда эпик қаҳрамонлар нутқидаги бандларнинг охирида рефрен шаклида такрорланиб келган. Масалан, “Малика айёр” достонида “...ирқи олмадай пишган, қора зулфи оч белига тушган, кўрганнинг ақли шошган, жамолига ою кунлар талашган ажаб бир паризод”ни Гўрўғли султон кўриб, ошиқи беқарор бўлиб, ул паризодга қараб: – Асли жойинг, мамлакатинг қаерда? – деб сўраган нутқда тавтологик такрорий бирликлар қуйидаги кўринишларда фаол қўлланган: *Бир пари пайкарим, қайдан бўласан? / Чехраси хандоним, қайдан бўласан? / Зулайхо нишоним, қайдан бўласан? / Ғамзаси пайконим, қайдан бўласан? / Ростин дегин, дилбар, қайдан бўласан? / Малойик суратли, қайдан бўласан? (М.а.:8)*. Кўриниб турибдики, битта фикрни ифода этаётган мазкур олти мисрадан бирортаси шакл жиҳатидан иккинчисини айнан такрорламаган. Айни лисоний ҳол тавтологиянинг синтактик плеоназм ва рефрендан фаркли эканлигини тасдиқлай олади.

Плеоназм ва тавтология нутқдаги ижобий ҳодиса эмас, балки ифода меъёрининг бузилишидир. Фозил шоир достонлари тилида учрайдиган синтактик тавтологиялар қандай ҳолда бўлишидан қатъи назар, эпик қаҳрамон нутқидаги асосий фикрни ифодалашга хизмат қилади. Матн таркибидаги бандларда (қолган мисраларда) эса уни тўлдирадиган, далиллайдиган троплар бўлганлиги учун ҳам деярли ҳар бир мисра ёки банд охирида (баъзан аралаш ҳолда) асосий фикрни алоҳида ургу билан мунтазамлаштириб туришга замин тайёрлайди. “Равшанхон” достони матнидаги *қулоқ кийган қаландарман, жудо бўлган қаландарман, адо бўлган қаландарман, гадо бўлган қаландарман, абгор бўлган қаландарман, гариб келган қаландарман, қўп ахтарган қаландарман. / Сўраб турган қаландарман (Р.:435-436)* каби қайта-қайта қўлланган синтактик тавтологиялар юқорида таъкидлаган фикримизни тасдиқлайди ва тўлдиради.

Кўрамизки, синтактик такрорий бирликларнинг айрим намуналари халқ достонларида жуфт ёки тоқ мисра ҳолида келиши мумкин экан. Тадқиқ қилинган халқ достонлари тилида унинг

иккинчи тури – матнда бундай мисралар ёлгиз ҳолда такрорланмасдан, балки достонларнинг турли эпизодлари руҳига монанд яна бир йўлдош мисра бири биргаликда маъновий ҳолида кўпроқ қўлланилганлиги кузатилди. Бу ўринда, достонлардаги “хазон бўлса, зоглар қўнар гулшанга”, “ғам билан саргайди...”, “яна баҳор бўлса, очилар гуллар”, “учқур бўлсанг...” каби қатор синтактик такрорий бирликларнинг ҳам юқоридагидек турлича вариантлари билан характерланишини ва матнда фаол қўлланилганлигини таъкидлаш лозим.

Хуллас: 1. Синтактик такрор матнни уюштиради, қолиплайди, яхлитлаштиради. Кўпинча улар СФ шаклини олади. 2. Матндаги асосий фикрни таъкидлайди. 3. Оҳангдорликни, уйғунликни юзага келтиради. 4. Шу тариқа экспрессив-эмоционал таъсирчанликни таъминлайди, лингвопоэтик қиммат касб этади.

Боб бўйича хулоса

1. Бахшининг эпик баёнида қўлланилган сажлар икки хил: содда ва мураккаб. Улар вазифалари жиҳатидан фарқланмасаларда, бироқ қўлланиш ўринлари ва мавқеи жиҳатидан бир хил даражада эмас. Энг муҳими, бундай сажлар қуруқ риторик фигура бўлиб қолмайди, балки маълум бир ғоявий-бадий ғояни очишга бўйсундирилган, муайян эстетик вазифани бажарувчи санъат вазифасини ўтайди.

2. Достонлар тилида такрорий бирликлар услубий воситаларидан бири сифатида фаол қўлланган. Уларда бир сўз, баъзан иборалар, уюшиқ синтактик нутқ оборотлари, хилма-хил унли ва ундош товушлар такрорлари ўз ифодасини топган. Бир гап таркибидаги такрорий бирликлар кўпинча бир хил эмас, балки хилма-хил сўз, бирикма ёки ибора ҳолидаги уюшиқ бўлаклардан иборат. Бундай лисоний бирликлар (такрорлар) оҳангдорлик, ифодалилиқ, таъсирчанлик, баъзан эмоционал-экспрессивлик каби ҳолатларни эпик баёнда кучайтиришга хизмат қилган.

3. Халқ достонлари тилидаги синтактик такрорий бирликлар эпик қаҳрамонларнинг айтмоқчи бўлган асосий фикрини алоҳида урғу билан таъкидлашга, уларни муайян оҳангга солишга, ва энг муҳими, бахши ижроси маҳоратини намойиш этишга хизмат қилган.

III БОБ. ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИ ТИЛИ ЎХШАТИШЛАРИНИНГ ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИНИ ЯРАТИШ ТАЖРИБАСИ

3.1§ Луғатнинг тузилиши ва асос манбалари

Халқ достонлари тили ўхшатишларининг энг муҳим узви ўхшатиш эталони бўлганлиги учун улар мазкур луғат мақолаларининг сарлавҳаси сифатида берилди. Достонлар тилидаги муайян сўз фақат бир ёки бирдан ортиқ ўхшатиш эталонлари таркибида асосий таянч сўз сифатида қўлланилган. Бу ўринда биргина *гул* таянч сўзи билан боғлиқ ўхшатиш эталонларига эътибор берайлик, масалан, *гулдай бўлиб*, *гулдай тарзим*, *гулдай юзим*, *гулдай танам*, *гулдай сўлган*, *гулдай дийдор* каби. Бундай ўхшатиш эталонларида асосий таянч сўз *гул* ҳисобланади. Айни лисоний ҳолатни инобатга олиб, луғатда бундай ўхшатишларнинг ҳаммаси *гул* таянч сўзи остида берилди.

Ўзбек тилида ўхшатишнинг шаклий кўрсаткичи сифатида – *дай* қўшимчаси жуда кенг қўлланилиши, унинг –*дек* фонетик варианты эса нисбатан кам ишлатилиши ҳодисаси энг сўнгги даврда биринчи бўлиб яратилган ўхшатишларнинг изохли луғатида¹⁴⁵ жуда тўғри қайд этилган. Айни лисоний ҳолат халқ достонлари тилидаги ўхшатиш эталонларида ҳам фаол қўлланилишини ҳисобга олиб, луғат мақоласи сарлавҳаси сифатида берилган ўхшатиш эталонлари таркибида мана шу –*дай* қўшимчаси (*гулдай*, *ойдай*, *отдай*, *селдай*, *тоғдай*, *шердай*, *чигирткадай*, *яшиндай*, *қулдай* каби) берилди. Шунингдек, –*дай* бўл, –*дай* бўлиб, –*дек*, (–*дек* бўлиб, *дек* бўл), –*дайн*, *ўхшайди* (*ўхшар*, *ўхшатдим*, –*га* *ўхшайди*), –*мензайди* (*мензар*, *мензадим*, –*га* *мензайман*, *мензарман*) каби қатор аналитик шакллар ҳам халқ достонлари тилида фаол иштирок этган. Айни лисоний ҳолатларни инобатга олиб, ўхшатиш эталонларида мазкур аналитик шакллар қўлланилиши мумкин бўлган матнларда бу шакллар луғатда кавс ичида берилди, улар аксинча учраса, мазкур шакллар ўхшатиш эталонларида кўрсатилмади.

¹⁴⁵ Н.Маҳмудов, Д.Худойберганова. Ўзбек тили ўхшатишларининг изохли луғати. Т.: “Маънавият”, 2013. – 19-б.

Халқ дostonлари тилида учрайдиган айрим ўхшатиш эталонлари бир ёки бир неча лексик бирликлардан ташкил топганлиги, уларнинг матнда муайян вариантларга эга бўлганлигини инобатга олиб, луғатда уларнинг ҳар бири алоҳида-алоҳида тарзда эмас, балки муайян бир луғат мақоласида берилди. Масалан, *Аваздай, Авазжондай, Авазхондай, Авазбекдай, Авазхондайн, Авазга ўхшайди, Авазга менгзадим* каби ўхшатиш эталони вариантларидаги ўзгарувчи бирликлар қавс ичида кўрсатилди, бир луғат мақоласи сарлавҳаси сифатида шакллантирилди, яъни: *Аваз(дай, жондай, хондай, бекдай, хондайн, -га ўхшайди, -га менгзадим)* каби. Ёки *яшиндай, яшиндайн, яшинидай, яшин тушгандай, шунингдек, ёйга, ёйдаи, ёйдек, мингзайман ёйга, ўхшатдим ёйга* каби ўхшатиш эталонлари вариантларидаги *яшин(дай, дайн, идай, яшин тушгандай)* ёй(-га, дай, дек, мингзайман ёйга, ўхшатдим ёйга) каби ўзгарувчи бирликларнинг қавс ичида кўрсатилиши ва бир луғат мақоласидаги сарлавҳасида шакллантирилишининг асосий сабаби уларда сезиларли семантик-эстетик фарқ бўлмаганлиги билан изоҳлаш мумкин.

Халқ дostonлари тилидаги ўхшатиш эталонларини изоҳлашда, энг аввало, ўхшатиш учун асос бўлган маъно-мазмун эътиборга олинди ва дostonлар матнидаги мисоллар асосида далилланди, уларнинг янада ишонарли, асосли бўлиши учун олинган манбалар, яъни муайян дostonлар номлари шартли қисқартмалар асосида кўрсатилиб, тегишли саҳифалари аниқ равишда бериб борилди. Бир луғат мақоласидаги ўхшатишлар бирдан ортиқ маъно-мазмунга эга бўлса, улар араб рақами билан алоҳида-алоҳида ажратиб берилди ва изоҳланди. Бу ўринда биргина *Гулгун* ўхшатиш эталонининг берилишини ва изоҳланишини мисол келтирамиз:

ГУЛГУН ГУЛГУН(ДАЙ, ДАЙИН, ОЙДАК)

1. *Гўзал ёр*. Эпик қаҳрамон ҳақида.

Шакарбекни излаб топмадим хабар, / Бу сўзимни, қизлар, билгин мухтасар, / Шакарни излаб, Ширин бўлган хору зор, / Сўзни адо қилди мендай қаландар». / Бу сўзни англади *Гулгундай дилбар* (Ш.Ш.:91).

2. Дилни ўзига тортувчи, кўнгилга хуш ёқадиган, ёқимли меҳрибон.

Кун-бакун зиёда бўлиб ҳасратим, / Кун-бакун ортади кўрган меҳнатим, / Сенсан менинг жону дилу улфатим, / Бўлмаса **Гулгундай** бул *паризотим* (Ш.Ш.:111).

3. *Гажакдор маъшуқа*, маъшуқа, маҳбуба.

Баққоллардан нима унум қилади? / Қаландарлар йўлинг бўлиб қолади. / Мендай каниз сизни олиб боради, / Бувишимиз **Гулгунойдак** *зулфакдор* (Ш.Ш.:88). Олди **Гулгундайин** гул *бувишини*, / Жондор еб ётди аждарнинг гўшини. / Пошшоман деб, аҳмоқ, лофни урасан, / Саранжом қиб кўйди, тинчиб қоласан (Ш.Ш.:52).

Луғат манбасига асос бўлган халқ достонлари 1975-1986 йилларда кирилл алифбосида нашр этилганлигини ҳисобга олиб, луғат мақолалари ҳам кирилл алифбоси тартибида берилди. Луғат мақолаларидаги ўхшатиш эталонларини далилловчи иллюстратив мисоллар Фозил Йўлдош ўғлининг қайси бир достонидан олинганлигини билиш ва тасдиқлаш мақсадида қуйидаги шартли қисқартмалардан фойдаланилди:

1. **Б.Г.** – Баҳром ва Гуландом.
2. **З.** – Зевархон.
3. **Р.** – Рустамхон.
4. **Н.** – Нурали.
5. **М.а.** – Маликаи айёр.
6. **Б.** – Балогардон.
7. **Ф.Ш.** – Фарҳод ва Ширин.
8. **Л.М.** – Лайли ва Мажнун.
9. **Ш.Ш.** – Ширин билан Шакар.

3.2§ Изоҳли луғатдаги ўхшатишлар эталонларининг манбаларидан намуналар

А АВАЗ

АВАЗ(ДАЙ, ЖОНДАЙ, ХОНДАЙ, БЕКДАЙ, ХОНДАЙИН, -ГА
ЎХШАЙДИ, -ГА МЕНГЗАДИМ)

Баҳодир, обрўли, номдор, зўр, жуда ҳам кучли, фарзанд.
Умуман, эпик қаҳрамоннинг муайян фаолияти ҳақида.

Қилич билан уради, / Калласини юлиб об, / Чопиб кетиб
боради, / Бул **Аваздай баҳодир** (М.а.:137). Яқин қолди энди
Чамбил элати, / Бошлаб бораётир Гўрўгли номдор. / Ўйнаб-кулиб
Маликадайн дилбар, / Отаси билан бирга **Аваздай номдор**. / Биз
кетармиз энди Хурум элига, / Даврон сурсак бу беклар
манзилида, / Бошимиздан кетиб қайғули туман, / Бизни олиб элга
кетар Заргархон. / Сизга ҳамдам бу кун **Аваздай ўғлон**, /
Мехрибоним, жоним дўстим, хўш энди (М.а.:197). Қамчи урди
Авазжондай зўрабор, / Яшин ташлаб иргир эди бедовлар, / Маст
бўлиб боради икки Қаландар, / Қистаганман етолмайди бедовлар
(М.а.: 67). Авазхонга девлар бўлди хизматкор, / Фалакда булутман
бўлди баробар, / Олма бўлиб **Авазхондай зўрабор**, / Тўрғай бўлиб
чулдирайди бедовлар... (М.а.:43). Дуо олиб **Авазхондай ўғлондан**, /
Худо деб иккови жангга киради. / Дуо қилди Аваз полвон аждаҳор:
Мададкоринг бўлсин ғойиб эронлар (М.а.:132). Шоду хуррам йўл
тортади боякбор (М.а.:203). Маликани олиб давлатли беклар, /
Қаватида **Авазбекдай зўрабор**, / Гулгула бўб қолди Чамбилдай
шаҳар, / Пешвоз чиқиб қолди неча амалдор (М.а.:204). Той қилиб
дашту даласин, / Кўринг Чамбилнинг тўрасин, / Кечаю кундуз
йўл тортади / Кўрсак, деб Чамбил қорасин, / Хон Гўрўгли ҳамроҳ
қилган / **Авазхондайин боласин** (М.а.:203). Гаждумхон Чамбилда
Авазни жияним деб, Аваз бунни тоғам деб юрарди. Гаждумхон
Авазхондан бу сўзларни эшитиб: – Сенинг сўзларинг **Авазга**
ўхшайди, – деб бу сўзни айтиб турибди (Б.:36). Тутиё айлайин
кўрсам изингди, / **Авазга менгзадим** сенинг сўзингди /
Паризодлар ўйди наргиз кўзимди, / Мен йиғлайман, энди ўлим
лозимди(р) (Б.:37).

АВВАЛ АВВАЛ(ГИДАЙ)

Аввал, олдин, илгари.

Очиб тоғни ташқарига чиқибди, / Шакар ўғлон тоққа равон бўлибди. / Шакар ўғлон миниб отнинг белига, / **Аввалгидай** ов борди Чибич кўлига (Ш.Ш.:67).

АЖДАҲОР АЖДАҲОР(ДАЙ, МИСЛИ АЖДАҲОР)

1. *Зўр, бениҳоя кучли, паҳлавон.*

Саф-саф туриб акли кўплар, / **Аждаҳордай** катта тўплар, / Отилар майдон ичинда (Ш.Ш.:64). Отим Аваз, ўзим **мисли аждаҳор**, / Ишқирсам дамимга кетар душманлар, / Майдон бўлса мен сотарман ширин жон, / Олмосимдан куяр эдим қирмиз қон (М.а.:25). Отим Асад, ўзим **мисли аждаҳор**, / Савашли кун юз мингига баробар, / Ғайратимдан бўзлаб кетар душманлар, / Бош осонда, ғам емагин Авазжон (М.а.:36). Мен кўрдим қирқ икки номдор, / Ҳар қайси **мисли аждаҳор**, / Кўриб келиб бердим хабар. / Сўз эшитгин амалдорлар (Ш.Ш.:103). Қосимшоҳ лашкари турар жам бўлиб. / Тортинмай от кўйди шердаин қайсар, / Иккови ҳам, кўринг, **мисли аждаҳор**, / Зарбидан титрайди шунда бу девлар (М.а.:143). Келаётир Рустам болам зўрабор, / Оти Рустам, ўзи **мисли аждаҳор**, / Ишқирганда, душман бўлмас баробар, Улар вақтинг яқин келади, жаллодлар / (Р.:386).

2. *Кўрқинчли овоз чиқармоқ, даҳшат солувчи ҳаракатлар қилмоқ.*

Тулпор боради йўл бошлаб, / Чопганда **аждаҳордай** вишил-лаб, / Қистаб борар Бўзтулпори, / Ерни босганда ворсиллаб (М.а.:127). Икки полвон шу майдонга киради, / **Аждаҳордай** иккови ишқиради, / Талаб қилиб адади йўқ девларга, / Боз Аваздан ок фотиҳа сўради (М.а.:132).

АЗИМ АЗИМДАЙ

Катта, улкан.

Ана шунда Шоқаландар бораётиб эди, олдидан бир оёқ бир товон йўл чикди. Бу йўл билан бора берди. Қаради, йўли пастга тушди, тушиб кета берди. Қирқ зинапоя пастга тушиб кетди, бир катта — мисли шаҳри **азимдай** ерга борди (М.а.:72).

АЛИФ АЛИФ(ДАЙ)

Тик, адил, расо. Муайян эпик қаҳрамоннинг гавдасига, қадди-қоматига нисбатан.

Алифдай қоматинг, хипча белингдан, / Менга баён айла ўсган элингдан, / Хабар олмай ҳеч ким сенинг ҳолингда! / Бу ерларга қандай номард бойлади? / Бойлаганни менга баён айлагин! (Р.:397).

АНДАЙ

Ажабланмоқ, ҳайратланмоқ.

Учовинг ҳам бирдай бўлиб, / Янги очилган гулдай бўлиб, / Беҳиштдаги хурдай бўлиб, / Оқ баданинг қордай бўлиб, / Лабинг сўрса болдай бўлиб, / Кўрган қолсин **андай** бўлиб (М.а.:186).

Б БАЙТАЛ БАЙТАЛ(ДАЙ)

Ваҳшат солиб келмоқ, жуда ҳам ёмон. Эпик қаҳрамоннинг муайян характери ҳақида.

Бола «Боймаматнинг ўғли урди», — деб уйига йиғлаб борди. **Дингиллогич байталдай** бир шанғи энаси бор эди, кўчага чиқиб, Жаҳонгирхонни кўриб, бу сўзни айтиб келаётир (Н.:172).

БАҲРОМ БАҲРОМ(ДАЙ,-ДАЙИН)

Диловар, зўр, ўғил, эркак киши. Умуман, эпик қаҳрамон ҳақида.

Булбул хиром бўлмай нечук сайрасин, / Чаманзорда ўз гулидан айрилса. / Сендек шоҳим, нечук элни сўрайсан, / **Баҳромдай** *диловар* эрдан айрилса (Б.Г.:71). Ахтарсанг-да, **Баҳромдайин** эр бўлмас. / Ўйласанг **Баҳромдай** бунда зўр бўлмас, / Кўнгли нозик агар хафа бўп кетса, / Хабар қилганингда сира ҳам келмас (Б.Г.:106). Кўриб **Баҳромдай** ўглини / Шу замон энаси келган / Йиглаб топишган зорини, / Кўрди кетди шунқорини (Б.Г.:118). **Баҳромдайин** улинг келди, / Сенинг жону дилинг келди, / Чаманда булбулинг келди, / Боғингдаги гулинг келди (Б.Г.:117).

БЕҲЗОД БЕҲЗОД(ДАЙ)

Эпик қаҳрамон, бирор хатти-ҳаракат ҳақида.

Билмай кесган у Беҳзоднинг бошини, / Эшитиб кўрмаган Навшод ишини. / Ер юзида менинг душманам тўлса, / **Беҳзоддай** кесайин унинг бошини (Б.Г.:90).

БИЗ БИЗ(ДАЙ)

Мерган, фарзанд, муштипар, каниз. Эпик қаҳрамонларнинг муайян фаолияти ҳақида.

Билдик, **биздай** мерган ғариб ўлади, / Гулсанамдай ёрим кимлар олади / Бола-чақам етим-есир бўлади, / Жавоб берсанг, Аваз, қандай бўлади? (М.а.:44). Қошингда йўқ сенинг ҳеч бир улфатинг, / Бул ишингга йўқдир сенинг давлатинг. / Хафа бўлди **биздай** икки *фарзандинг*, / Кўнглим бўлиб, жуда қойиш қиласан (Ш.Ш.:39). Сабил қилдинг Торкистондай юртингни, / Ташлаб кетдинг бундай мамлакатингни, / Кўролмаймиз сендай паризотимни, / Қонлар ютиб ёд қиламиз зурриётингни. / Сўз айтиб йиғлайди **биздай** *муштипар*, / Тулпорнинг белига минди Шозаргар (М.а.:121). Сенинг ҳам қолмади энди тоқатинг, / Етмай қолди ўхшар сенинг қувватинг, / **Биздай** бўлиб куяр сенинг жасадинг, / Қандай бўлди, кетди сенинг ҳолатинг (М.а.:176). Бу сўзларни айтар **биздай** *канизлар*, / Вақтингизни хушлаб гул юзли дилбар, / Бирор кеча меҳмон бўлсин парилар, / Биз билан йўл бошланг, турган қаландар (М.а.:183).

БИЛАК БИЛАК(ДАЙ)

Қалин, йўгон.

Парвоз қилиб уясига қўнибди. / Семурғ бўйнига тузоқ илиниб / Семурғ пайида бобо турибди, / **Билакдай** арқондан тузоқ қилибди (З.:133).

БИЛГУДАЙ

Билмоқ, хабардор.

Мен сизларга тўрт юз тангани бердим. Нима деганимни хатга соласан, гапирганимни арза қиласан, шундай қилиб ёзасан: ўқиса хатинг дўғулиб бир-бирига тўғри келгудай, ўқиган одам маънисини **билгудай**, битган арзанг Султонхоннинг қошида муътабар бўлгудай (Р.:361).

БИРДАЙ

1. *Биргалик, ҳамжиҳатлик.* Эпик қаҳрамонларнинг муайян хатти-ҳаракатлари.

Хусни тўлган ойдай бўлиб, / Қош эгилган ёйдай бўлиб, / Офтобойим канизларман / Кун чалқиган бойдай бўлиб, / Тиши гавҳар, дурдай бўлиб, / Бужул шаҳрин юриб қарар, / Қизлар билан **бирдай** бўлиб (Р:419). Дам бериб Шакар от қўйди, / Тоғдаги шердай оҳ уриб, / Йўлбарсдай бўлиб чопилиб, / Ҳаммалари бирдай бўлиб (Ш.Ш.108). Бораётир пари-пайкон, / Зари зарбоб либос кийиб, / Ҳамма қизлар **бирдай** бўлиб, / Канизларман хурдай бўлиб, / Оқ бадани қордай бўлиб (Ш.Ш.113). Ишинг тушган мендай зўрга, / Шундай тегишиб кирар чўлга. / Бораётир эрдай бўлиб, / Ҳар яғрини кирдай бўлиб / Тоғда ақирган шердай бўлиб, / Ғиротнинг устинда кулар, / Орзигулман **бирдай** бўлиб, / Йўл тортади шундай қилиб (Б.:89-90). Учовинг ҳам **бирдай** бўлиб, / Янги очилган гулдай бўлиб, / Беҳиштдаги хурдай бўлиб, / Оқ баданинг қордай бўлиб, / Лабинг сўрса болдай бўлиб, / Кўрган қолсин андай бўлиб (М.а.:186). Янги очилган гулдай бўлиб, / Ҳаммалари **бирдай** бўлиб, / Баданлари қордай бўлиб, / Жўнади ойим, жўнади (М.а.:51). Бари **бирдай** жоду кўзлар, / Хафадир Чамбилнинг шоҳи. / Жарқиллаган гулдай бўлиб, / Гулшан боғининг пари шоҳи (М.а.:51). Кеча-кундуз **бирдай** тунлар қотарман, / Кечга қолмай мен ҳам эрта қайтарман. /

Кўрмагандай бўлиб бундан кетарман, / Бу сўзларни тимсол айтиб
Авазжон, / Омин, облоху акбар, деди Авазжон (Б.:21). Кеча-кундуз
бирдай йўлни юради, / Хаёлида етгандай бўп боради. / Ҳар куни
тонг отса, тоққа қарайди, / Бадбахт тоғи яқин бўлиб туради (Б.:24).

2. *Тенглик, бир хиллик.* Эпик қаҳрамонларнинг муайян
фаолияти, хатти-ҳаракати ҳақида.

Авазжон каландарнинг қадди-қоматига шундай қараса,
бошдан-оёғи **бирдай** каландар, ҳар яғрини қирдай каландар,
бошида кулоҳ, кўлида сўта (М.а.62). Бунини кўрган тоғнинг ақли
шошади, / Икки полвон **бирдай** бўб савашади, / Қириб девни икки
бирдай аждаҳор, / Аралашиб дарёдай бўб тошади (М.а.:133).
Арқираган эрдай бўлиб, / Тоғда ақирган шердай бўлиб, / Борди
девларнинг устига, / Иккови ҳам **бирдай** бўлиб (М.а.:138).
Жаҳонгирхон шердай бўп, / Бобосиман **бирдай** бўп, / Арқираган
эрдай бўп, / Ҳар яғрини қирдай бўп, / Жаҳонгирхон боради, / Аваз
билан **бирдай** бўп (Н.:191).

БОВ БОВ(ДАЙ)

1. *Йизилмоқ, уюлмоқ, тўпланмоқ.*

Кўп девларнинг ақли олиб, / Чопараста қилич солиб, /
Кўкламтоғда ўлик деган, / *Жийилиб* қолди **бовдай** бўлиб
(М.а.:140). Девлар яроғини рад бериб, қайтариб, / Уруш тилини
билиб юрганди, / Қизилқум даласи ўликка тўлиб, / Мурда деган
бовдай қийраб қолганди (М.а.: 175).

2. *Кесмоқ, қимирламайдиган, ҳаракатлана олмайдиган
қилмоқ.*

Ким бўлса майдонда туриш бераман, / Душман бўлса бошин
бовдай чаламан, / Манман кишин бунда бўйнин суғуриб, / Агар
кўрсам танбеҳини бераман (Б.Г.:36).

БОЙ БОЙ(ДАЙ, МЕНГЗАЙМАН БОЙГА)

Имкониятга эгалик.

Хусни тўлган ойдай бўлиб, / Қош эгилган ёйдай бўлиб, /
Офтобойим канизларман / Кун чалқиган **бойдай** бўлиб, / Тиши
гавҳар, дурдай бўлиб, / Бужул шахрин юриб қарар, / Қизлар билан
бирдай бўлиб (Р:419). Хусни тўлган ойдек бўлиб, / Қошинг сенинг

ёйдек бўлиб, / Алкиб-чалкиб юргин бунда, / Тўкли сотган бойдай бўлиб (Ф.Ш.: 256). Жамолинг менгзайман осмонда ойга, / Жасадинг менгзадим бўз қарчиғайга, / Қошингни менгзайман эгилган ёйга, / Тарзингни менгзайман бўз қарчиғайга, / Ўзингни менгзайман минг қўйли бойга, / Бойвачча сифатлим, қайдан бўласан? (М.а.:52). Қошингни менгзадим эгилган ёйга, / Тарзингни менгзайман бўз қарчиғайга, / Ўзингни менгзайман минг қўйли бойга, / Хабар бергин, болам, қайдан бўласан? (М.а.:155).

БОЙМАМАТ БОЙМАМАТ(ДАЙ)

Хон, эпик қаҳрамон ҳақида.

Билмаганинг билганлардан сўрайсан, / Кўрмаганинг кўрганлардан кўрасан, / **Боймаматдай** хонга хизмат қиласан, / Отангинг жойига эга бўласан (Н.:173).

БОЛ БОЛ(ДАЙ)

Тотли, ширин, эпик қаҳрамонга хуш ёқадиган.

Учовинг ҳам бирдай бўлиб, / Янги очилган гулдай бўлиб, / Беҳиштдаги хурдай бўлиб, / Оқ баданинг кордай бўлиб, / Лабинг сўрса **болдай** бўлиб, / Кўрган қолсин андай бўлиб (М.а.:186). Қирқ минг ўйли ётган туркман элатни / Сенинг учун мен ахтариб кўрайин. / Сенга **болдай** сулув кизлар бор бўлса, / Тўй-томоша бериб олиб берайин (Н.:121)

БОРАЁТГАН БОРАЁТГАН(ДАЙ)

Юрмоқ. Хатти-ҳаракат қилмоқ.

Бориб-бориб ҳеч ер кўзига кўринмай кетди. Қоронғу ғуборда **бораётгандай** бўлиб кетаётир (Б.:32).

БОРГАН БОРГАН(ДАЙ)

Муайян ёшга етмоқ.

Аваз ҳам ёши ўн саккиз-йигирмага **боргандай**, жамоли қоронғи кечани ёруғ қилиб тургандай (Б.:8).

БОРГУНДАЙ

Ҳаракатланмоқ.

Тоғай ёнбошлаб, камбағал жўраларига гапириб туриб эди: – Подшо чақиртиб, ҳаммага хабар бериб, йигиб олибди. «Аждаҳарга **боргундай** бир наърашер бормисаи?» – деб сўрабди (Р:407).

БОРҒИДАЙ

Шайланмоқ, ҳаракатланмоқ.

Ўрин килса шундай хизматларимни, / Менинг айтган сўзим қабул қилғидай, / Борми шунда, ғайрат қилиб **борғидай**, / Ҳийла билан Шакар бошин юлғидай, / Гулгунойни бунда олиб келғидай, / Қанча дунё мендан инъом олғидай, / Шул, хизматим элда ўрин қилғидай (Ш.Ш.:69-70).

БОСГАН БОСГАН(ДАЙ)

Даҳшатли хатти-ҳаракат.

Мамлакатни сув **босгандай** бўлади, / Еру осмон кўринмайди кўзига, / Яшиндай Семурғ кетиб боради. / Бу Семурғ огир ишларда юрган (З.:151)

БОЯГИ БОЯГИ(ДАЙ)

Аввалги, олдинги, илгариги.

Бу сўзни ётган еридан эшитиб, сачраб ўрнидан туриб, бошини кўтарди, бу нимага безовта бўлди ё **бояғидай** тагин биров келмадими? – деб ваҳший жондорлар ҳаммаси хуркиб ўрнидан турди (Л.М.:335).

БУЗГУН БУЗГУН(ДАЙ)

Йўқотиш, даҳшатли хабарнинг содир бўлиши ҳақида.

Қараса, олдида Аваз йўқ. Қаёққа кетди, деб қараса тоғнинг сиртида тутуннинг буруқсагани кўринди. Тўплар гумбирлаб, отилиб, товуши дунёни **бузгундай** бўлиб бораётир (М.:31).

БУЛБУЛ БУЛБУЛ(ДАЙ,ДАЙИН)

1. *Сайрамоқ, сўйламоқ. Эпик қаҳрамон ҳақида.*

Ана Мажнунга учратай деганима Лайли **булбулдай сайраб**,
кўнгли очилди (Л.М.:348).

2. *Тез фурсатда йўқолмоқ.*

Бир кун қилсак ўтиришни, / Ошиги дилбарим Ширин, /
Шароб бериб бундан кетиб, / Қошимдан **булбулдай** учди
(Ф.Ш.:226).

3. *Хурсандчилик билан ўтирмоқ.*

Боғда очилган гулдай бўлиб, / Жаннатдаги хурдай бўлиб, /
Чаманда **булбулдай** бўлиб, / Ҳаммасига сардор Ширин
(Ф.Ш.:237).

4. *Нола чекмоқ, дарду ғамларини баён қилмоқ.*

Булбулдайин ноладаман, / Доғ-ҳасрати армондаман, / Азалда
куйган бандаман, / Кетди номус-орим менинг! (З:159).
Булбулдайин нолондаман, / Доғ-ҳасратда армондаман, / Азалдан
куйган бандаман, / Етишмайди зорим менинг (Л.М.:295).
Булбулдайин нолондаман, / Доғи ҳасрат, армондаман. / Азалда
куйган бандаман, / Ёр ахтариб шармандаман (М.а.:171). Мен
ошиқи саргаштаман, / Бир абгору абгаштаман, / **Булбулдайин**
нолондаман, / Доғу ҳасрат армондаман (Ф.Ш.:251).

БУЛАР БУЛАР(ДАЙ)

Хайрлашмоқ. Эпик қаҳрамоннинг муайян хатти-ҳаракатига
нисбатан.

Шозаргар билан Тиллақиз иккови омонлашиб, хўшлашиб,
Рум элига қараб жўнаб кетдилар. Авазжон, Малика айёр,
Шоқаландар – учови буларни жўнатиб, ўзлари бу ерда қолди.
Шоқаландар ҳеч нима демай турибди. Авазжон Шоқаландардан
булардай омонлашиб жавоб сўрамоққа ибo қилиб турибди
(М.а.:197).

БУЛУТ БУЛУТ(ДАЙ)

Гуриллаб, фавқулодда бостириб келмоқ, шиддат билан босиб келмоқ. Конкрет ва мавҳум тушунчаларга нисбатан.

Баҳром яқинлаб унга борибди, / Бу йўлбарс **булутдай** бўлиб гуруллаб, / Энди бадбахт ҳаракатга келибди, / Қошига шул замон яқинлаб етди (Б.Г.:11). Шаммоснинг турганин ул Сайпур кўрди, / Гурзи-гавронини кўлига олди, / Қилич-яроғини белига боғлаб, / Шу замон Сайфур отини минди, / **Булутдай** гуриллаб бу жоя етди: (Б.Г.:38). Икки лашкар аралашди, / Баҳромга Сайфур етишди. **Булутдай** бўп не ботирлар, / Бу майдонда ғурғурашди (Б.Г.:100).

БУРУНГИ БУРУНГИ(ДАЙ, ЛАРДАЙ)

Аввалги, олдинги, илгариги.

Бало тоғи кўзига яқиндай кўриниб турибди, қичаб боряпти. Гоҳ юришига ўтдай туташиб, гоҳ дарёдай тошиб, оқшом бўлса, гоҳ ерлардан адашиб, неча дарбанд бел ошиб, етолмайин, Бадбахт тоғига жанашиб, неча тун, неча кун йўл юриб қарайди. Бало тоғи ҳали ҳам **бурунгидай** бўлиб кўриниб турибди (Б.:23). Бунда қилиб келдим сафар, / **Бурунгидай** бўлмас хатар. / Ёрим дейман бўлиб инкор, / Бормикан ёримдан хабар (З.:184). Шунда буни хайдаб борди. **Бурунгилардай** жеркиб, сиёсат қиб, зиндонга солмади. Дастурхончиларга имо қилди. Олдига дастурхон ёзиб таом ташлаб, чой дамлаб куйди (З.:188). Кундуз куни тоғни оралаб, ҳар турли ёвойи мевалар териб еб, оқшом бўлса, ҳаммаси Мажнунни ўртага олиб, унга қўтон бўлиб, шер, йўлбарслар қоровул бўлиб ётарди. Шундай қилиб, кунни ўтказаверди. **Бурунгидай** одам танимайдиган бўлиб кетди (Л.М.:334). Оҳ урганда хаста кўнглим хушладим, / **Бурунгидай** ёмон савдом ташладим, / Уч кун бўлди янги намоз бошладим, / Яхшилиқ йўлларни маҳкам ушладим, / Кетабер, ойимлар, коринг қилмайман. / Мени сен ҳам **бурунгидай** биласан, / Ҳалак бўлиб манзилимга келасан, / Мени йўлдан уриб нима қиласан, / Бобонгнинг одатин ўзинг биласан (Р.:358). Қайтиб бориб, бу иш эсимга тушиб, / Сира, болам, **бурунгидай** бўлмайман, / Мени десанг, бошқа юртни излагин, / Қурсин отанг, мен ихтиёр қилмайман! (Р.:390). Този десанг кўздан ёшим тизилар. / Жон болам, гўштингни тортсин тозилар, / Кетабер, жувонмарг, юзинг

кўрмайин, / Энди сенга **бурунгидай** бўлмайин (Р.:424). Энди беш-олти вақт ўтди. **Бурунгидай** пошшоликдан унум йўқ бўлган (Н.168).

БЎЗ **БЎЗ(ДАЙ)**

Йиртмоқ, жазоламоқ, ўлдирмоқ. Асосан, эпик қаҳрамоннинг, хусусан, унинг ҳаётининг барбод бўлиши ҳақида.

Унда бирови туриб айтди: – Эрта-мертан келиб ўрдани кўрар, йўқ эканимизни билар, Ғиротнинг белига минар, осмонга учсанг оёғингдан, ерга кирсанг кулоғингдан тортар, қайда борсанг қувиб етар, баданингни **бўздай йиртар**, хайдаб келиб, бошингни кесиб дорга тортар (Б.:6).

БЎЛГАН **БЎЛГАН(ДАЙ, ДАЙИН)**

1. Қариндош, ака-ака.

Ҳайвонлар бу тоғда истиқомат қилиб юрган Мажнунни кўриб, илгари бирга бўлиб, ром бўлиб қолган ваҳшийлар севиниб, кунма-кун йиғилиб, Мажнунни ўртага олиб, *ака-ука* **бўлгандай** бўлиб, бирга юраверди (Л.М.:333).

2. Яхшилик, рўшнолик, хушҳоллик, йўқ бўлмоқ. Муайян хатти-ҳаракатларга нисбатан.

Бу тушимда шундай бўлиб билинди, / Мамлакатлар беҳбудчилик **бўлгандай**, / Ҳамма ўз ишида тинчиб қолгандай, / У душман – аждаҳар нобуд **бўлгандай** (Р.:405).

3. Банди, асир. Эпик қаҳрамоннинг тутқун, асир бўлмоғига ишора.

Банди бўлгандайин сен бунда қолдинг, / Нуралихон, болам, на ишлар қилдинг? / Энанг кўп соғиниб сени йиғлабди, / Чидай олмай отанг излаб жўнабди (Н.:190).

БЎЛГУДАЙ

1. Муътабар, азиз. Эпик қаҳрамонларга нисбатан.

Мен сизларга тўрт юз тангани бердим. Нима деганимни хатга соласан, гапирганимни арза қиласан, шундай қилиб ёзасан: ўқиса хатинг дўғулиб бир-бирига тўғри келгудай, ўкиган одам маънисини

билгудай, битган арзанг Султонхоннинг қошида *мўътабар бўлгудай* (Р.:361).

2. *Яширинмоқ, яширин жой, пана, чекка макон.*

«Аваз биздан кейин», деб бир арчанинг панасига отларини бойлаб ташлаб, бўғоридан қолгудай, ўзлари *пана бўлгудай* ерни қовлаб, ашрафи милтиқни ўқлаб, парли ёйни қўлига олиб, Авазнинг йўлини тўсиб ётди (М.а.:17).

3. *Сел.* Тинимсиз кўздан кўзга ёш келмоқ, йиғламоқ. Эпик қахрамонларнинг хатти-ҳаракатига, муайян рухий ҳолатига нисбатан.

Гуноҳимни айтиб ургин, қонхўрлар! / Сени кўриб менинг бағрим эзилди. / *Сел бўлгудай* кўзда ёшим тизилди, / Қайтай, хафа қилдим сендай кўзимди, / Сени кўриб менинг кўнглим бузилди (Р.:372).

БЎТА БЎТА(ДАЙ)

Бўзламоқ, қайгу-аламдан зор-зор йиғламоқ. Асосан, муайян эпик қахрамонларнинг хатти-ҳаракатлари ҳақида.

Сен келибсан ёринг излаб, / Гохларда *бўтадай бўзлаб* / Кетмас сенинг номус-оринг, / Қўлга тегар дилбар ёринг (З.:158). Мен келганман ёрни излаб, / Бу жароҳат бағрим тузлаб. / Йиғларман *бўтадай бўзлаб*, / Бўлмас бунда ёрим менинг (З.:171). Бошим олиб кетай пойи-пиёда. / Еринг ишки жигар-бағримни тузлаб, / Эсима тушганда *бўтадай бўзлаб*, / Кетарман пиёда ёримни излаб (Н.:121). Гадо бўлган қаландарман, / Болам дейман, бағрим тузлаб, / Йиғладим *бўтадай бўзлаб*, / Неча шахарларни излаб, / Абгор бўлган қаландарман (Р.:436). / Чапараста кесар майдонда бошди, / Бир нечаси кўрган йўқдир сабашди, / Бир неча кўрқоклар шахарга қочди, / Яра еган *бўтадайини бўзлашди* (Ш.Ш.:107). Сени деб *бўтадай бўзлар*, / Шакар тўранг бағрин тузлар, / Сени бошлаб борсин қизлар. / Ошиқлар бир-бирин излар (Ш.Ш.:112). Сувсиз чўлда қолма *бўтадай бўзлаб*, / Бундай ғамлар жигар-бағримни тузлаб / Бормагин Эрамга отингни излаб, / Фиротсиз ёт элга борма, Авазжон! (Б.:18). Бу жароҳат жигар-бағримни тузлаб. / Гох ерларда кетдим *бўтадай бўзлаб* / Энам билан бунда отимни излаб, / Эрам боққа йўқчи бўлиб келдим мен (Б.:50).

БЎТАКЎЗ БЎТАКЎЗ(ДАЙ)

Она (эна). Эпик қаҳрамон ҳақида.

Бўтакўздай энам йиғлаб хору зор, / Насиҳат қип уни қайтарди пирлар, / Жудо бўлди оқ сут берган муштипар, / Яёв хайдаб тортгандир жаллодлар (Ш.Ш.:90). Англаб билди Шакарбекдай тўраси, / Келаётир **Бўтакўздай** энаси. / Ширин, Шакар шундай пешвоз чиқади, / Болам деб бағрига босди ул замон (Ш.Ш.:130).

Г ГАЖДУМ ГАЖДУМ (БЕКДАЙ, ХОНДАЙ)

Зўравон, сайис. Эпик қаҳрамон ҳақида.

Бу зиндонда азоб тартиб қолдим ман, / Дод деганман эшитмайди сўзимни / **Гаждумбекдай** ўяр икки кўзимни, / Охир қийнаб ўлдиради ўзимни (Б.:55). Неча вақт таблада боқувлик турган, / **Гаждумхондай** сайис парвариш қилган, / Қилиқ соп юз турли ўйнайди хайвон, / Гиркўк отни минсам дейди Гаждумхон (Б.:10).

ГУЛГУН ГУЛГУН(ДАЙ, ДАЙИН, ОЙДАК)

1. *Гўзал ёр.* Эпик қаҳрамон ҳақида.

Шакарбекни излаб топмадим хабар, / Бу сўзимни қизлар билгин мухтасар, / Шакарни излаб, Ширин бўлган хору зор, / Сўз-ни адо қилди мендай қаландар». / Бу сўзни англади **Гулгундай** дилбар (Ш.Ш.:91).

2. *Дилни ўзига тортувчи, кўнгилга хуш ёқадиган, ёқимли меҳрибон.*

Кун-бакун зиёда бўлиб ҳасратим, / Кун-бакун ортади кўрган меҳнатим, / Сенсан менинг жону дилу улфатим, / Бўлмаса **Гулгундай** бул паризотим (Ш.Ш.:111).

3. *Гажакдор маъшуқа, маъшуқа, маҳбуба.*

Баққоллардан нима унум қилади? / Қаландарлар йўлинг бўлиб қолади. / Мендай каниз сизни олиб боради, / Бувишимиз **Гулгунойдак** зулфакдор (Ш.Ш.:88). Олди **Гулгундайин** гул бувишини, / Жондор еб ётди аждарнинг гўшини. / Пошшоман

деб, ахмоқ, лофни урасан, / Саранжом қиб қўйди, тинчиб қоласан (Ш.Ш.:52).

ГУЛ

ГУЛ(ДАЙ, ДАЙИН, -ГА ЎХШАБ)

1. *Очилмоқ, жарқилламоқ. Бениҳоя чирой очмоқ, гўзағланимоқ.*

Учовинг ҳам бирдай бўлиб, / Янги *очилган гулдай* бўлиб, / Беҳиштдаги хурдай бўлиб, / Ок баданинг қордай бўлиб, / Лабинг сўрса болдай бўлиб, / Кўрган қолсин андай бўлиб (М.а.:186). Боғда *очилган гулдай* бўлиб, / Жаннатдаги хурдай бўлиб, / Чаманда булбулдай бўлиб, / Ҳаммасига сардор Ширин (Ф.Ш.:237). Янги *очилган гулдай* бўлиб, / Ҳаммалари бирдай бўлиб, / Баданлари қордай бўлиб, / Жўнади ойим, жўнади (М.а.:51). Бари бирдай жоду кўзлар, / Хафадир Чамбилнинг шоҳи. / *Жарқиллаган гулдай* бўлиб, / Гулшан боғининг пари шоҳи (М.а.:51). Беҳиштдаги хурдай бўлиб, / Янги *очилган гулдай* бўлиб, / Жўнай берди ул парилар, / Баданлари қордай бўлиб (М.а.:102). Янги *очилган гулдай* бўлиб, Тиши гавҳар дурдай бўлиб, / Қизлар билан от устида, Ширин турар хурдай бўлиб (Ф.Ш.:237).

2. *Сўлмоқ, сарғаймоқ. Гам-аламдан азобланиб, ўзини олдирмоқ. Асосан эпик қаҳрамоннинг муайян хатти-ҳаракати ва ҳолатига нисбатан.*

Олмадайн, *сўлган гулдай* тарзим бор, / Жоним эна, сенга айтар арзим бор, / Икковинг гоҳларда дарёдай тошиб, / Отам билан бир-бирингга ёнашиб (Б.:62). Отам ўлди, яна сизни борар деб, / Фотиҳага хабар қилдим, энажон. / Эсимга тушганда мен ҳам муғойиб, / Ўйлаб турсам *гулдай* юзим *сарғайиб* (Б.:62). Қайга бораман ахтариб, / Қайда бўлур ёрим менинг! / *Сарғайгандир гулдай* юзим, / Тўрт бўп қолди икки кўзим (З.:159-160). *Сарғайибди гулдай* юзим, / Ёр йўлида тўртдир кўзим / Абгор бўлган менинг ўзим, / Ёйилади қўйи кўзинг (Л.М.:327). Олмадайн сўлган, *гулдай тарзим* бор, / Аваз ўғлон, сенга айтар арзим бор. Энанг париларга подшоҳ вақтида, / Бизлар эдик ул энангга хизматкор (М.а.:39). Сен эшитгин менинг айтган сўзимни, / Олмадай *сўлдирма гулдай* юзингди, / Кўзларингга селоб ёшинг тизилди, / Йиғлама, мерганлар, кўнглим бузилди (М.а.:46). Гулқиз ойим, эшит айтган сўзимди, / Олмадай *сўлдирай гулдай* юзингни /

Хизматкор қиб турдинг ҳамма қизингди, / Ўйлаб турсам, сенга ўлим лозимди(р (М.а.:54). Шамшир пўлат билан уни уради, / Ўлчагандай икки нимта бўлади, / Буни кўрган хайрон бўлиб қолади, / Девларнинг рангги **гулдай сўлади** (М.а.:174). Очилган **гулдай сўлган**, Ажали паймонанг тўлган, / Ажал ҳайдаб келган ўғлон, / Ўзингни санлайсан осмон (Ш.Ш.:61).

3. *Юз, чехра, қиёфа, тана, тарз, аҳвол.*

Бул сендан айлансин, **гулдай танам**, деб, / Ширин сўзли менинг жоним болам, деб, / Ҳолингга ўртанди мендай санам, деб, / Қарамайсан, болам, мени энам, деб (Л.М.:286). Ҳолингни сўради мендай гажакдор, / Хабар бергин, хоним, қайдан бўласан? / Сен эшитгин Гулқиз ойим арзини, / Кўриб томоша қил **гулдай тарзини** (М.а.:52). Ўт туташди менинг **гулдай танам**, деб / Ўларда кўрмадим ёлғиз болам» деб. / Ҳайрон қолдик жаллодларнинг ишига / Қор-ёмғирдай қамчи ёғиб бошига. / Боролмади ҳеч бир одам қошига (Р.:373). Олмадайн сўлган, **гулдай тарзим** бор, / Бадбахт девлар, сенга айтар арзим бор / Сен тилингни тортиб сўйлагин, девлар, / Чамбилдан келгандир Аваз зўравор! (М.а.:55). Армон билан билмаганинг билдирар, / Ханжар чекиб, қора бағринг тилдирар, / Иккови бирикса, сени ўлдирар, / Сенинг **гулдай юзинг** бир кун сўлдирар (М.а.:60). Сенсан менинг Аваз кўзим, / Саргайгандир **гулдай юзинг**, / Сен ҳам айрилмагин мендан, / Мен ҳам айрилмайин сендан! (М.а.:68). Гул юзим сўлди, найлайин. / Саргайгандир **гулдай юзим**, / Қани йўлда чиқиб қолса / Оқтошдаги сарвинозим (Н.:131). Олмадайн сўлган **гулдай тарзим** бор, / Ёш ўғлонман, сенга айтар арзим бор, / Ёш баччага катта давлат на даркор. / Тургин деб сен менга бўлсанг интизор, / Бу сўзимни шоҳим билгин мухтасар (Н.:174). Хоним, эшит мендай ойим арзини, / Сўлдирмагин бунда **гулдай тарзини**, / Мерган отар дайроботнинг ғозини, / Хоним, англа Ҳуройимнинг сўзини (Р.:353). Саргайибди **гулдай юзинг**, / Кўр бўлибди икки кўзинг, / Излаб келди сарвинозинг, / Мени бошлаб икки тозинг (Р.:430). Бу сўзни эшитиб Рустам / Жавоб берар унга кам-кам: / – Энам деб ахтариб келдим, / Мен энамдан зулм кўрдим. / Энамнинг жабридан мен ҳам / Кўр бўлиб мазорда қолдим. / Ўт туташди **гулдай танам**, / Хизмат қилди сендай санам, / Мени кўр қилганди энам (Р.:432). Йўлда сўлган **гулдай тарзлар**, / Чиркиллашиб учган ғозлар. / Учиб бориб сиз кўрасиз, / Ўйин қилиб ётган қизлар (Ф.Ш.:219). Сўлдирма, бобожон, **гулдай тарзингни**, / Пошшонг келса,

шундай айтгин сўзингни: Богбон келиб кизил гулни терди де, / Жон олгич жаллодинг – Шакар келди де (Ш.Ш.:40). Бу душманлар билмаганим билдирди, / Дўст йиғлатиб, душманимни кулдирди, / Ханжар урмай, бағрим конга тўлдирди, / **Гулдай юзим** заъфарондай сўлдирди, / Армон билан бу ҳолларда ўлдирди (Ф.Ш.:242). Сен эшитгин ночор кулнинг арзини, / Олмадай сўлдириб, **гулдай тарзини**, / Оттим сарховузнинг ёлғиз гозини, / Қирағай, шакаман бўлган қаландар! (Ш.Ш.:89). Ғам билан сарғайиб **гулдайин дийдор**, / Кўп азоблар берди Ширинман Шакар, / Бу ишлардан сендай хоним беҳабар, / Менинг сенга айтган сўзим шу бўлар! (Ш.Ш.:16). Ғам билан сарғайди **гулдайин дийдор**, / Излаб чиқдим мен ҳам Торкистон шаҳар. / Сен эшитгин мендай бобонг сўзини, / Олмадай сўлдириб **гулдай юзини** (М.а.:64). Жоним мома, бу тарзима қарама, / Беклик давлатини мендан сўрама / Ғам билан сарғайди **гулдайин дийдор**, / Бир нечалар ўз холидан беҳабар (Б.:39). / **Гулдайин тарзима** боқиб каради, / Юнус, Мискол энам, деди, сўради. / Эрам бокқа бирга келмак бўлади, / Қайтарда Авазга йўлиқмай қайтдим (Б.:54). Нима фойда бундай абгор бўлмоқдан, / Беҳуда сўз айтиб бундай юрмақдан? / Бўлмас ишга мундай ҳавас килмоқдан, / **Гулдайин танангни** ўтга солмоқдан? (Л.М.:294). Ғам билан сарғайиб **гулдайин дийдор**. / Бизлар сенинг бек отангга хизматкор. / Отангинг амрни қилган мерганлар, / Ҳазилимни кўнглимга олма, муқаррар (М.а.:19). Барқарор қиб сўзлаб кетгин, Авазжон, / Сендан савол сўрар, билсанг, Шодмонхон. / Ғам билан сарғайди **гулдайин дийдор**, / Минсанг парвоз қилар остингда тулпор (М.а.:81). Ғам билан сарғайди **гулдайин дийдор**, / Армон билан ўлиб кетди кўп шерлар / Неча шерлар бўлолмади баробар. / Зарбасидан нобуд бўлганди шерлар (М.а.:83). Соғ-саломат етолмайин кирдикорга, / Кеча чошгоҳ қўйиб келдик мозорга. / Ғам билан сарғайди **гулдайин дийдор**, / Қараса, келади қиркин парилар (М.а.:96). Ғам билан сарғайди **гулдайин дийдор**, / Телпагинг қаққаймай ўлгур, қаландар / Ёринг бир десам, иккови бор экан, / Ёрингнинг ўйнаши сендан зўрабор (М.а.:60). Бўгинларим тор-тор бўшаб, / Хазон бўлган **гулга ўхшаб** / Сўз айтарман бунда қақшаб, / Етишмасми зорим менинг (Б.Г.:49). Буринларим тол-тол бўшаб, / Хазон бўлган **гулга ўхшаб**, / Мен йиғларман бугун қақшаб, / Етишмасми орим менинг! (З.:159). Бўгинларим тол-тол бўшаб, / Хазон бўлган **гулга ўхшаб**, / Мен

йигларман бугун қақшаб, / Етишмасми зорим менинг (Л.М.: 295).
Титрар менинг ширин жоним, / Қани менинг меҳрибоним. / Ларза
тушиб **гулдай таним**. / Зангиларга емиш бўлди (З.:130).

ГУЛСАНАМ ГУЛСАНАМ(ДАЙ)

Севимли ёр, она. Эпик қахрамон ҳақида.

Билдик, биздай мерган ғариб ўлади, / **Гулсанамдай ёрим**
кимлар олади / Бола-чақам етим-есир бўлади, / Жавоб берсанг,
Аваз, қандай бўлади? (М.а.:44). Менинг учун кўриб келинг
энамни, / Обод, қилинг менинг вайронхонамни, / Албатта,
сўранглар менинг энамни, / Сўрангизлар **Гулсанамдай энамни**
(М.а.:123).

ГУЛАНДОМ ГУЛАНДОМ(ДАЙ)

Севимли ёр, чиройли маъишуқа.

Кўриб қайтдик Чиндай элни, / Оғир ишларни биткарди, /
Гуландомдай ёрни олди (Б.Г.:117). Кўрди-кетди шунқорини, /
Узатиб келган ёрини, / Шул замон тушириб олди, / **Гуландомдай**
дилбарини (Б.Г.:118).

ГУМБАЗ ГУМБАЗ(ДАЙ)

Осмон, катта.

Гумбаздай бўп бунга бир тоғ кўринди. / Шакар айтар: «Токқа
қараб юрайик, / Шу токқа яқинлаб бирга борайик, / Токқа чиқиб,
унгу сўлга қарайик (Ш.Ш.:34).

ГУРУЧ ГУРУЧ(ДАЙ)

Майда, бир текис, бежирим. Эпик қахрамоннинг тиши ҳақида.

Шунда Тиллақизнинг кўп каниз-жўраларидан биров Оққиз
насяси йўқ, нақд қиз, танбал эмас соғ қиз, узун эмас ўрта бўйли
чоғ қиз, тишлари **гуручдай** оқ қиз, қошлари қалам, ўзи яхши,
барно санам... (М.а.:119).

ГҮРҮҒЛИ ГҮРҮҒЛИ(ДАЙ)

Номдор, обрӯли. Эпик қаҳрамон ҳақида.

Биз аёллик қилиб, **Гүрүғлидай** одамни кадрига етмай, шундай одамни ерга қаратиб келдик (Б.:35). Кўринг Ғиркўк жонивор / Йўлнинг танобин тортган. / **Гүрүғлидай** номдорнинг отга кадри ўтган (Н.:191).

Д ДАРА ДАРА(СИДАЙ)

Жарлик. Тоғ оралигидаги узун, нисбатан тор, чуқур жой.

Тоғай йўлини олиб бораётиб эди, қирнинг бошига чиқиб қаради. Тоғдан пастга энкайган ерда Чархин кўлнинг ёқасида бир нарса мисли бир тоғнинг бўктирилган **дарасидай** бўлиб ялтираб ётибди (Р.:414).

ДАРЁ ДАРЁ(ДАЙ, ДАЙИН)

1. *Тошмоқ. Кўп миқдорда тошмоқ. Тўлқинланмоқ. Асосан эпик қаҳрамонларнинг муайян хатти-ҳаракати ҳақида.*

Бало тоғи кўзига яқиндай кўриниб турибди, қичаб боряпти. Гоҳ юришига ўтдай туташиб, гоҳ **дарёдай тошиб**, окшом бўлса, гоҳ ерлардан адашиб, неча дарбанд бел ошиб, етолмайин, Бадбахт тоғига жанашиб, неча тун, неча кун йўл юриб қарайди. Бало тоғи ҳали ҳам бурунгидай бўлиб кўриниб турибди (Б.:23). Балогардон яна кўзин юмади, / Бало учиб бунда **дарёдай тошди**. / Бир нафасда тўксон тоғлардан ошди, / Қуйилиб бир тепа устига тушди (Б.:32). Хизматга мен келдим, **дарёдай тошиб**, / Сизни кўрсам қолай бирга сўзлашиб. / Қулоқ соб эшитгин айтган нидога, / Ўлим навбат етар шоҳу гадога (57). Олмадайин, сўлган гулдай тарзим бор, / Жоним эна, сенга айтар арзим бор, / Икковинг гоҳларда **дарёдай тошиб**, / Отам билан бир-бирингга ёнашиб (Б.:62). Қарамай баланд-пастига, / От кўйди душман устига, / Мард эди **дарёдай тошди**, / Нечовларнинг акли шошди (З.:162). Асли мен ҳам суйганима тегайин, / Сенинг ҳам суйганинг Лайлини олгин, / Лайлининг жамоли **дарёдай тўлқин**, / Ўйласанг гапимнинг жавобин билгин (Л.М.:310). Буни кўрган тоғнинг акли шошади, / Икки полвон

бирдай бўб савашади, / Қириб девни икки бирдай аждаҳор, / Аралашиб **дарёдай** бўб *тошади* (М.а.:133). Бек Гўрўгли шуйтиб **дарёдай** *тошди*, / Шу тўйнинг байрами хаддидан ошди, / Ҳар қилган ишлари жуда ярашди, / Унга қараган кўз қамашди (М.а.:206). Борар **дарёдай** *тошиб*, / Яқинлади бу беклар / Чамбил элга ёнашиб, / Баҳор-кўкламда борди (Н.:192). Сен борасан йўлда кўнглингни хушлаб, / Бу йўлларда ўзинг **дарёдай** *тошиб*. / Қарамайсан жуда ақлинг шошиб, / Ўтабердинг шунча одамни босиб, / Сўз сўрадим, болам, сенга ёнашиб, / Йўл бўлсин, жон болам, қайга борасан? (Р.:378). Мавж уриб **дарёдай** *тошиб*, / Кўрган халқнинг ақли шошиб, / Юз минг лашкар йўлга тушиб, / Ол-ҳа, дейишиб, бўл-ҳа дейишиб (Ф.Ш.:212). Шаҳримнинг отини Торкистон дерлар, / Бор, Гўрўгли, Торкистондан бўламан. / Мавж урганда **дарёдайин** *тошарсан*, / Ўлмасанг, дунёда узоқ яшарсан (М.а.:9). Сони минган беклар **дарёдай** *тошди*, / Бир кунлари Эрам бокқа етишди, / Эрам боғда девлар билан савашди, / Девларни исломнинг динига қўшди (М.а.:13).

2. Оқмоқ.

Мақотилнинг ўзидан ўтиб, филнинг ҳам ярмидан кесиб ўтиб ерга ботиб турди. Мақотил икки бўлиниб, ағнаб қолди, қони **дарёдай** оқиб кетди... (М.а.:27).

ДЕВ ДЕВ(ДАЙ)

Бақувват, гавдали, забардаст. Эпик қаҳрамоннинг муайян қиёфаси ҳақида.

Сўраб борсанг, Кўклам тоғдай тоғи бор, / Кўклам тоғда Боймоқ **девдай** деви бор / Қистаб юрсанг, олтмиш йиллик йўли бор, / Маликада майлинг бўлса сўраб бор (М.а.:9).

ДУР ДУР(ДАЙ)

Оппоқ. Эпик қаҳрамоннинг тиши ҳақида.

Ҳусни тўлган ойдаи бўлиб, / Қош эгилган ёйдаи бўлиб, / Офтобойим канизларман / Кун чалкиган бойдай бўлиб, / Тиши гавҳар, **дурдай** бўлиб, / Бужул шаҳрин юриб қарар, / Қизлар билан бирдай бўлиб (Р.:419). Янги очилган гулдаи бўлиб, / Тиши гавҳар,

дурдай бўлиб, Қизлар билан от устида, / Ширин турар хурдай бўлиб (Ф.Ш.:237). Кўзи чўлпон юлдуздай бўп, / Лаби шакар кирмиздай бўп, / Тишлари гавҳар дурдай бўп, / Бихиштдаги ул хурдай бўп, / Билмам ёрим қайда кетди? (Ш.Ш.:97)

Е
ЕЛ
ЕЛ(ДАЙ)

Шамол, тезлик билан. Эпик қахрамоннинг муайян хатти-ҳаракати ҳақида.

Ёр ишқида йўл юрар, / Шундай сувсиз чўл кезар, / Шундай чўлда йўл тортди, / Қирқ кеча-кундуз ўтди. / Қирқ кунгача отдай тушмай, / Баҳром елдай бўп йўл тортди, / Бир шаҳарга яқин етди (Б.Г.:32).

ЕР
ЕР(ДАЙ)

Мағлубият, яксон бўлмоқ.

Арқираган эрдай бўлиб, / Товда қолган шердай бўлиб, / Келган душман ердай бўлиб, / Сайфур билан кўринг Баҳром (Б.Г.101).

ЕТГАН
ЕТГАН(ДАЙ)

Келмоқ. Бирор манзилга бориб олмоқ. Эпик қахрамоннинг муайян хатти-ҳаракати.

Кеча-кундуз бирдай йўлни юради, / Хаёлида етгандай бўп боради. / Ҳар кун тонг отса, тоққа қарайди, / Бадбахт тоғи яқин бўлиб туради (Б.:24).

Неча кун, Авазхон бундай йўл тортди. / Қирқ кеча-қирқ кундуз орадан ўтди. / Алқисса, Бадбахтнинг тоғига етди, / Бир мазгилга етгандай бўп қолибди (Б.:24). Бу сўзларни айтиб қаландарлар боради, / Бетларга эпкин шамол келади, / Бир манзилга етгандай бўб қаради, / Қороғи ғуборда кетиб боради (Б.82).

ЁЙ(-ГА, ДАЙ, ДЕК, МИНГЗАЙМАН ЁЙГА, ЎХШАТДИМ ЁЙГА)

Камон, қоши эгилган. Эпик қаҳрамонларнинг қошига нисбатан.

Жамолинг ўхшайди осмонда ойга, / Қошингнинг келбати эгилган **ёйга**, / Жасатинг ўхшайди бўз қарчиғайга, / Қарчиғай чангаллим кимнинг ўғлисан? (Ш.Ш.120). Жамолинг ўхшайди осмонда ойга, / Қошинг келишибди эгилган **ёйга**, / Жасадинг ўхшайди бўз қарчиғайга, / Қарчирай чангаллим, қайдан бўласан? (З.:167). Жамолинг ўхшайди осмонда ойга / Қошинг келишибди кўлингда **ёйга**, / Жасадинг ўхшайди бўз қарчиғайга, / Парвоз қилиб, болам, қайдан келасан? (Б.Г.:25). Хусни тўлган ойдай бўлиб, / Қош эгилган **ёйда** бўлиб, / Офтобойим канизларман / Кун чалқиган бойдай бўлиб, / Тиши гавхар, дурдай бўлиб, / Бужул шахрин юриб қарар, / Қизлар билан бирдай бўлиб (Р:419). Хусни тўлган ойдек бўлиб, / Қошинг сенинг **ёйдек** бўлиб, / Алқиб-чалқиб юргин бунда, / Тўкли сотган бойдай бўлиб (Ф.Ш.: 256). Жамолинг менгзадим осмонда ойга, / Қошингни **менгзайман**, эгилган **ёйга**, / Жасадинг менгзайман бўз қарчиғайга, / Қарчиғай чангаллим, кимнинг / улисан? (Б.:39). Жамолинг менгзайман осмонда ойга, / Жасадинг менгзадим бўз қарчиғайга, / Қошингни **менгзайман** эгилган **ёйга**, / Тарзингни менгзайман бўз қарчиғайга, / Ўзингни менгзайман минг қўйли бойга, / Бойвачча сифатлим, қайдан бўласан? (М.а.:52). Жамолинг менгзадим осмонда ойга, / Қошингни **менгзайман** эгилган **ёйга**. / Тарзингни менгзайман бўз қарчиғайга / Қарчиғай чангаллим кимнинг улисан? (Н.:125-126). Қошингни менгзадим эгилган **ёйга**, / Тарзингни менгзайман бўз қарчиғайга, / Ўзингни менгзайман минг қўйли бойга, / Хабар бергин, болам, қайдан бўласан? (М.а.:155). Жамолинг менгзадим осмонда ойга, / Қошингни **ўхшатдим** эгилган **ёйга**. / Жасадинг ўхшайди бўз қарчиғайга. / Қарчиғай чангаллим, кимнинг улисан? (Р.:378).

ЁРИЛГАН ЁРИЛГАН(ДАЙ)

Портламоқ. Муайян хатти-ҳаракатнинг содир бўлишига нисбатан.

Худди ер қимирлаб, осмон **ёрилгандай** бўлиб кетди. Бунинг товушини Қоратулпор эшитиб, бир кишнади. Нимкала тўп хотинлар бўғоз бўлган бўлса, боласини ташлаб кўядигандай, Кўкламтоғи ларзон уриб кетди (М.а.:128).

ЁҒОЧ ЁҒОЧ(ДАЙ)

Дарахт. Қурилиш материали.

Ёғочдай қиб бу тошларни, / Ҳовузни қийиб эндириб, / Неча нақшин ажойибни, / Бунда тошларга қўндириб, / Бу ҳунари юртдан голиб, / Ҳар ким кўрса ақлин олиб, / Тош кесиб ишлайди Фарҳод (Ф.Ш.:257).

Ж ЖАВО ЖАВО(ДАЙ)

Сингмоқ. Муайян эпик қаҳрамоннинг хатти-ҳаракатларига ишора.

Яшилдай қуйилиб **жаводай** энгин, / Ҳаяллаб қолмагин хабардор бўлгин. / Обиҳаёт унда суйидан олгин, / Парвоз қилиб албатта омон келгин (З.:144).

ЖАЛА ЖАЛА(ДАЙ, ДАЙИН)

Кўз ёши. Тинимсиз кўз ёши тўкмоқ, йиғламоқ.

Рустам деган бекнинг отин эшитса, / Кўз ёши **жаладай** кетиб боради. / «Тўрамнинг тозиси» деди, билади, / Тозининг олдида чопиб келади (Р.:429). Тўкаман кўзимдан **жаладай** ёшди, / Кўролмаيمان ул қолган тенгу тўшди, / Узоқ қолган у қавму қариндошди, / Жаббор эгам гангитганди бу бошди (Б.:55). Аҳволдан ўзи хабар олмаган, / Нега олиб келдинг бундай жиннини. / Келган вақтда бунинг қадди букилди, / **Жаладай** бўб кўздан ёши тўкилди (Ф.Ш.:222). Ўғлингиз қилибди беҳуда ишди, /

Кўзимдан тўкибман жаладай ёшди, / Кўринг мани жуда ақлим
шошди / Арз айтгани сиздай шохга етишдим (Ф.Ш.:229). Бу
қилган хизматлар кимларга қолди, / Оҳ тортиб жаладай тўқар
ёшини, «Ширин» дейди энди бетини юлиб, / Чинқириб чиқарар
кампир довшини (Ф.Ш.:274). Ўғилсиздан менинг қаддим букилди,
/ Кўздан ёшим жаладайин тўкилди, / Охир(и) аҳволим билмам на
бўлди, / Подшоликда кўрган куним шул энди (Ф.Ш.:199).

ЖАННАТ ЖАННАТ(ДАЙ)

*Хушманзара жой. Ҳамма нарса муҳайё бўлган, обод,
роҳатбахш.*

Бир ажойиб кўзи хумор, / Қилиғи жонимни олар, / Мисли
жаннатдай жойи бор. / Йўлида бўлдим интизор (Ф.Ш.:214).

ЖАСАД ЖАСАД(ИДАЙ)

Гавда, жусса. Эпик қаҳрамоннинг муайян ташқи қиёфасига
нисбатан.

Қандай бўлса, бўладиган бола, жасади учга кирган боланинг
жасадидай бўлиб қолган экан. Марғумон уни тиззасига олиб
ўтирган экан. Бўлали бола Нуралининг кўзига биров билан
кучоқлашиб тургандай бўлиб кўринибди (Н.:158).

ЖАҲОНГИР ЖАҲОНГИР(ДАЙ)

Фарзанд. Эпик қаҳрамонга нисбатан.

Парваришкардаи жону танам-а, / Юрагимда кетган доғи алам-
а, / Бу кўрганим ўнгимми ё тушимми, / Жудо бўлган Жаҳонгирдай
боламми? (Н.:179).

ЖИҒА ЖИҒА(ДАЙ)

Тоғ. Бош кийимига тақиладиган, уқпар ва қимматбаҳо
тошлар билан безатилган зийнат буюмига эга эпик қаҳрамонга
нисбатан.

Очилган жиғадай гулларим сўлиб, / Мен қоларман
изларингга зор бўлиб, / Эсимга тушганда хижронга тўлиб, / Не

сабадан, болам, саргардон бўлиб, / Хабар бер юришинг, қолайин билиб (Ш.Ш.:41). Очилган **жиғадай гулларинг** сўлиб, / Кўп йиғлама доғи хижрона тўлиб, / Канизларинг қолди дуолар қилиб, / Айтган сўзинг энди сенинг бас бўлиб, / Биз жўнармиз энди бундан маст бўлиб (М.а.:192). Очилган **жиғадай гул юзинг** сўлиб, / Йиғланиб гапирма хижрона тўлиб / Айтган сўзинг, эй гул юзли, бас бўлиб. / Мен кетарман бу ерлардан мас бўлиб, / Сендай ёрни бу ерлардан миндириб (М.а.:123-124).

ЖОН ЖОН(ДАЙ)

Қариндош. Эпик қаҳрамоннинг энг яқин, севиқли оғайнилариға нисбатан.

Бу сўзни девлар эшитиб, ақли шошиб, такбирдан адашиб: – Аваз келган бўлса, бизларнинг **жондай жиянимиз** келган экан. ...Авазни келди, деб отини эшитиб, кўркиб, у ёққа-бу ёққа /кўзини/ юбортиб, Авазни сўраган киши бўлиб турибди (М.а.:56).

ЖУН ЖУН(ДАЙ)

Аёвсиз жазоланмоқ. Эпик қаҳрамонларнинг муайян хатти-харакатлариға нисбатан.

Бораётир иккови, / **Жундай** қилиб *савалаб*, / Девлар қарғаб йиғлайди, / Қора ерни тўбалаб (М.а.:136). Кўкламтоғда саваш бўлиб, / Ҳар дара мурдага тўлиб, / Қон оқар селдай бўлиб, / **Девлар қочар жундай** бўлиб (М.а.:144).

3 ЗАРГАРБЕК ЗАРГАРБЕК(ДАЙ)

Бирор соҳанинг етук билимдони. Эпик қаҳрамонга нисбатан.

Англаб билгин **Заргарбекдай** *валини*, / Биздан кўргин кароматнинг мўлини, / Ясаб берай Маликанинг шерини. / Бошдан тожи, қўлдан бермай давлатни (М.а.:94).

ЗАЪФАРОН ЗАЪФАРОН(ДАЙ)

Сап-сариқ, сомонранг. Муайян эпик қаҳрамонларнинг ташки киёфасига нисбатан.

«Ширин» деса кетар ўтдай туташиб, / *Қизил юзин заъфарондай* сўлдириб, / Интиқ бўлиб бағрин қонга тўлдириб, / Олсам дейди Ширинжонни кўндириб (Ф.Ш.:240). Бу душманлар билмаганим билдирди, / Дўст йиғлатиб, душманимни кулдирди, / Ханжар урмай, бағрим қонга тўлдирди, / *Гулдай юзим заъфарондай* сўлдирди, / Армон билан бу ҳолларда ўлдирди (Ф.Ш.:242). Аваз илон тилли олмос пўлатини шириллатиб ғилофдан суғуриб олди. Бунни кўриб Мақотилнинг туси қочди, *ранги заъфарондай* бўлиб қолди (М.а.:26). Жувонмарглар, эшит менинг сўзимни, / Ёш тўлдириб менинг наргис кўзимни, / *Заъфарондай сарғайтириб юзимни*, / Нега отдинг менинг энчи ғозимни? (Ш.Ш.:13).

ЗЕВАР ЗЕВАР(ДАЙ, ХОНДАЙ)

1. *Таниқли, номдор.* Эпик қаҳрамонга нисбатан.

Жафолар солган каби тандаги жонга, / Семург ҳам кўтарилди осмонга. / Кўкка чиқиб кетди учиб жонивор, / Устида боради *Зевардай номдор!* (З.:151). Турибман, подшоман, қийиндир ишим, / Кўриниб йўқ бўлди *Зевардай кишим*, / Ўлик-тирик қолганини билмадим, / Бирга бўлиб аҳволини сўрмадим (175).

2. *Мард, паҳлавон.* Эпик қаҳрамонга нисбатан.

Зевар билди, бу Шамшодга етишди, / Қуйилиб жонивор бир четга тушди. / Хизмат қилди *Зевархондай мардига*, / Туширди опкелиб Шамшод четига (З.:151). Маликаи Хубон келиб, / *Зевархондай шерни* кўриб./ Бу малика ошиқ бўлиб, / Кетолмайди тинглаб туриб (154). Маликаи Хубон келиб, / *Зевархондай шерни* кўриб, / Бу малика ошиқ бўлиб, / Кетолмайди тинглаб туриб (154).

3. *Фарзанд.* Эпик қаҳрамонга нисбатан.

Беҳуда тўкма кўз ёшинг, / Оч кўзингни, кўтар бошинг, / Бу дунёда кўнгилхушинг, / *Зевархондай улинг* келди! (З.:196-197).

ЗИЛ ЗИЛ(ДАЙ)

Жуда огир, кўтариб бўлмас даражада огир.

Менинг чангалимга тушганига ўн саккиз йил бўлди. Шундан бери буни бир нарсага, жонзодга кўрсатмай юрган эдим. Ўғлим, мен аҳмоқ бўлиб, пари деб икки нарсани **зилдай** қилиб кўтариб юрган эканман (М.а.: 61-62).

И ИТ ИТ(ДАЙ)

Ҳайвон. Бировнинг манфаатларини ҳимоя қилиб, бошқаларга зиён етказувчи эпик қаҳрамонларга нисбатан.

Кўрмасин, деб паналаб, / Нечовлари вой-войлаб, / **Итдай** бўлиб айқайлаб, / Бораётир иккови (М.а.:136).

Й ЙИГИТ ЙИГИТ(ДЕК)

Ёш эркак. Умуман, ёш эпик қаҳрамонга нисбатан.

Подшо қабул қилди Зевар сўзини, / Бермоқ бўлди ул замонда қизини, / Чол эди кўлида йигит қилганди, / Шоҳ қошида хизмат қилиб тургани / Бобо Сакқо кайтадан дунёга келиб / **Йигитдек** подшога куёв бўлганди (З.:150).

ЙЎЛБАРС ЙЎЛБАРС(ДАЙ)

Кучли, баҳодир, чопмоқ, ўкирмоқ, баҳодирона хужум қилмоқ, кўрқув солмоқ. Асосан, эпик қаҳрамонлардан эркак киши ҳақида.

Дам бериб Шакар от кўйди, / Тоғдаги шердай оҳ уриб, / **Йўлбарсдай** бўлиб *чопилиб*, / Ҳаммалари бирдай бўлиб (Ш.Ш.108). Рустам энасининг кетиб бораётганини кўрмаган, тозилар кўрган, Тозилар Рустамдан илгари тушиб, **йўлбарсдай** *йўл тортиб* жўнайберди. Оқтошдан чиқиб, този олдин, Рустам кейин кетиб бораётир (Р.:376). Тоғдаги шердай оҳ уриб, / **Йўлбарсдай** бўлиб *чопиниб*, / Шул замонда *наъра тортиб*, / От кўйди

майдон устига (Ш.Ш.:63). / Тоғдаги шердай оҳ уриб, / Йўлбарсдай бўп *чопиниб* / Ҳалилулло, оллоху акбар. / От кўйди душман устига (М.а.:28).

К КАДИ КАДИ(ДАЙ)

Катта. Муайян эпик қаҳрамонларнинг бошига нисбатан.

Бешови йўлда гапирсак дейди, тили кесилган, гапираман деса, гулдураб қолади, нима деганига одам тушунмайди; қулоғи кесилган, тили бурни соғ, *каласи кадидай* бўлиб, гапирмоққа дами чиқмай, кўзи бўзариб, имлаб қолди, тили соғ, қулоғи соғ бурни кесилган, гапирайин деса, бу ҳам бўлмайдиган, манкаланиб, бунинг ҳам гапига одам тушунмайдиган. Булар кўнглида гапириб, бири бири билан имлашиб кетиб бораяпти (Р.:388).

КАПТАР КАПТАР(ДАЙ)

Ўлдирилмоқ, аёвсиз қирилмоқ. Эпик қаҳрамонларнинг муайян хатти-ҳаракати, қиёфасига нисбатан.

Заргарбек юриб савашди, / Кўп девларнинг акли шошди. / Каллалар **каптардай** учди / Қўлга олганди қиличди (М.а.:143). Парилар, жинлар урушди, / Каллалар **каптардай** учди, / Ўлик ўликка уйқашди / Чапараста кесиб бошди, / Шундай қилди савашди (Б.Г.:63)

КЕЛГАН КЕЛГАН(ДАЙ)

2. *Хурсанд бўлмоқ.* Эпик қаҳрамоннинг муайян кайфияти ҳақида.

Ёрини кўриб, қайтадан *дунёга келгандай* бўлиб, иккови икки тозини эргаштириб, шаҳри Бужул қараб кетиб бораётир (Р.: 431).

3. *Аччиги келмоқ.* Эпик қаҳрамоннинг муайян кайфияти ҳақида.

Менинг жўраларимнинг ҳоли қандай бўлди. Бўл-ха, бўл, кел-ха кел, — деб Тиллақизга қараб, *аччиги келгандай* бўлиб, бир сўз деди (М.а.:123).

3. *Тайёр бўлмоқ, ҳозирланмоқ.* Эпик қаҳрамоннинг муайян хатти-харакатига нисбатан.

Менга маълум бўлди ва айтган сўзи / Хизматга чоғланиб **келгандай** ўзинг. / Назаримда баланд ўхшар ҳимматинг / Қилиб келсанг яна шундай хизматим, / Сен ҳам бўлгин қиёматлик фарзандим (Р.: 409). Менинг Офтоб кизим тирик қолгандай, / Оша юртдан бир қарчиғай **келгандай**, / Қарчиғай аждарга чангал солгандай, / Қарчиғай чангида аждар ўлгандай (Р.: 405).

КЕЛГИДАЙ (КЕЛГУДАЙ)

Истак, орзу-ният. Эпик қаҳрамоннинг муайян хатти-харакатига нисбатан.

Ўрин килса шундай хизматларимни, / Менинг айтган сўзим қабул қилгидай, / Борми шунда, гайрат қилиб боргидай, / Хийла билан Шакар бошин юлгидай, / Гулгунойни бунда олиб **келгидай**, / Қанча дунё мендан инъом олгидай, / Шул, хизматим элда ўрин қилгидай (Ш.Ш.: 69-70). Мен сизларга тўрт юз тангани бердим. Нима деганимни хатга соласан, гапирганимни арза қиласан, шундай қилиб ёзасан: ўқиса хатинг дўғулиб бир-бирига тўғри **келгудай**, ўкиган одам маънисини билгудай, битган арзанг Султонхоннинг қошида мўътабар бўлгудай (Р.: 361). Бир кун энаси айтди: – Болам, сен овда, тоғ-тошда кўп юрасан, Яқин орада, **келгудай** жой кўринадими, бориб келсанг, усти-бошимиз кир бўлиб кетибди, сатта тузсиз овкат еб, ковокларимиз ҳам шишибди; бир туз билан совун олиб келсанг (Р.: 395). Хизмат қилиб, инъонимни олгудай, / Аждаҳардан хабар олиб **келгудай** / Аждаҳар ўликми: ё унда тирикми, / Бориб аждаҳарни кўриб **келгудай**? (Р.: 406)

КЕТАДИГАН, КЕТГАН КЕТАДИГАН(ДАЙ), КЕТГАН(ДАЙ)

Йўқ бўлмоқ, йўқолмоқ, оламдан ўтмоқ, ўлмоқ. Эпик қаҳрамоннинг муайян хатти-харакатига нисбатан.

Ана шунда Заргарбек билан Авазхон, Малика, Тиллақиз, Махмуд йўлда кетиб бораётиб эдилар, бир олов қизил, яшил бўлиб ёниб, бир боши ерда, бир боши осмонда ёниб, куйдириб **кетадигандай** бўлиб, буларнинг гир тевараги – тўрт тарафига ёйилиб олди. Шунда Заргарбек, Авазхон ўз жонини бу оловдан

кутултирадиганга ўхшамай қолди, ҳоли танг бўлди, тириклай жаҳаннамга **кетадигандай** бўлди. (М.а.: 175). Бу айёрни кўриб қолмас тоқатим, / Ҳозир **кетгандай** бўп бошдан давлатим, / Аҳмоқ экан Шакардайн бекзотинг, / Куйиб кетди менинг қилган меҳнатим. (Ш.Ш.: 75).

КЕЧА

КЕЧА(ГИДАЙ)

Олдингидай, яқин ўтган вақтдаги, ҳозирдан олдинги хатти-ҳаракат.

Майдон бўлмай бедов отлар чопилмас, / Чопган отга бахмал гуллар ёпилмас / **Кечагидай** уруш, қаттиқ кун бўлса, / Ўзгани майдонда туриши бекор (Б.Г.: 106).

КИЙИК

КИЙИК(ДАЙ)

Чиройли. Асосан эпик қаҳрамоннинг кўзи ҳақида.

Эсима тушади, ширин сўзлари, / У ваҳший **кийикдай** жоду кўзлари / Оти Лайли Арабистон қизлари, / Лайли десам, кетар кўнглим ғубори (Л.М.: 297).

КИШИ

КИШИ(ДАЙ, ЛАРДАЙ)

Хурсандчилик. Эпик қаҳрамонларнинг муайян хатти-ҳаракатига нисбатан.

Хоқони Чин халққа билдирмай подшолигини қилиб юра берди. Вақти замонида хотини ҳомиладор бўлди. Хоқони Чин бир дунё *топган* **кишидай** неча вақт қувониб юрди (Ф.Ш.: 200). Беклар, маликалар – ҳаммалари бир-бирлари билан омонлашиб, *тўйдан қайтган* **кишилардай** бўлиб чувиллашиб турдилар (М.а.:194).

КУН

КУН(ДАЙ)

Ярқиллаб турмоқ, ёруғ, чарагон.

Атрофида саф-саф девлар турибди, / Тонг отганда кун шуъласи урибди. / **Кундай** бўлиб ул *ярқиллаб турибди*, / Қуёнқида

барча одам кўрибди (Ш.Ш.:126). Офтобойга девлар ошик бўлгандир, / Деворига тилладан сув бергандир. / Кун чикарда кун шуъласи ургандир. / **Кундай** бўлиб у *ярқиллаб тургандир* (Р.: 393).

КУНДУЗ КУНДУЗ(ДАЙ)

Ёруз.

Чадр-чаманлар қурилган, нағмагар, ўйинчилар бари йиғилган. Поёндозлар ерга ташланган, ўтиришма шод, базми даврон қурилган. Ўйинчиларнинг ҳаммаси йиғилган, оқшоми **кундуздай** бўлиб, машъаллар ёниб турган (Б.Г.: 87).

КЎЗ КЎЗ(ИДАЙ)

Чиройли. Асосан эпик қаҳрамоннинг кўзи ҳақида.

Пана ердамикан, агар ҳовлисининг юзига чикса, ўн тўрт кунлик ой тукқандай жамоли ярқиллаб, Лайлининг **кўзидай** кўз ҳеч кимда йўқ, Ойнинг кабатада чўлпон юлдуздай бўб, кўзлари, жамол юзлари билинади, — деб неча вақт ҳар кун шу абгорчиликда (Л.М.: 302-303).

КЎРГАН КЎРГАН(ДАЙ)

Кўрмоқ. Эпик қаҳрамоннинг муайян хатти-ҳаракатига ижобий муносабат.

Бул биз билан бирга юргандай, ўз кўзи билан **кўргандай**, подшо халқи волий бўлади, дегани рост экан (З.:190). Жаҳонгирхон бу қалпоқнинг хатини ўқиб кўрганда, *энасини кўргандай* меҳри тоблаб, бошига кийиб кўрди, лоп-лойиқ келди (Н.:178). Аризани кўлига олиб, ўғлини кўрмаса ҳам **кўргандай** бўлиб, қарвонлар билан хушлашиб, йўлни боса беринглар, деб ўта берди (Н.:190).

КЎРМАГАН КЎРМАГАН(ДАЙ)

Кеча-кундуз бирдай тунлар қотарман, / Кечга қолмай мен ҳам эрта қайтарман. / **Кўрмагандай** бўлиб бундан кетарман, / Бу

сўзларни тимсол айтиб Авазхон, / Омин, облоху-акбар, деди Авазхон (Б.:21).

Ажойиб ишларни кўриб, / Жоним қайтадан тирилиб / Ўтиб кетди ёмон кунлар, / Энди **кўрмагандай** бўлиб (З.: 184).

КЎЧГАН **КЎЧГАН(ДАЙИН)**

Бўлмоқ, ҳаракатланмоқ. Муайян хатти-ҳаракатларнинг бошланишига нисбатан.

Бир ёқдан лашкар от қўйди, / Юлдуз учгандайин бўлиб, / Шакар ёлғиз аралашди. / Карвон **кўчгандайин** бўлиб (63). Қаландарлар боз от қўйди, / Карвон **кўчгандайин** бўлиб. / Қилич бўлиб алаб-ялаб, / Икки ёв урушга талаб (Ш.Ш.:107). Нурали ёлғиз от қўйди, / Юлдуз учгандайин бўлиб. / Кўп душман бунга осилди. / Карвон **кўчгандайин** бўлиб (Н.:153).

Л **ЛАЙЛИ** **ЛАЙЛИ(ДАЙ, ДАЙИН)**

Ёр, дилдор. Эпик қаҳрамонга нисбатан.

Лайли деб юрганим, менга хор эмас, / Тож-зар, яхши давлат даркор эмас, / Ҳеч ким менинг **Лайлидай** кўнглим билмас. / Эна, йўлдан урма, гапинг коримас (Л.М.: 298). Бу чўлларда пиёдаман, / Бўлса, минмасман бедовга, / Қани мен ҳам тоққа борай, / **Лайлидай** *дилдорим* кўрай (Л.М.: 301). Мени ёримдан айириб, / Жудо қилмай қўймайсизлар. / **Лайлидайин** ёрим, дедим, / Етишарми зорим, дедим (Л.М.: 282).

ЛОЙ **ЛОЙ(ДАЙ)**

Енгил, юмшоқ. Эпик қаҳрамонларнинг муайян хатти-ҳаракатига нисбатан.

Фарход Ширинни кўриб, хизматига эга бўлиб, тошга урган тешалари **лойдай** кириб, Шириннинг хизматини ўрин қилсам, деб кунни, тунни билмай ишлаб туриб, Ширинга Маҳинбону айтди. (Ф.Ш.: 244-245).

ЛОЗИМ ЛОЗИМ(ДАЙ)

Лойиқ, маъқул. Эпик қаҳрамоннинг муайян хатти-ҳаракати, киёфасига нисбатан.

Бир боғбон келиб сарховузнинг бўйида буни кўрди. Шунда боғбон каради, шаҳзодасифат, хушсурат, подшоликка **лозимдай** бир йигит (Ф.Ш.: 251).

ЛОЧИН ЛОЧИН(ДАЙ)

Шиддатли, тезкор. Эпик қаҳрамонларнинг муайян хатти-ҳаракатига нисбатан.

Хазон бўлса боғда гуллар сўлибди, / Бир тоза гул **лочиндай** бўп кўнибди. / Урушнинг устида пайдо бўлибди, / Жаҳонгирхон кўйдик ўғил отини (Н.:158). Сайфур, Шоммос бари қараб турибди, / **Лочиндай** бўп келиб ерга урибди, / Ҳаммалари кўрди девнинг бошини, / Шаҳзода Баҳромнинг қилган ишини (Б.Г.:46). Чин шаҳрига етган **лочиндай** шункор. / Фағфур бўлсин ундан энди хабардор, / Мен бўлдим йўлига унинг интизор, / Дастур, сенинг бориб келмоғинг даркор (Б.Г.: 73).

М МАЙМУН МАЙМУН(ДАЙ)

Чўнқаймоқ. Эпик қаҳрамон ҳақида.

Гулгун пари шундай каради, Шакарбекнинг орқасида **маймундай** чўнқайиб бир кампир мингашиб келаётир (Ш.Ш.: 75).

МАЖНУН МАЖНУН(ДАЙ, ИНГДАЙ)

1. *Фарзанд.* Эпик қаҳрамонга нисбатан.

Зўрлик билан бориб кизни оларман, / **Мажнундай** ўғлима олиб берарман. / Эл ичида ул шарманда бўлмасин, / Яхшилиқ ўйласин, ёмонлик қолсин, / Албатта, Лайлини Мажнунга берсин (Л.М.:311).

2. *Ошиқ*. Эпик қаҳрамонлардан эркак кишига нисбатан.

Бу сўзни англасин, бўлганди(р) мендан, / Ҳеч гумон этмасин,
бир гап **Мажнундай**, / Совчи қиб хат ёздим, мен ҳам элчимдан, /
Лайлининг ошиғи Мажнунга берсин (Л.М.: 311-312). Мажнун кўй
сувратида бўлиб, Лайлидан айрилиб кетолмайди. Қизлар
Лайлидан кулди. Ҳамма кўйнинг иши йўк, бу кўй сен қаерга
борсанг, шу ерга боради. Сен бунга нима берасан, ё бу кўй ҳам
сенинг **Мажнунингдай** сенга ишқивозми? (Л.М.: 329).

МАЛИКА МАЛИКА(ДАЙ)

1. *Фарзанд*. Эпик қаҳрамонга нисбатан.

Маликадай қизинг қилди гуноҳкор, / Беадаблик сендан ўтди
боякбор, / Бўлма, шоҳим, яна биздан бохабар. / Бу сўзларни айтар
мендай қаландар (М.а.: 93). Қумларда қичадинг аспи тозини, /
Издадинг Торкистон сарвинозини, / Қосимшоҳнинг **Маликадай**
қизини, / Бизга ҳамроҳ, бўласанми, Авазжон (М.а.: 79). Сен
эшитгин мендай бобонг сўзини, / Кучук босмас йўлбарс, шернинг
изини, / Излаб чиқдим Қосимшоҳнинг **қизини**, / Элнинг
Маликадай сарвинозини. (М.а.: 62).

2. Чиройли, жуда гўзал. Асосан аёл ҳақида.

Шакарқўлга отам овга борибди, / **Маликадай паризодни**
кўрибди, / Олтмиш йиллик йўлни қарор берибди, / Торкистон деб
пари ваъда қилибди (М.а.: 41-42). Ваъда берган **Маликадай**
гажасқдор, / Кўрсат, девлар, менга Торкистон шаҳар, / Ҳаялламай
бўлинг менга хизматкор, / Отам амри билан келдим муқаррар
(М.а.: 42). Ҳазил билма Авазжоннинг сўзини, / Кучук босмас
йўлбарс, шернинг изини, / Олсам **Маликадай сарвинозини**, /
Излаб чиқдим Маликанинг ўзини (М.а.: 53). Соқолим оқариб ёшим
қайтганда, / Ёр ханжари ўртаб кетди бағримни, / Тишим тушиб,
оёқ гўрга етганда, / Ахтараман **Маликадай парини**. / Излаб топсам
Маликадай гажасқдорни, / Сабил қилай Чин-Мочиннинг шаҳрини
(М.а.: 62). Кўнглингни бўлмагин, Аваздай шунқор, / Томоша қил,
кўргин ажойиб шаҳар, / Қўлга тегсин **Маликадай гажасқдор**, /
Ажойиб шаҳарни кўргин, Авазжон (М.а.: 85). Сўзимизга Маликани
кўндирсак, / Қўлга келса, **Маликадай дилбарни**, / Бояги ул тулпор
отга миндирсак, / Ажойиб шаҳарни кўргин, Авазжон (М.а.: 85-86).
Сен эшитгин Қосимшоҳнинг сўзини, / Шоҳнинг **Маликадай**

*сарвинозини, / Кўнглин изза қилдинг шоҳнинг қизини, / Ўлдиарман гуноҳкорнинг ўзини (М.а.: 86). Оҳ уриб тўқарман кўздан ёшингни / Жаллод чарлаб торттирарман гўшингни, / Кестирай танингдан азиз бошингни, / Хафа қилдинг **Маликадай бувишингни** (М.а.: 87). Келаётгандир усталари. / Пешвоз чиққан кўп қизлари, / Ҳамма парининг сарвари, / **Маликадай гажаскдори** (М.а.: 100) / Илгарида кетди Шоҳи қаландар, / Қўлга тегиб **Маликадай гажаскдор**, / Ҳақнинг яшинидай оқади тулпор, / Пиёдалаб иргий берди Шозаргар (М.а.:109). Деди: «Эшитмайик анинг сўзини, / Ўлдирайик Гўрўглининг ўглини, / Қўлга олсак **Маликадай парини**, / Олиб қочсак Қосимшоҳнинг кизини (М.а.:193). Келиб кўрди ўсган шаҳрини, / Обод қилсам, деди кирдикорини, / Авазхонга бермак бўлди бул замон / Олиб келган **Маликадай парини** (М.а.: 204). Эшитинг беклар оху зорини, / Обод қилди келиб Чамбил шаҳрини, / Тўйлаб бермак бўлди Аваз ўғлонга / Ул замонда **Маликадай парини** (М.а.: 205). **Маликадайин гажаскдор** / Қаландарнинг айтган сўзин / Аста-аста билдиради, / Гулқизойга овоз қилиб (М.а.: 188). Яқин қолди энди Чамбил элати, / Бошлаб бораётир Гўрўгли номдор. / Ўйнаб-кулиб **Маликадайин дилбар**, / Отаси билан бирга Аваздай номдор. / Шоду хуррам йўл тортади боякбор (М.а. 203). Излаб чиққан Қосимшоҳнинг кизини / **Маликадай** унинг *сарвинозини*, / Ярғоқ бўлди жониворнинг сиёғи, / Тос тепада қолди икки қулоғи (М.а.: 69). Ошиқ бўлсанг **Маликадай парига**, / Биз бораёйик, Торкистоннинг йўлига, / Бориб кирсак Маликанинг элига, / Журинг беклар, Торкистонга бораёйик (М.а.: 79). Чин-Мочин шаҳрида қолди кирдикор, / Кўп ҳалак айлади гул юзли дилбар, / Излаганим **Маликадай** суяр ёр (М.а.: 62).*

3. *Айёр*. Асосан аёлга нисбатан.

...Арзирумдан олдинг Далли зулфдорни, / Энди излаб **Маликадай айёрни**, / Пари излаб кўрдинг неча шаҳарни, / Бекнинг оти назаркарда тулпордир (М.а.: 13).

МАНСУР МАНСУР(ДАЙ)

Жазоламоқ. Эпик қаҳрамонга нисбатан.

Кетди номус, орим менинг./ Яхши куним, туним қора, / Юрагим бўлиб садпора, / **Мансурдай осдилар** қора (М.а.: 171).

МАН, МЕН

МАН(ДАЙ), МЕН(ДАЙ, ДАЙИН, ИНГДАЙ)

1. *Фарзанд, ўғил, қиз, қўзи, жону дилим, бола.* Эпик қаҳрамонларга нисбатан.

Қўлингдан кетмасин Чамбилдай элат, / Бу ётишнинг, ота, сенга не ҳожат? / Қўлингдан кетмасин Чамбилдай элат. / Ота, эшит менинг айтган тилимни, / Сен туриб сўрагин Чамбил элингни, / Ота, хафа қилма **мендай** *улингни* (М.а: 11). Менинг учун ул энамни сўранглар, / Айтингизлар Тиллакизнинг сўзини, / Фарзандим, деб койитмасин ўзини, / Ўлмаса кўради **мендай** *қизини* (М.а.: 123). Гап эшитинг **мендай** *ўғлон* тилидан, / Ажратиб олдингиз девнинг кўлидан, / Сиз мени кутқарган ёмон кўлидан, Меҳрибоним, Шоқаландар, хўш энди (М.а.: 194). Ота, эшит менинг айтган сўзимни, / Ота, хафа қилдинг **мендай** *қўзингни*, / Бир ишдан беҳабар қолган ўзингди(р). / Армон билан Фиротингдан айрилдинг (Б.Г.: 13). Ота, ўйлаб энди ўзинг сўйлагин, / Хўп танангга яхши туриб ўйлагин, / Ўйлаб, сен жўнатгин Аваз ўғлингни. / Йўлга солгин **мендай** *жону дилингни* (Б.: 19). Қолар бунда Чамбилдай мамлакатим, / Кенг Чамбилдан кетар **мендай** *фарзандинг*, / Борганимдан қўлга тегса Фиротим, / Омон-эсон келсам сенинг давлатинг, / Қайтадан Чамбилда бўлар суҳбатим, / Тақдир қилса йўлда кўпдир меҳнатим (Б.: 20). От-яроғ, асбобим менда бўлмаса, / Армон билан **мендай** *ўғлон* ўлмайми / Ўлиб кетсам ота-энам билмаса, / Бу тўқайда менга мазор бўлмаса (З.: 177). – Бобо, хафа қилдинг **мендай** *ўғлингни*, / Ақлинг кетиб, бобо, сенга не бўлди? / Отинг учун келган бўлсанг, бобожон, / Мана, олиб кетгин лайли Фирингни (Н.: 130). Қизингнинг отидир, момо, Марғумон, / Жур, мени уйингга бошла, моможон. / Унга қурбон **мендай** *ўғлингнинг* жони, / Отасини билсанг Оқтошнинг хони (Н.: 178). Қизингнинг отидир, момо, Марғумон, / Жур, мени уйингга бошла, моможон. / Унга қурбон **мендай** *ўғлингнинг* жони, / Отасини билсанг Оқтошнинг хони (Н.: 179). Қулоқ солгин **мендай** *ўғлинг* тилига, / Билмай кетдим мен ҳам узоқ йўлига, / Айланиб кўп қолдим Бужул элида, / Ундай юртда аждаҳарни ўлдирдим (Р.: 423). **Мендайини** *ўғлоннинг* кўнглин бўласан, / Синамаган ёвда / нима қиласан / Қазом етиб ўлиб кетсам майдонда, / Сен менинг қонима зомин бўласан (М.а.: 33). Қалпоқ олиб менинг бағрим эзилди, / Момо,

мени мазгилингга бошлагин. / Кўзда ёшим жалали бўп тизилди, / **Мендайин** болангинг кўнгли бузилди (Н.: 178).

2. *Ота,она, эна, бобо, опа, сингил, муштира*. Эпик қаҳрамонларга нисбатан.

Ҳолинг кўриб **мендай** *энанг* қон йинглаб, / Юрибман ҳар кимдан дардинг сўроқлаб / Мен бормаган ҳеч бир табиб қолмади, / Наф топмадим, кўнглимдаги бўлмади (Л.М.: 286). Сенга қурбон **мендай** *бобонгинг* жони, / Чин-Мочинда билсанг, бобонг макони / Қаландар деб, болам, ғофил қолмагин / Аслимни сўрасанг, Чин-Мочин хони. (М.а.: 62). Ғам билан саргайди гулдайин дийдор, / Излаб чиқдим мен ҳам Торкистон шаҳар. / Сен эшитгин **мендай** *бобонг* сўзини, / Олмадай сўлдириб гулдай юзини (М.а.: 64). Қулоқ солинг **мендай** *бобонг* тилига, / Подшо эдим, болам-ей Рум элига / Ёр ишқидан бўлиб кетдим қаландар, / Ахтариб кўрганман жуда кўп шаҳар (М.а.: 65). Кўнгилни бўлмагин Чамбилнинг хони, / Ажал ўтмай, чиқмас чибиннинг жони, / Бизни ўлдирилмас Торкистон хони, / Сенга қурбон **мендай** *бобонгинг* жони (М.а.: 90). Қизларнинг ичида менман ўдаға, / Кийганим ипакдан, олтиндан ёқа, / Жасадингдан **мендай** *энанг* садаға, / Йўл бўлсин, жон болам, қайда борасан? (Н.: 126). Жасадингдан **мендай** *энанг* айлансин, / Йўл бўлсин, жон болам қайда борасан / Давлати бор адрас, кимхоб кияди, / Сени кўриб, эмчакларим ияди, / Қувонгандан ичим ўтдай куяди, йўл бўлсин, / Жон болам, қайда борасан? (Н.: 126-127). Зулм билан келиб кўлин бойладинг, / Гул баданга аччиқ қамчи тайладинг, / Пойтахтдан мени бойлаб ҳайдадинг, / Нима гуноҳ қилди **мендай** *муштира*? (Р.: 370). Бу шаҳардан чиқиб кетди далага, / Жасадингдан **мендай** *опанг* садаға, / Сўз айтарман сендай ёлғиз болага. / Гулгула бўлгандир бундай шаҳарда, / Энангни осдим у Мансур дорда (Р.: 373). Жасадингдан **мендай** *энанг* садаға, / Ҳаялламай бери келгин, Рустамжон! / Сени кўрдим, кетди мендан юз армон, / Бери келгин, болам, асов қулуним, / Энанг бунда сенинг учун меҳрибон! / Ҳаво ёғиб, ҳалқоб ерлар лойлансин, / Ҳар ерда душманнинг кўли бойлансин, / Ўлдирибсан золим жаллодларини, / Жасадингдан **мендай** *энанг* айлансин! (Р.:389). Ўйин-кулги неча ишларни қилиб, / **Мендай** *сингил* сенинг отингни миниб, / Келармиз бир куни ўрдага кириб, / Меҳрибоним, мендан отинг аяма! (Ф.Ш.: 234). Дуо қилай, **мендай** бўл, *бобонг* ночор, / Мард ишига, болам, бўлмайин дучор. / Сен яёв юришинг жуда ҳам абгор, / Қаерларни, болам, қилдинг ихтиёр? (Ш.Ш.: 41).

Мени олиб борсанг ўсган элингга, / Сен ҳам бориб қўшил ота-энангга. / Бир сўз айтар сенга **мендай муштинар**, / Бул душмандан, хоним, қолма беҳабар (Ш.Ш.: 55). **Мендайин энангни** ўтга солмагин, / Савол қилмай, болам, гунг бўб / қолмагин / Неча сўз сўрайман айтиб бетингга, / Сира гап ботмайди сенинг этингга (Л.М.: 286). **Мендайин отангга** кўнглинг бўласан, / Бир юзукдан мунча ҳадик оласан / Бундай бўлсанг, сен жувонмарг ўласан, / Ёш бошингга мунча шунггут бўласан (М.а.: 111). **Мендайин бобонинг** кўнглин бўласан, / Уста бўлмай ўлгин, ўчоқ қиласан, / Бул бобонгга бир қаттиқ кун соласан, / Икковинг бошимга битган балосан... (Ш.Ш.: 38).

3. *Ўзга шахс, киши, қаландар, шоҳ, хон, гадо, жосус одам, ғариб, бек, эшон, тўра, хизматкор.* Эпик қаҳрамонларга нисбатан.

Доди бедод айлаб келдим қошингга, / Ҳайрон қолдим бу ўғлингнинг ишига, / Кўп зарар етказган **мандай кишига**, / Гапирмакка боролмадим қошига (Ф.Ш.). Шакарбекни излаб топмадим хабар, / Бу сўзимни қизлар билгин мухтасар, / Шакарни излаб, Ширин бўлган хору зор, / Сўзни адо қилди **мендай қаландар**». / Бу сўзни англади Гулгундай дилбар (Ш.Ш.: 91). Малика дер, ўзи шундай ғажакдор, / Томоша кўрсатар **мендай қаландар** / Ғаним кўрсанг бу шаҳарда ўлдирсак, / Армон билан билмаганин билдирсак (М.а.: 85). Сен эшитгин **мендай шоҳнинг** тилини, / Келиб боғланг қаландарлар қўлини / Қаландарлар ўз тилидан гуноҳкор, / Келинг энди мунда мирғазаб, жаллодлар (М.а.: 89). Бедаблик сендан ўтди боякбор, / Бўлма, шохим, яна биздан боҳабар. / Бу сўзларни айтар **мендай қаландар**, / Шохим, бўлма энди биздан беҳабар (М.а.: 93). Ғам билан саргайди гулдайн дийдор, / Бир печалар ўз холидан беҳабар, / **Мендай** бўлиб ёниб кетар Шозаргар, / Қани биздан хабар олса қаландар (М.а.: 176). Авазни ўлдир, деб жавоб бердими, / Шул сабабли сендай мерган келдими? / Бу сўзларни айтар **мендай қаландар**, / Ростин десам энди ўлдинг мерганлар (М.а.: 201). Бошим кесгин, қувдир **мендай хонингни**, / Эр йигитлар, айтган сўзим бил энди / Дардли кул, дардимни кимга ёрайин, / Бош шикаста бўлдим қайга борайин (Б.Г.: 15). Кулоқ солгин **мендай шоҳнинг** тилига, / Ҳар ким йиғлар ғариб кулнинг холига / Қандай тушдинг маймунларнинг қўлига. / Ажаб йигит экан сендай мард ўғлон (З.: 178). Бу бадбахт маймунга сенам дуч бўлдинг, / Сен ҳам **мендай** бўлиб сангу хору зор / Кетмакка йўл бермас сира

бадбахтлар, / Улфатим бўлади ҳар турли жондор (З.: 178). Сенга айтай десам элим бўлмаса, / Юрт устида юрган мен ҳам каландар; / **Мендай** *ғариб* каландарда нима бор? / Жиловимни қўябермогинг даркор (Р.: 379). / Ўз ҳолига тўғри йўлга юради, / Кўп сўзласам, сенинг кўнглинг қолади, / Тўхтатганинг менга ботиб боради, / **Мендай** *гадо*, бобо, йўлдан қолади (Р.: 379). Жосус деган сўзинг менга ўтади, / Баччагар, жосус деб кимни айтади?! / Ўйла, *жосус одам мендай* бўларми, / Келиб сендан гапни сўраб турарми? (Р.: 403). Жосус дединг, мени бундай нах урдинг, / Шу гапингга сенга ўлим лозимди! / **Мендай** *одам жосусликни* қиларми, / Хаёлининг шундайин аҳмоқ бўларми? (Р.: 404). Хаёллама, бориб келгин Фарходга, / **Мендай** *шоҳга* сен бўласан хизматкор, / Қўлингга қўлингга Фарходга еткар, / Фарходни айлагин бу ерга тайёр! (Ф.Ш.: 262). Ҳар ким ўз бошига бўлиб қолибди, / Юрт эгаси энди фано бўлибди, / Шул сабабдан сендай жаллод келибди, / **Мендай** *беклар* бул беҳабар қолибди (Ш.Ш.: 18). Япроқдай титрайди каландар жони, / Мен каландар, билинг, Оқтошнинг хони, / Изза қилди дебон зинҳор койинманг, / **Мендайин** *гадонинг* ёлғиз ўғлони. / Шуларнинг ишқида бўлдим хор-зор, / Дарагини билиб бордик, каландар (Р.: 438). Бало тоғда қолдим пойи-пиёда, / Бало тоғда қолди **мендайин** *ғариб* / Ҳеч ким келмас мен ғарибни ахтариб, / Мунда келдим ўз оёғимман юриб (Б.: 25). Мен бўламан бу шаҳарнинг султони, / Сўзим эшит, Боймаматнинг ўғлони, / Бу сўзларни айтар **мендайин** *хони*, / Дунёда кўп подшоликнинг даврони (Н.: 173). Кўрмаган кунларни сенга солайми, / Йўқса, сени ола чипор қилайми? / **Мендайин** *эшоннинг* кўнглин бўласан, / Сен ҳам элда мохов, пес бўп қоласан (Ш.Ш.: 25). Гулгунойим, хизмат қилсанг бўлади, / **Мендай** *тўранг* энам деб обкелади. / Майдон бўлса, бедов отлар чопилар, / Кўп чопилса, хаса тулпор собилар (Ш.Ш.: 76). Обод қилай сенинг бундай шахрингни, / Қўлга келтирайин гажакдорингни, / Кўнглинг бўлма, сўра кирдикорингни, / Жўнатгайсан **мендай** *хизматкорингни* (Ш.Ш.: 70).

4. *Севимли ёр, санам, гажакдор, ойим, пари, жонон, сарвиноз, паризод, бувиш, дилбар, интизор*. Эпик қаҳрамонларга нисбатан.

Бул сендан айлансин, гулдай танам, деб, / Ширин сўзли менинг жоним болам, деб, / Ҳолингга ўртанди **мендай** *санам*, деб, / Қарамайсан, болам, мени энам, деб (Л.М.: 286). Ростин дегин,

хоним, қайдан бўласан? / Бу сўзларни айтди **мендай** *гажасакдор*, / Сўзимга кулоқ сол, давлатли шунқор, / Хизматимда саф-саф турган парилар (М.а.: 52). **Мендай** *ойим* хозиргисин кўрар-да, / Заргар келса, бир йўриги бўлар-да / Хафа бўлмай доим ўйнаб-кулдирди, / Хол бўлсин, деб оқ юзини тилдирди, / Миннатдор бўб Яллокални кулдирди, / Яллокал дер, ўз элида туради (М.а.: 116). Кулоқ солинг **мендай** *ойим* тилига, / Мен минарман Бўзтулпорнинг белига / Такдирим тортибди Хурум элига, / Дучор бўлдим Заргарбекнинг кўлига (М.а.: 122). Ўйнаб-ўсган кадрдонлар, хуш энди, / Тенгу тўшим, ширин сўзим, хўш энди. / Қайтайин, жўнатдинг **мендай** *санамни*, / Кўролмадим оқ сут берган энамни (М.а.: 123). Устимдаги яшил-кўкдир, / Нечов изимда интиқдир, **Мендай** *ойим* Чамбил кетди, Яна қайтиб кўрмак йўқдир (М.а.: 170). Кўп йиғлади йўлда шундайин номдор, / Тасалли бергандир Шохикаландар. / Неча сўз айтарман **мендай** *гажасакдор*, / Кўнглингни бўлмагин, давлатли шунқор. / Далолат қилади **мендай** *зулфакдор*. / Бориб кўрсанг жуда вақтинг хуш бўлар, / Кўндирар ихтиёр, билсанг, бизда бор, / Кўнглингдан кетсин, деб чер билан ғубор. / Неча сўз айтгандир **мендай** *парилар*, / Хафа бўлма **мендай** *ойим* кўндирар (М.а.: 188). Ҳар на такдир, ёзилганин кўрармиз, / Боришли-келишли бўлиб юрармиз, / Бу сўзларни айтди **мендай** *гажасакдор*, / Гапирган сўзларим менинг бас бўлар (М.а.: 197). Сенга сўйлаб, сўзим ёлғон бўлмасин, / Ғамда юрган **мендай** *жосон* ўлмасин / Подшонинг кўлида мен сени кўрдим, / Сиру аҳволимни сенга гапирдим (З.: 144). Авлодингни, болам, сендан сўрайман. / Сен эшитгин, **мендай** *ойим* сўзини, / Мерган отар дайрабоднинг ғозини. / Ҳар ким кўнгли мард билмасми ўзини?! (Н.: 126). Оқ юзима қирмиз қонлар қуюлди, / Қора сочим ҳар тарафга ёйилди, / Жаллодлар ҳайдади **мендай** *ойимни*, / Бу тушнинг табири билмам не бўлди? (Р.: 366). Шохим, эшит менинг айтган сўзимни, / Кўп йиғлатган **мендай** *сарвинозингни*, / Тиёлмадинг Ширин, Шакар қўзингни. / Ширин бегинг қўлин солди бўйнима (Ш.Ш.: 14). Одамзод ичидан парвоз қилдингми? / Ер юзида бундай макон кўрдингми? / **Мендай** *паризодга* ошиқ бўлдингми? / Ул сабабдан меҳнат тортиб келдингми? (Ш.Ш.: 45). Жамолингни кўрган қурбон бўлади, / Савлатинг ақлимни олиб боради. / **Мендай** *ойим* сендан савол сўради: / Ё бировнинг харидори бўлади? (Ш.Ш.: 46). Ҳар ерда душманнинг қўли бойлансин, / Жасадингдан **мендай** *ойим* айлансин. / Хуш

келибсиз, бош устига, султоним, / Бул сиздан садақа ул ширин жоним (Ш.Ш.: 48). Бу сўзларни айтар Гулгун бувиши, / Гувиллаб чиқади метин товуши. / Мард бўлсанг, майдонда билдир ишингни, / Душман охир қилар ўтиришингни, / Қўлдан олар **мендай** гул бувишингни (Ш.Ш.: 54). **Мендай** ойимнинг кўнглин бўлибсан. / От сағрига бир айёрни қўйибсан. / Овга бориб ўлжали бўп келибсан, / Хон тўрам, нодоннинг ишин қилибсан (Ш.Ш.: 76). Кўшкидан кўрганди **мендай** гажакдор, / Келаётир Қорахоншоҳ диловор, / Рашким кеп, олдига чиқдим боякбор. / Кулиб ул бадбахтнинг ақлини олдим (Ш.Ш.: 116). Сиздай бека айтай ахволларимни, / Аждаҳардан нобуд бўлиб йўқ бўлган, / Аждар ютган неча канизларимни. / **Мендайин** ойимнинг навбати келди (Р.: 402). Биздан ўзга келмади қиз-жувонлар, / Аждаҳорга тобе бундай маконлар, / Ажали етмай қолган **мендайин** дилбар. / Шукур қилай, ўлган бўлса аждаҳор (Ш.Ш.: 48). Мард бўлиб бу ерга нега келасан, / Душман яқин келди, бундай бўласан. / **Мендайин** ойимни қўлдан берасан, / Дунёдан беҳабар ётган тўрасан (Ш.Ш.: 54). Шакарга интизор **мендайин** ёри, / Мендан йўқдир Шакарбекнинг хабари, / Йўлига интизор **мендай** дилбари, / Мастлик тарқаб хуши ўзига келгандир (Ш.Ш.: 94), **Мендайин** интизор ёрин, / Титратиб ҳар замон танин, / Қурбон бўлган ширинжоним, / Ширин десам сўз сўзласам (Ф.Ш.: 224).

5. Зўр, мард, шунқор, номдор. Эпик қаҳрамонга нисбатан.

Ишинг тушган **мендай** зўрга, / Шундай тегишиб кирар чўлга. / Бораётир эрдай бўлиб, / Ҳар яғрини қирдай бўлиб / Тоғда ақирган шердай бўлиб, / Гиротнинг устинда кулар, / Орзигулман бирдай бўлиб, / Йўл тортади шундай қилиб (Б.: 89-90). Сенга айтдим Обиҳаёт йўлини, / Сен биласан Зевархоннинг ҳолини. / Устун қилгин **мендай** марднинг қўлини, / Осон қилгил қийин-мушкулларини (З.: 144). Гап эшитгин **мендай** марднинг тилидан, / Чиқдим ботир бўлиб Бужул элидан, / Бунда турдим мен адашиб йўлимдан, / Аччиғлансам ҳар иш келар қўлимдан (Р.: 413). Кесилар нечовнинг боши, / Урушмоқ ботирлар иши, / Сўзлар **мендай** мард бир киши, / Қабоҳат билгин сабоши (Ш.Ш.: 106). Армон билан ўлиб кетди аждаҳар, / Жонинга сабабкор **мендайин** шунқор, / Ою кундан сулув сенинг тарзинг бор, / Қайғу ғамдан озод бўлдинг, гажакдор (Р.: 401). **Мендайин** мардларнинг ҳолин билади, / Ғайратли ғанимининг бағрин тилади. / Балки кампир менинг энам бўлади / Бундай десанг, сендан кўнглим қолади (Ш.Ш.: 76).

Сендан жабр кўрди **мендайин** номдор, / Ошиққа бундайин ишлар не даркор?! / Раҳбар бўлиб менинг кўлим тутмадинг, / Сен бошлаб кўшига олиб кетмадинг (Ш.Ш.: 93).

6. *Шўрли, абгор, ночор, бенаво.* Эпик қаҳрамонга нисбатан.

Сени элтай балоларнинг мўлига, / Раҳм килгин **мендай шўрнинг ҳолига**. / Балогардон, дўстим, минсанг белима / Мен сени еткизай ўсган элима (Б.:30). **Мендай шўрли** қандай ёлғиз қайтади? / Ким сўрайди бунда менинг ҳолимни? / Қайтиб мен кўрарман ўсган элимни, / Ўзингга топширдим икки ўғлимни (Ш.Ш.: 23). Нега баринг **мендай абгор**, / **Мендайин** баринг хору зор, / Бирга турган, эй бўрилар, / Сен Ширинга ошиқмисан? (Ф.Ш.: 267). Кетгин, **мендай** бўлиб бунда ўлмагин! / Бу сўзларни айтар **мендайин** ночор, / Дам-бадамда етиб келар аждаҳар (Р.: 397). Гуландом кўнгли ҳам Баҳромда эрди, / Ташлаб кетармикан **мендайин шўрди**, / Ё эсига олиб яна келарми, / Кўнгли қолиб ортга қайтиб кетарми? / Ҳурматли кишидир, буни билмадим (Б.Г.:109). **Мендайин ночорнинг** кўнглин бўлади, / Ҳийлагар дев бундай ишни қилади, / Бунда турган беклар тайин ўлади, / Аваз ўғлон Худо, дейди, жилади (М.а.:176). Иккови бош олиб бир йўлга тушди, / Бошимизга тушган бундай савдони, / Ўтқирдик шундайин тухмат-ғавғони. / Ғариб бўлган **менингдай бенавони** (Ш.Ш.: 90). Иккови бош олиб бир йўлга тушди, / Бошимизга тушган бундай савдони, / Ўтқирдик шундайин тухмат-ғавғони. / Ғариб бўлган **менингдай бенавони**. (Ш.Ш.: 91).

7. *Ҳайвон.* Эпик қаҳрамонга салбий муносабатда.

Мени миниб овдан қайтиб келади, / Йўл устинда бул айёрни кўради, / **Мендай ҳайвон** кўриб ҳазар қилади. / Нодон тўранг туриб кўнглин сўради (Ш.Ш.: 75).

МАРҒУМОН МАРҒУМОН(ДАЙ)

1. *Қиз.* Эпик қаҳрамонга нисбатан.

Майдон бўлса бедов отлар чопилар, / **Марғумондай қизлар** элдан топилар. / Қани мен ҳам Ғиротимни минайин, / Нор кесар олмосни белга чолайин (Н.: 121). Сенга бундан ортиқ айтар сўз борми? / Ичларингда **Марғумондай қиз** борми? / Давлатим бор, шоли-шолдан ўрайман, / Кеча кўрган тушни кундуз йўрайман, / Саргайиб, кўп қизлар, сенга қарайман, / Ичларингда **Марғумондай**

қиз борми? / Марғумон деганим бир моҳи тобон, / Жаҳон айвонида хусни хиромон. / Ичларингда **Марғумондай** қиз борми? / Оша юртдан келган бунда тўраман, / Меҳнат тортиб, жафо чекиб келаман, / Марғумоннинг харидори бўламан, / Марғумон деганда бошим бераман. / Билмайман, кўп қизлар, сўраб тураман / Ичларингда **Марғумондай** қиз борми? (Н.:138). Аё шохим, сизга дейин сўзимни, / Ҳолим билиб, эшит менинг арзимни, / Биз олдирдик **Марғумондай** қизингни. / Бувишимиз кетиб, ўйнаб-кулмадик, / Қай тарафга кетганини билмадик (Н.:151).

2. *Ёр, ойим*. Эпик қаҳрамонга нисбатан.

Ишқ ўтинда ёна-ёна, / Хоҳ ошно бўл, хоҳ бегона. / Бир куни кирсам майдона, / Сотилади ширин жон-а. / **Марғумондай ёрим** кани? (Н.:131). Излаб келсанг **Марғумондай ойимни**, / Марғумондан энди, хоним, ғам ема. / Майдон бўлса бедов отлар чопилар, / Кўп чопилса хаса тулпор совилар (Н.: 132). Ушбу дамдир, ўзга дамни дам дема, / Бошинг эсон, давлатингни кам дема. / Излаб келсанг **Марғумондай ойимни**, / Марғумондан энди, хоним, ғам ема (Н.:138-139). Ёш ўғлонсан, эшит менинг зоримни, / Кўролмайсан ўйнаб-ўсган шаҳрингни, Бошинг кесиб, мен қиларман корингни, / Нега олдинг **Марғумондай ёримни**?! (Н.:147). Биздар туриб кетдик мазгил жойига, / Сўз айтолмай **Марғумондай ойимга**. / Бир йигит бор эди, бир лочин шунқор, / Лочиннинг чангига тушган муштипар (Н.:151).

МИНОР МИНОР(ДАЙ)

Ағнамоқ, гумбурламоқ, ёлғиз. Асосан ёруғлик манбаи бўлган жой, миноранинг муайян қиёфаси ва ҳолати ҳақида.

Икки бўлак қилиб ўтди, / **Минордай ағнаб** қолибди... / Бир ёқдан лашкар от қўйди, / Юлдуз учгандайин бўлиб (Ш.Ш.:107). Навшоднинг туришин кўрганда Фағфур, / От суриб майдонга танҳо кирибди, / **Минордай** бўлиб ёлғиз турибди. / Шу вақтда Сайфур талаб қилибди (Б.Г.:93). Икки ёқда икки нимта бўлади, / **Минордай гумбурлаб** бунда кулади. / Навшоднинг ўлганин лашкар билади, / Баҳромнинг ишини ҳамма кўради (Б.Г.: 99).

МИСҚОЛ МИСҚОЛ(ДАЙ)

Севимли ёр. Эпик қаҳрамонга нисбатан.

Ўзига тобе кип боғи Эрамни, / Олиб кетди **Мисқолдай**
бувушини, / Мисқолойни олиб Чамбилга борди, / Зарбидан ишлатди
қанча девларни (Б.:70).

МИСЛИ

1. *Кучли. Аждаҳор, асов той.* Эпик қаҳрамонга нисбатан.

Бизга ваъда берган гул юзли дилбар, / Куйиб, ёниб бизлар
мисли *Самандар*, / Сенга хамрох, болам, мендай Қаландар, /
Ажойиб юртларни кўргин, Авазжон (М.а.: 85). Шозаргарман
Шоқаландар / Сермайди **мисли** *Рустам*. Кўп девлар саф тутиб
келиб ётир, / Талабгор деб кичкиради бул бўзлаб кетар душманлар, /
Бош осонда, гам емагин Авазжон (М.а.: 36). Мен кўрдим қирк
икки номдор, / Ҳар қайси **мисли** *аждаҳор*, / Кўриб келиб бердим
хабар. / Сўз эшитгин амалдорлар (Ш.Ш.: 103). Отим Аваз, ўзим
мисли *аждаҳор*, / Ишқирсам дамимга кетар душманлар, / Майдон
бўлса мен сотарман ширин жон, / Олмосимдан куяр эдим қирмиз
қон (М.а.: 25). Отим Асад, ўзим **мисли** *аждаҳор*, / Савашли кун
юз мингига баробар, / Ғайратимдан бўзлаб кетар душманлар, / Бош
осонда, гам емагин Авазжон (М.а.: 36). Тортинмай от қўйди
шердаини қайсар, / Иккови хам, кўринг, **мисли** *аждаҳор*, /
Зарбидан титрайди шунда бу девлар (М.а.: 143). Келаётир Рустам
болам зўрабор, / Оти Рустам, ўзи **мисли** *аждаҳор*, / Ишқирганда,
душман бўлмас баробар, / Улар вақтинг яқин келади, жаллод-ла
(Р.: 386). Менинг ёрим ой боладир, / Жудагина бой боладир, /
Мисли *асов той* боладир, / Сагринлари ёй боладир, /
Билмайман қайда борадир? (Ш.Ш.:97).

2. *Макон.* Эпик қаҳрамонларнинг муайян хатти-ҳаракатига
нисбатан.

Ана шунда Шоқаландар бораётиб эди, олдидан бир оёқ бир
товон йўл чиқди. Бу йўл билан бора берди. Қаради, йўли пастга
тушди, тушиб кета берди. Қирк зинапоя пастга тушиб кетди, бир
катта – **мисли** *шаҳри азимдай ерга* борди (М.а.: 72). Қосимшоҳ
лашқари турар жам бўлиб. / ботир (М.а.: 133). Бир ажойиб кўзи
хумор, / Қилиғи жонимни олар, / **Мисли** *жаппатдай эсойи* бор. /
Йўлида бўлдим интизор (Ф.Ш.: 214). Тоғай йўлини олиб бораётиб

эди, кирнинг бошига чиқиб қаради. Тогдан пастга энкайган ерда Чархин кўлнинг ёқасида бир нарсa **мисли бир тоғнинг бўқтирилган дарасидай** бўлиб ялтираб ётибди (Р.: 414).

3. *Вақт, замон.* Эпик қаҳрамонларнинг муайян хатти-ҳаракатларига нисбатан.

Бу девларга бермай омон, / **Мисли** қилди *охир замон*, /
Қаландарнинг ғайратидай / Ўлиб кетди канча душман (М.а.: 140).
Бу девларга бермай омон, / **Мисли** қилди *охир замон*, /
Қаландарнинг ғайратидай / Ўлиб кетди канча душман (М.а.: 140).

МОХОВ МОХОВ(ДАЙ)

Расво, ярамас. Эпик қаҳрамоннинг муайян ҳолатига нисбатан.

Худой мартаба берган Авазга, / Асад, Шодмон қайтиб олар ўзига, / **Моховдай** бўб бир бурчакда ўтирар, / Қарай олмай Гўрўглининг юзига (М.а.: 207).

МУШТ МУШТ(ДАЙ)

Кичкина, ихчам, майда. Асосан эпик қаҳрамоннинг кичрайган жуссаси ҳақида.

Зуваланг пишгандир бир **муштдай** лойдан, / Жамолинг тушгандир осмонда ойдан, / Сиздай ёрни тилар эдим Худойдан / Ростин дегин, хоним, қайдан бўласан? (М.а.: 52).

Н НАВШОД НАВШОД(ДАЙ)

Кучли, бақувват. Эпик қаҳрамон ҳақида.

Зўр экан **Навшоддай** полвон, / Асли қувватини билган. /
Зангилар билан суҳбат курган. / Булғорда биринчи бўлган (Б.Г.: 96).

НОР НОР(ДАЙ)

Кучли, бакуват. Эпик қахрамоннинг хатти-ҳаракати ва қиёфасига нисбатан.

Оғзидан кўпиги оқиб, / Маст бўлган шердай бўлиб, / Девларга қараб боради, / Чанқаб ётган **нордай** бўлиб. / Оқдевшоҳ дарғазаб бўлиб (М.а.: 138).

НОРКЎК НОРКЎК(ДАЙ)

Ҳайвон. Эпик қахрамоннинг бакуват оти ҳақида.

Маҳрамлар абзаллаб бунга опкелди, / Подшо минадиган **норкўкдай отни**; / Бойлади белига шамшир пўлатни, / Аждаҳарга Тоғай қилди газотни (Р.: 411).

О ОДАМ ОДАМ(ДАЙ, ЛАРДАЙ, -ГА ЎХШАЙДИ)

1. *Киши, инсон.* Оила аъзоларининг бирига нисбатан.

Подшонинг инъомин ўртада кўриб, / Омон-эсон қайтиб келсам бу ерга, / Бир кўргон сўрасак иттифоқ бўлиб, / Бир **одамдай** манзил-жойга йиғилиб, / Давлату молимиз ўртада туриб, / Омон-эсон бориб аждардан келсак, / Ишимизга дўст одамлар суюниб, Душман кетсин ўтдай бўлиб куюниб (Р: 412).

2. *Тарбияламоқ, катта қилмоқ.* Эпик қахрамонларга нисбатан.

У кампир айёрлик билан: «бу боланинг жасади афтига ўхшамайди, буни **одамдай қилиб**, чиқариб бир курайин», деб бол кудуғига солди (Н.:173). Элтиб мени бол кудуғига солди. / **Одамдай қип** Маъмурхонга келтирди, / Маъмурхон ҳам оту сарполар берди. / Танимадинг ўғлинг Жаҳонгирхонни, / Хафа бўлма, яна ишинг янгирди (Н.:183).

3. *Имконият. Муайян чекловларга эғалик қилмоқ.* Эпик қахрамонларнинг муайян фаолияти, хатти-ҳаракати ҳақида.

Чол ана ундай ерга очиб бориб туриб эди. Бу сўзни эшитиб: «**Одамдай** гапиради, бу пари-жин эмас. Буни очиб олайн, қизим қилиб уйга олиб бораин, Элда уйланаман деган одам кўп. Ўзи сулув нарса экан, бир уйланадиган одам олади», – деди (Н.:164). Бу кўрганим ё тушимми, ўнгимми, / Кўп ваҳший жондорман ул бирга

бўлган. / Ваҳший жондор атрофида кўп юрган, / Мен билмадим, қандай жондор кўринди, / **Одамга ўхшайди**, бўлмасин шайтон (Л.М.:306). Шоҳим, сенинг кўнглингдаги бўлмайди, / Подшо деб Ширин писанд қилмайди, / Сенинг билан Ширин ўйнаб-кулмайди, / Сени Ширин **одамлардай** кўрмайди (Ф.Ш.: 259).

ОДАМЗОД ОДАМЗОД(ДАЙ)

Имконият. Муайян чекловларга эғалик қилмоқ. Эпик қахрамонларнинг муайян фаолияти, хатти-ҳаракати ҳақида.

Ул девлардан қолган совут пўлатлар, / Юлдузни кўзлаган бир саман оти / Шакар кўрди **одамзоддай гаширар**, / Гулгун пари отнинг тилин билар (Ш.Ш.: 58). Шунда подшобачча тулпорининг олдига бориб, сағрисини сийпаб, бўйинини қашлаб, жиловидан ушлаб, кўз-бурунларини суртиб, тамоми баданларини артиб: Жонивор тулпор отим, сен ҳам мендай бўлиб турибсанми, деб кўнгли бузилиб, юрак-бағри эзилиб, тулпор отини кўриб, ўсган юрти, шону шавкати эсига тушиб, ахволи кўп вайрон бўлиб кетди. Бу шахзоданинг тулпори ҳам **одамзоддай бўлиб**, кўзини ёшартиб, шахзодага бўйинин солиб, мунғайиб турди (М.а: 157-158).

ОЙ

ОЙ(ДАЙ, ДЕК, ДАЙИН, ОЙ ТУҚҚАНДАЙ, МЕНГЗАЙМАН ОЙГА, ЎХШАЙДИ ОЙГА, ОЙ БОТИБ КЕТГАНДАЙ)

1. *Чиройли, гўзал. Асосан эпик қахрамонлардан аёллар ҳақида.*

Телмуртирар паризодлар кўзини, / Чашманинг олдида ўлтирур улар, / Кўриб келдим сендай шохнинг кизини, / Тиллақизнинг **ойдай ёруғ** юзини (М.а.: 132). **Ойдай Ширин** кўнглин хушлаб, / Тура келди, белин ушлаб, / Ҳимоман лабини тишлаб, / Ҳаммасидан бурун бошлаб, / Фарҳодга косани тутди (Ф.Ш.: 258). Ишлаб ётса, бул ўрнидан турсин деб, / Хаёллаб қолмасин, бунда юрсин, деб, / Шириннинг хурмати, Фарҳод келсин, деб, / **Ойдайин Ширинни** шафе келтирдим (Ф.Ш.: 262).

2. *Тўлмоқ, ярқилламоқ, янада гўзаллашмоқ.*

Ҳусни тўлган **ойдек** бўлиб, / Қошинг сенинг ёйдек бўлиб, / Алқиб-чалқиб юргин бунда, / Тўкли сотган бойдай бўлиб (Ф.Ш.: 256). Ке, нима бўлса бир сўрайин, хусни **ойдай тўлиб**, барқ урган, қандай бўлса, унча-мунча одамнинг ўғли эмас, албатта (Н.:

125). Отам ошиқ Маликанинг ўзига / Маликанинг **ойдай** тўлган юзига, / Ошиқ бўбди Қосимшоҳнинг қизига / Торкистоннинг шундай жоду кўзига. (М.а.: 63-64). Энди мундай пасҳам сой, қир ерларда юрмайин, энди баланд тоғларга чиқиб юрайин, баланд тоғнинг чўққиларидан чиқиб қарасам, Лайлининг юргани, тургани, хусни-камоли, **ойдай** ярқиллаган жамоли кўриниб турар (Л.М.: 301). Бу баландда жоду кўзлар, / **Ойдай** тўлган қизил юзлар, / Тўмоша қилиб сарвинозлар, / Пастда ўйин қилиб ётар (М.а.: 185). Ойим Ширин бораётир, / Хусни голиб **ойдай** тўлиб, / Қабатида канизлари, / Бир-биридан бари голиб (Ф.Ш.: 236). Қувондим айтган сўзингдан, / Душман келмасин изингдан, / **Ойдайин** тўлган юзингдан, / Одам ташлаб кетолмайди (Л.М.: 330).

3. Тугмоқ, барқ урмоқ. Янада гўзаллашмоқ.

Пана ердамикан, агар ҳовлисининг юзига чиқса, ўн тўрт кунлик **ой туққандай** жамоли ярқиллаб, Лайлининг кўзидай кўз ҳеч кимда йўқ, Ойнинг қабатида чўлпон юлдуздай бўб, кўзлари, жамол юзлари билинарди, — деб неча вақт ҳар кун шу абгорчиликда (Л.М.: 302-303). Юзидан ниқобни олди, / **Ой туққандай** бўлиб қолди (Б.Г.: 66). Пана ердамикан, агар ҳовлисининг юзига чиқса, ўн тўрт кунлик **ой туққандай** жамоли ярқиллаб, Лайлининг кўзидай кўз ҳеч кимда йўқ, Ойнинг қабатида чўлпон юлдуздай бўб, кўзлари, жамол юзлари билинарди, — деб неча вақт ҳар кун шу абгорчиликда (Л.М.: 303). **Ой туққандай** бўлиб Малика айёр, / Атрофида турган неча гул қизлар. / Бардор-бардор қилиб неча канизлар, / Тилла шерга миндирди ул барно қизлар (М.а.: 102). Тоғнинг мурвати очилди. Шакарбек ичкари кирди. Чап шохини урди. Тоғ қадимгидай бўлиб бекилди. Шакарбек тоғнинг остига қараб бора берди. Бир ердан ўн тўрт кунлик **ой туққандай** барқ уриб шуъла чиқди (Ш.Ш.: 45).

4. Менгзамоқ, ўхшамоқ. Муайян шубҳага ўрин қолдирмайдиган даражада аниқ билинган.

Жамолинг **менгзадим** осмонда **ойга**, / Қошингни менгзайман, эгилган ёйга, / Жасадинг менгзайман бўз қарчиғайга, / Қарчиғай чангаллим, кимнинг улисан? (Б.: 39). Жамолинг **менгзайман** осмонда **ойга**, / Жасадинг менгзадим бўз қарчиғайга, / Қошингни менгзайман эгилган ёйга, / Тарзингни менгзайман бўз қарчиғайга, / Ўзингни менгзайман минг қўйли бойга, / Бойвачча сифатлим, қайдан бўласан? (М.а.: 52). Жамолинг **менгзадим** осмонда **ойга**, / Қошингни менгзайман эгилган ёйга. / Тарзингни менгзайман бўз

қарчиғайга / Қарчиғай чангаллим кимнинг улисан? (Н.: 125-126). Жамолинг **менгзадим** осмонда **ойга**, Қошингни ўхшатдим эгилган ёйга. / Жасадинг ўхшайди бўз қарчиғайга. / Қарчиғай чангаллим, кимнинг улисан? (Р.: 378). Жамолинг **менгзайман** осмонда **ойга**, / Жасадинг менгзайман бўз қарчиғойга, / Қарчиғой чангаллим, қайдан бўласан? / Гултарзим сарғайиб сенга қарайман, / Ўсган мамлакатинг, болам, сўрайман (Ш.Ш.: 35). Жамолинг **ўхшайди** осмонда **ойга** / Қошинг келишибди қўлингда ёйга, / Жасадинг ўхшайди бўз қарчиғайга, / Парвоз қилиб, болам, қайдан келасан? (Б.Г.: 25). Ярқиллаб дунё ёришди, / Чикди кўшкнинг устига. Жамолинг **ўхшайди** осмонда **ойга**, / Қошинг келишибди эгилган ёйга, / Жасадинг ўхшайди бўз қарчиғайга, / Қарчирай чангаллим, қайдан бўласан? (З.: 167). Жамолинг **ўхшайди** осмонда **ойга**, / Қошингнинг келбати эгилган ёйга, / Жасадинг ўхшайди бўз қарчиғайга, / Қарчиғай чангаллим кимнинг ўглисан? (Ш.Ш.: 120).

5. Ўқолмоқ.

Юзига ниқобин тортди, / Кўшқидан ичкари ўтди. / Гуландом кўринмай қолди, / **Ой ботиб кетгандай** бўлди (Б.Г.: 66).

ОЛМА ОЛМА(ДАЙ, ДАЙИН)

1. *Пишган, қизармоқ.* Асосан, эпик қаҳрамонлардан аёлнинг юзи, ирқи ҳақида, ижобий муносабатда.

Бу парининг жамолига Гўрўғлибек қаради: ирқи **олмадай** *пишган*, қора зулфи оч белига тушган, кўрганнинг ақли шошган, жамолига ою кунлар талашган ажаб бир паризод (М.а.: 7-8). Икки бетинг **олмадай** *пишиб*, эй бобо-эй, / Ҳорма-эй! / Соқолларинг тизингга тушиб, бобо-эй, / Ҳорма-эй! / Кетганмикан Аскар тоғнинг тумани? / Юришларинг, жон бобо, кўп бемаъни, / Марди калон жоним, бобо, хорманг-эй! (Ш.Ш.: 35). Билолмайин айтган сўзи, / **Олмадай** *қизариб* юзи, / Ўтиришда кўлин солди, / Чамбил элнинг добилбози (Б.:80). Аваз бу кизнинг жасадига қаради. Сувдан чиққан шамакдай бўлиб турибди. Аваз кўрди, дуруст болага ўхшайди. Ирқи **олмадай** жуда *пишган*, зулфлари белига тушган, бир нечалар жамолини кўрса, ақли шошган (Б.: 47).

2. *Сўлмоқ.* Асосан, аёлнинг юзи, қиёфаси ҳақида. Салбий муносабатда.

Сен эшитгин менинг айтган сўзимни, / **Олмадай сўлдирма** гулдай юзингди, / Кўзларингда селоб ёшинг тизилди, / Йиглама, мерганлар, кўнглим бузилди (М.а.:46). Ғам билан сарғайди гулдайин дийдор, / Излаб чиқдим мен ҳам Торкистон шаҳар. / Сен эшитгин мендай бобонг сўзини, / **Олмадай сўлдириб** гулдай юзини (М.а.: 64). **Олмадай сўлдириб**, гулдай тарзини, / Оттим сарҳовузнинг ёлғиз ғозини, / Қирғай, шакаман бўлган қаландар! (Ш.Ш.: 89). **Олмадайин сўлган** гулдай тарзим бор, / Ёш ўғлонман, сенга айтар арзим бор, / Ёш баччага катта давлат на даркор. / Тургин деб сен менга бўлсанг интизор (Н.: 174). **Олмадайин сўлган** гулдай тарзим бор, / Жоним эна, сенга айтар арзим бор, / Икковинг гоҳларда дарёдай тошиб, / Отам билан бир-бирингга ёнашиб (Б.: 62). **Олмадайин сўлган**, гулдай тарзим бор, / Аваз ўғлон, сенга айтар арзим бор. / Энанг париларга подшоҳ вақтида, / Бизлар эдик ул энангга хизматкор (М.а.: 39). **Олмадайин сўлган**, гулдай тарзим бор, / Бадбахт девлар сенга айтар арзим бор / Сен тилингни тортиб сўйлагин, девлар, / Чамбилдан келгандир Аваз зўравор! (М.а.: 55). **Олмадайин сўлган** гулдай тарзим бор, / Эй бувишим, сизга айтар арзим бор. / Яна баҳор бўлса, очилар гуллар, / Гулни кўрса, маст бўб сайрар булбуллар (М.а.: 104). **Олмадайин сўлган** гулдай тарзим бор, / Ёш ўғлонман, сенга айтар арзим бор, / Ёш баччага катта давлат на даркор. / Тургин деб сен менга бўлсанг интизор, / Бу сўзимни шоҳим билгин мухтасар (Н.:174).

ОЛГУДАЙ

Истак. Эпик қаҳрамоннинг муайян хатти-ҳаракатига нисбатан.

Ўнгу сўлда бир азамат бормисан, / Ботир бўлиб бу майдонда тургудай, / Хизмат қилиб, *инъонимни олгудай*, / Аждарҳардан хабар олиб келгудай, / Аждаҳар ўликми: ё унда тирикми, / Бориб аждаҳарни кўриб келгудай? (Р.: 406).

ОЛОВ

ОЛОВ(ДАЙ, ДАЙИН)

1. *Ёнмоқ.* Эпик қаҳрамон танаси ҳароратининг ўта юқори даражага чиқиши ҳақида.

Шунда Рустам қизнинг гапи билан отига қамчи уриб, бояги кўндаланг қирнинг устига чиқди. Қараса, аждаҳар кўзи оловдай

ёниб, ишқириб, ҳар тарафга ўт сочиб тоғнинг тангисидан
Чархинкўл деган кўлга сувга тушиб келаяпти экан (Р.: 399).

2. *Ёнмоқ*. Муайян маконнинг қип-қизил тусдаги кўриниши ва эпик қаҳрамоннинг таъсирли хатти-ҳаракати ҳақида.

Уруш қилсам бунда жонни ковуриб, / Неча бир зўрларни
бўйини суғуриб / **Оловдайин** шахрига *ўт ёндириб*, / Мен оларман
Фағфур шохни ўлдириб (Б.Г.: 59).

ОТАМ ОТАМ(ДАЙ)

Яхшилик. Эпик қаҳрамонга нисбатан.

Неча вақт мен ҳам қолдим хор-зор, / Етти йил девларга
бўлдим хизматкор, / **Отамдай** *яхшилик қилган* қаландар, / Мен
кетарман, жоним бобом, хўш энди (М.а.: 194).

ОТГУДАЙ

Қучли ҳаракат. Эпик қаҳрамонга нисбатан.

Ҳали ҳам сизнинг юрагингиз бор экан, шунча гапиришиб
турдингиз; сўз қотмоқ тугул, ғайрати, сиёсатиға, бетига одам қараб
бўлмайди. Энди «Бетга айтган гапнинг заҳри йўқ» деган гап бор.
Қаранг, тўлғаб **отгудай** *қуввати* бор (Р.: 381).

ОТ ОТ(ДАЙ)

Сасимоқ. Эпик қаҳрамон ҳақида.

Бедовлар мурдани босиб, / Дев ўлиги **отдай** *сасиб*. /
Гапиролмай кўрқоқ девлар, / Пана ерда юрар писиб (М.а.: 142).

ОРЗИГУЛ ОРЗИГУЛ(ДАЙ)

Дилбар, санам. Эпик қаҳрамонга нисбатан.

Қичаб ўтиб сен кўрарсан чўлларни, / Олиб қайтгин
Орзиғулдай *дилбарни*, / Энанг ҳар шаҳарга берган хабарни, /
Келганда кўрарсан сатта дилбарни (Б.Г.: 64). Шуйтиб Аваз йўл
тортди. / Зангар элга етсам деб, / **Орзиғулдай** *дилбарни*, / Дарров
олиб қайтсам деб (Б.Г.: 65). Кўрмадим окшомги ўлтиришингни, /
Хабар бергин, хоним, қайда борасан? / Миндирибсан **Орзиғулдай**

санамни, / Ўтга ёкма, мендай санамни (Б.Г.: 87). Қамчи урди минган тўбичоғига, / Етсам дейди Эрамнинг чорбоғига, / Баракалло Чамбилнинг кучоғига, / Орзигулдай бу дилбарни миндириб, / Хуфтон чоғда келди Эрам боғига (Б.Г.: 90).

ОҚТОШ ОҚТОШ(ДАЙ)

Эпик макон.

Ўйласам қурийди тандан қувватим, / Йўқдир бу дунёда кўрган роҳатим, / Мендан нишон бўлмади бир фарзандим / Ўйласам, беэга менинг давлатим, / Сенга қолсин **Оқтошдай** мамлакатим (Р.: 351). Сабил бўлди Оқтош элда кирдикор. / Куйгандан етказдим мен сизга хабар, / Вайрон бўлиб кетди **Оқтошдай** шаҳар / Бўлган ишдан сендай шоҳим беҳабар (Р.: 364). Оҳ уриб, танида тоқат қолмади, / Кўрди сабил бўпти **Оқтошдай** юрти, / Шундай бўпти бу кампирнинг меҳнати / Ўқиб подшо, ҳар тарафга қаради (Р.: 365).

ОҒИЗ ОҒИЗ(ДАЙ, ОҒЗИДАЙ)

Бўлак, қисм.

Болта билан уриб юборсанг, қозоннинг **оғзидай** ери ўйилади, сув сенга зиён қилмайди, такка қараб тартиб кетади, хум ер сингиб кетади (Б.: 42).

П ПАРВОНА ПАРВОНА(ДАЙ)

Ўтга солмоқ, соя солмоқ. Меҳрибонлик ёки хушомадгўйлик, шунингдек, бошқа мақсад билан бирор объектга интиланган, унинг атрофида гирдикапалак бўлган эпик қаҳрамон ёки унинг муайян фаолияти ҳақида.

Ёр ишқидан девонаман, / **Парвонадай** ўтга солиб, / Бу йўлда ўзим ёнаман, / Мен билмайман юришимни (Ф.Ш.: 217). Турна кушлар, бундан ўтсанг, / Ёримнинг йўлини тутсанг, / **Парвонадай** соя солиб, / Бошидан айланиб учсанг (Ф.Ш.: 219). Барча Ширинга меҳрибон, / Кетди юрагидан армон, / **Маҳинбону парвонадай**, / Шириндан неча айланган (Ф.Ш.: 244).

Р
РУСТАМ
РУСТАМ(ДАЙ, БЕКДАЙ)

1. *Зўр, паҳлавон*. Эпик қаҳрамонга нисбатан.

Ҳеч ким билмас бу қаландар ишини, / Душман бўлса кесар анинг бошини. / **Рустамдай** бўб иш кўрсатиб кўради, / Ким рўпара бўлса, тайин ўлади (М.а.:139). Ҳайбат билан келаётир аждаҳар, / Яқинлади **Рустамбекдай** зўрабор; / Аждаҳар чопиниб дамга тортганда, / Лангар тўкиб Рустам ўзин тўхтатар (Р.:400).

2. *Фарзанд. Кўчқор, қўзи*. Эпик қаҳрамонлардан эркак киши ҳақида.

Энам, деб хафа бўб **Рустамдай** қўчқор, / Йўлда бўшаб юрма назари тулпор; / Шудир насихатим: кечикмай еткар, / **Рустамдай** қўзимнинг ҳожатин биткар, / Таблада тарбия кўрган жонивор! (Р.: 375).

С
САНДАЛ
САНДАЛ(ДАЙ)

Катта. Муайян шаклдаги тошлар ҳақида.

Сандалдай, сандикдай *тошларни* упадай майда-майда қилиб янчиб келаётибди (Б.: 25).

САНДИҚ
САНДИҚ(ДАЙ)

Одатдагидан катта. Муайян шаклдаги тоғ ва тошлар ҳақида.

Борар ерин тайини йўқ буларнинг, / Бошин олиб энди бундан жўнади. **Сандикдай** тоғ кўринади яқинда, / Тоққа қараб Ширин, Шакар жўнади (Ш.Ш.: 42). Қараса, бир жондор тос тепаси билан юриб келаётибди, икки бути осмонда обжувоз туйиб келаётибди. Сандалдай, **сандикдай** *тошларни* упадай майда-майда қилиб янчиб келаётибди (Б.: 25).

САПЧА
САПЧА(ДАЙ)

Узмоқ. Асосан, эпик қаҳрамоннинг боши ҳақида.

...Лекин бунинг сирини Малика билади, лекин Малика ҳам Шаҳзодага қарамайди. Авазхон билса, Малика учун сўйлайди, шаҳзоданинг бошини **сапчадай** узар эди (М.а.: 172).

СЕЛ СЕЛ(ДАЙ)

1. *Оқмоқ*. Кўп миқдорда шиддат билан оқаётган қон ҳақида.

Ҳар дараси мурдага тўлиб, / *Қон деганинг селдай* бўлиб, / Тоғ аскарин чалди туман, / Душманларга бермай омон (М.а.: 29).
Кўкламтоғда саваш бўлиб, / Ҳар дара мурдага тўлиб, / *Қон оқар селдай* бўлиб, / Девлар қочар жундай бўлиб (М.а.: 144).

2. *Келмоқ*. Кўп миқдорда бостириб келаётган душманлар ҳақида.

Селдай бўлиб келади, / Паст-баландни билмайди. / Энди кўринг Оқдеғни / Зор йиғлайди, кулмайди (М.а.: 135).

СЕМУРҒ СЕМУРҒ(ДАЙ)

Афсонавий қуш.

Ҳаммаси бирикиб бободан энди, / Тортиб олди *Семурғдай қушини*. / Ҳа деганда каззоб бўлибсан, / Пошшонинг қаноти — қушин олибсан, / Тухмат қилиб, меники, деб турибсан (З.: 137-138).

СЕН СЕН(ДАЙ, ДЕК, ДАЙИН, ЛАРНИНГ, ИКИДАЙ)

1. *Фарзанд*. Қўзи, ўғлон, бола, бачча. Эпик қаҳрамонларга нисбатан.

Гуноҳимни айтиб ургин, қонхўрлар! / Сени кўриб менинг бағрим эзилди. / Сел бўлгудай кўзда ёшим тизилди, / Қайтай, хафа қилдим *сендай қўзимди*, / Сени кўриб менинг кўнглим бузилди (Р.: 372). Қулоқ солгин мендай шоҳнинг тилига, / Ҳар ким йиғлар ғариб қулнинг ҳолига / Қандай тушдинг маймунларнинг қўлига. / Ажаб йигит экан *сендай* мард ўғлон (З.:178). Бировнинг йўлига қараб кўп турдим, / Отинг нима, болам, қайдин келасан? / Тортинмайин жавоб бергин сўзима, / Неча савол айтдим *сендай қўзима* (Ф.Ш.: 206). *Сендай* болам йўқдир бунда хабари, / Манови қорайиб турган Зил тоғи, / Зил тоғида, болам, бордир Гулпарӣ, / Менинг шоҳим Гулпарининг хуштори, / Мен бўламан шул шоҳнинг хизматкори (Ш.Ш.: 39). Ноҳақ қамчиларни еди танам, деб, / Чидаб бўлмас жаллод сиёсатига / Кўп аломат бўлди Оқтош юртига, / Зулмда ёд олиб энанг йиғлади / Кўзи тўрт бўп

сендайин фарзандига (Р.: 373). Ёлғиз кепсан бунда нима ишинг бор, / Отинг нима, болам, қайдан бўласан? / Бир қари кишиман ман сени кўрдим, / **Сендайин ўғлонга** интизор бўлдим (Ф.Ш.: 206). Неча сўзлар айтилгандир тилимда, / Тўксон ботмон чўян калтак қўлимда, / Ким баробар бўлган менга элимда? / **Сендай** нодон бачча менинг йўлимда, / Армон билан энди ўлдинг қўлимда! (Ш.Ш.:62).

2. Ёр, санам, паризод, ойи, кўнгли қушим, хоним, гулбувишим. Эпик қаҳрамонлардан аёл киши ҳақида.

Бу сўзни эшитиб Рустам / Жавоб берар унга кам-кам: / – Энам деб ахтариб келдим, / Мен энамдан зулм кўрдим. / Энамнинг жабридан мен ҳам / Кўр бўлиб мазорда қолдим. / Ўт туташди гулдай танам, / Хизмат қилди **сендай санам**, / Мени кўр қилганди энам (Р.: 432). Паризодсан, эшит менинг додимни, / Безовта қилди ҳайвон зотингни, / Хафа қилар **сендай паризодимни**, / Мен билмадим Шакар валламатингни (Ш.Ш.: 75). Хаёлингга ҳеч бир гаплар келмасин, / Шумлиги йўқ, эна, душман бўлмасин, / Кўнглингни бўлмагин **сендай паризод**, / Овга кетса, Шакар келар валламат. / Бошингда йўқ сенинг шумлик аломат, / Тўрангни кўрасан соғу саломат. / Кўнглингни бўлмагин **сендай паризод**, / Мазгилингга болам кургансан суҳбат (Ш.Ш.: 81). Бориб хабар берди Ширинбек бачча. / Жафо тортиб куяр эди ҳар кеча, / Сўзимни эшитгин, **сендай ойимча**, / Бир гап билан жудо бўлган, / Ул тоғнинг остида қолган, / Айёр зулмиман айрилган, / Шакарбекдай тўранг келди (Ш.Ш.: 111). Сўзимни англасин **сендай / гажақдор** / Юрсам етарманми Торкистон шаҳар, / Билсанг, йўл бошлагин, гул юзли дилбар (М.а.: 53). Сабил қилдинг Торкистондай юртингни, / Ташлаб кетдинг бундай мамлакатингни, / Кўролмаймиз **сендай паризотимни**, / Қонлар ютиб ёд қиламиз зурриётнигни. / Сўз айтиб йиғлайди биздай муштипар, / Тулпорнинг белига минди Шозаргар (М.а.: 121). Айтган сўзинг, эй гул юзли, бас бўлиб. / Мен кетарман бу ерлардан мас бўлиб, / **Сендай ёрни** бу ерлардан миндириб. / Кўп гапирма сен зардамни қайнатиб (М.а.: 124). Томоша қиб олинг баҳр, / Ранг-баранг гуллар очилиб, / Баҳор вақти ажаб тоғлар, / Ширин **сендай кўнгли қушим** (Ф.Ш.: 265). Ғам билан сарғайиб гулдайин дийдор, / Кўп азоблар берди Ширинман Шакар, / Бу ишлардан **сендай хоним** беҳабар, / Менинг сенга айтган сўзим шу бўлар! (Ш.Ш.: 16). Келса душман, кесар тандан бошимни, /

Билолмадим мен ҳам қилар ишимни, / Олиб кетай сендай гулбувишимни. / Аҳволимга нола қилиб йиглайин (Ш.Ш.: 55)

3. *Муштипар, ота, эна.* Оила аъзоларининг бир қисми ҳақида.

Мени лодон билма сендай муштипар. / Қалпоғингни кўриб кўнглим бузилди, / Хатга қараб менинг бағрим эзилди. / Ўқиб кўрай Гўрўғлининг зотини, / Бир кўраин қалпоғингнинг хатини (Н.:176). Белима бойласам заррин пўтамни, / Худойим кечиргай қилган гуномни, / Омон келиб кўрай сендай отамни. / Ошмоққа қойимдир тоғларнинг бели (Б.:20). Менинг бошим сендай гангиб қолганди, / Менинг энам сендай йиглаб юрганди. / Келгин, менга эна бўлгин, моможон! / Мен сўрадим келиб сенинг ҳолингни (Ш.Ш.: 72).

4. *Подшо, шоҳ, бек.* Эпик қаҳрамонлардан эркак кишига нисбатан.

Дарди борлар келиб дардин кўрсатди, / Бу сўзларни унга сипоҳий айтди, / Э ҳакимлар, бу юришинг бекорди, / Сендай одам подшоликка даркорди (З.: 141). Миниб чиқдим элдан Фиркўкдай тулпор, / Бу сўзларни айтгандир Шоқаландар, / Бу ишлардан сендай беклар беҳабар / Ҳар ким ичса ўлар, Аваз, зўрабор, / Насиҳат беради Шоҳиқаландар (М.а.: 70). Булбул хиром бўлмай нечук сайрасин, / Чаманзорда ўз гулидан айрилса. / Сендек шоҳим нечук элни сўрайсан, / Баҳромдай диловар эрдан айрилса (Б.Г.: 71). Ҳар ерда қўл берар сендайин шоҳлар, / Сендай шоҳлар бўлар менга жиловдор / Комил пирлар бўлар менга мададкор. / Тарки дунё қилиб бунда келаман, / Валийиллоҳ ном кўтариб юраман, / Сендайин шоҳларнинг кўлин оламан (М.а.: 92).

5. *Аҳмоқ, беғам, бошим, шўрли.* Эпик қаҳрамонлар ва уларнинг муайян хатти-ҳаракати, киёфаси, характери ва бошқалар ҳақида.

Неча ой, неча йил бу ерда ўтди, Сендай беғам йигит бунда юрибди, / Бу юриш аҳволинг қандай бўлибди, / Сен ўзингга ажаб оролар берган (Ф.Ш.: 248.). Шуйтиб сен ҳам ботир бўлган, / Сендек аҳмоқ бунда келган, / Суякларинг қилай яксон, / Кўрқмасанг келгин, сен, берман. / Остингда арғумок, саман (Ш.Ш.: 61). Душман, кўргин Гўрўғлининг ишини, / Қамсаб кесар сендайларнинг бошини / Сулатар душманнинг гавда-лошини, / Чамбилдан Гўрўғли келди, душманлар! (М.а.: 33). Ажал етиб шум паймонанг тўлмасми, / Ҳолинг билиб, тўғри юрсанг бўлмасми, /

Ўлдирар кўлимдан менинг келмасми, / Ажал тортиб **сендай шўрли** ўлмасми? (М.а.: 87).

6. *Зўр, мерган*. Эпик қаҳрамонларнинг муайян имкониятлари ҳақида.

Мен бўламан Гўрўгулининг Авази / Чамбил элда элнинг гамин еб эдим, / **Сендай** зўрни излаб шикор киб эдим / Мен ҳам Арботинга борсам деб эдим (М.а.:23). Авазни ўлдир, деб жавоб бердими, / Шул сабабли **сендай мерган** келдими? / Бу сўзларни айтар мендай қаландар, / Ростин десам энди ўлдинг мерганлар (М.а.:201).

7. *Инсон, одам*. Эпик қаҳрамонларнинг муайян хатти-ҳаракатларига нисбатан.

Ким урушда омон қолган? / **Сендай** неча дучор бўлган, / Ҳаммаси ҳам мендан ўлган! / Эшитдим исминг Шакархон / Ажал ҳайдаб **сендай** ёзган / Ул аждаҳорни ўлдирган; / Фафлат топиб ишин қилган (Ш.Ш.:61). Мендан савол сўраб ишларинг қанча?! / Миниб юрган чигирткадай отинг бор, / Қумурскадай сенинг бир жасадинг бор, / Тур йўқол, йўлингга бориш энағар. / **Сендай одам** резгиси ҳеч қолмайди (М.а.:22). Сенга мен бермайман омон! / От суриб бул майдон ичра турарман, / **Сендай** нечовларнинг додин берарман, / Тоғдай бўлсанг, урсам яксон қиларман. (Ш.Ш.:62).

8. *Макон*. Эпик қаҳрамонларга нисбатан.

Кетдим деб йиғлама, гулюзли дилбар, / Ҳар ерда **сеникидай маконлар**. Беҳуда сен хаёлингни бўлмагин, / Кўнглинг бўлиб оғир-енгил бўлмагин (Б.:88).

СИЗ СИЗ (ДАЙ, АЙИН)

1. *Ёр, санам, пари, ҳур, хоним.* Эпик қарамонлардан аёл киши ҳақида.

Сиздай санамлар турганда / Нима қилсин Баҳром бизни, / Бизни нимага олади, / **Сиздай** пари, ҳурлар турса (Б.Г.:90). Зуваланг пишгандир бир муштдай лойдан, / Жамолинг тушгандир осмонда ойдан, / **Сиздай** ёрни тилар эдим Худойдан / Ростин дегин, хоним, қайдан бўласан? (М.а.: 52). Зебит элнинг бу подшойи, / Ўз юртида даврон сурибди, / Бир кеча тушида сизни кўрибди, / **Сиздай** ойим кириб бунинг тушига (Р.: 187). Хизмат қилса бунда неча сипойи, / Обод бўлар **сиздай** хонимнинг жойи (Р.: 354).

2. *Хон, бек, тўра.* Эпик қаҳрамонларга нисбатан.

Сиздай бекка айтай аҳволларимни, / Аждаҳардан нобуд бўлиб йўқ бўлган, / Аждар ютган неча канизларимни. / Мендайин ойимнинг навбати келди (Р.: 402). Мени сўраб беҳос бўлиб турмагин, / Ҳаяллама, кетгин, йўлдан қолмагин, / Вақти замон менинг куним битгандир, / Савашли кун ботир тортар сари ёй, / Ғамли кунда кўп тортганман оху вой, / Шу вақтида **сиздай** бекни еткизди (Р.: 401). Келиб менинг турган аҳволим кўрсин, / Келиб ечса, мен ҳам элга борарман, / **Сиздай** бекни ўзим топиб оларман, / Эл ичида тўю маърака бериб, / **Сиздай** хонман бирга даврон суарман. / Насиб этса адрас, кимхоб кияман (Р.: 402). / Сабр сақланг бирга-бирга борамиз, / **Сиздайин** тўрага ҳамдам бўламиз, / Йўлингизда бизлар бошни берамиз, / Сабр сақланг, бир дам кейин борамиз. / Шундай бўлди бунда қаландар иши, / Гулгун пари **сиздай** бекнинг бувиши, / Кўп бўлади унда ёрнинг қойиши, / Сабр сақланг бул ҳам худонинг иши (Ш.Ш.: 102). Сўраб турса бунда мамлакатини, / Подшо бўлиб **сиздай** хоннинг хотини (Р.: 354).

3. *Мард, киши.* Меҳрибон ва мурувватли, мард кишиларга нисбатан.

Жойи-жалол сизга инъом қилади, / **Сиздай** киши шохга даркор бўлади. / Пошшойимиз қошида қанча амалдор, / У ерда ҳам қанча дардманд кишилар (З.:141). Ўлимнинг шароби ёқамдан олди, / Сўзлайин ҳолимни сиз кулоқ солинг. / Бу ўлимдан **сиздай** шунқор қутқарди, / Ҳолимни сўзлайин, сиз кулоқ солинг (Р.: 401).

СИМ СИМ(ДАЙ)

Ботмоқ, кучли, зарб. Муайян предмет, хусусан, камчининг хатти-ҳаракати ҳақида.

Кўринг Заргар азаматди, / Шундайин қилди ғайратди, / Бўзтулпорга камчи чотди, / Урган камчи **симдай ботди** (М.а.: 124). Бедовга камчи чотди, / Қамчиси **симдай ботди**, / Остидаги жийрон от, / Кам-камдан ичин тортди (Р.: 376). Чу, деди, йўлни тортди, / Мажнунга камчи чотди, / Қамчиси **симдай ботди**. / Чамбилдан чикиб кетди (Н.128). Аваз шуйтиб йўл тортди. / Бедовга камчи чотди, / Қамчиси **симдай ботди**, / Изғорни тўзон тутди (Б.: 65). Бедов билан қистаб юриб, / Қамчи урди, **симдай ботди**. / Ташлади Ширин демакди, / Ширин ҳам Эронда қопти (Ф.Ш.: 251) / Шакар қилади ғайратни, / Чува, ҳа, деди, камчи чотди, / Урган камчи **симдай ботди**, / Юрган йўлни тузон тутди (Ш.Ш.: 100).

СОВ (СОҒ) СОВ(ДАЙИН)

Иккиланиш. Эпик қаҳрамоннинг хатти-ҳаракати ва руҳиятига нисбатан.

Энди, тентак десам **совдайин**, икки бути товдайин, дегандай, юришининг тайини бўлмади, деб насиҳатлар қилиб, шу кеча ётди (Л.М.:298).

СОЛГАН СОЛГАН(ДАЙ)

Чангал солмоқ, ҳужум қилмоқ. Муайян эпик қаҳрамоннинг хатти-ҳаракатлари.

Оша юртдан бир қарчиғай келгандай, / Қарчиғай аждарга чангал **солгандай**, / Қарчиғай чангида аждар ўлгандай, / Бу тушимда шундай бўлиб билинди (Р.:405).

СОТГУДАЙ

Истак, хоҳиш. Муайян эпик қаҳрамоннинг хатти-ҳаракатлари.

Одамни нимкала танийди кўзи, / Пулли, бепулларга **сотгудай** ўзи. / Уни эшитганди мендай канизиди, / Жавоб беринг, турли ипак олайик (Б.: 73).

СОҚИ СОҚИ(ДАЙ)

Фарзанд. Эпик қаҳрамонга нисбатан.

Абзаллаб чаклади **Соқидай** ўғлон, / Абзалининг бари ола қайишдан / Ғазотга минади бекнинг фарзанди, / Юз алвон ўйнайди бекнинг Ғироти (М.а.:14). Энди солди Ғиркўк отнинг бошига, / Тилладан чоптирган олтин юганди. Абзаллаб чоклади **Соқидай** ўғлон, / Юз алвонда ўйнар Ғиркўкдай хайвон (Н.:123).

СУВ СУВ (ДАЙ, СУВ БОСГАНДАЙ)

1. *Оқмоқ.* Ҳисобсиз даражада, кўп миқдордаги қонларнинг оқиши ҳақида.

У вақтинда араб мамлакатидан келганлар бу шаҳарнинг устида кўп уруш қилган, қонлар ариқдаги **сувдай** оқиб қолган...(Р.:382).

2. *Босмоқ.* Макон-жойга шубҳа қилмоқ. Эпик қаҳрамоннинг муайян хатти-ҳаракатлари.

Мамлакатни **сув босгандай** бўлади. / Еру осмон кўринмайди кўзига, / Яшиндай Семурғ кетиб боради. / Бу Семурғ оғир ишларда юрган (З.:151).

СУҚСУР СУҚСУР(ДАЙ)

Турмоқ, бўйламоқ. Эпик қаҳрамонларнинг муайян хатти-ҳаракатлари.

Ўйгладим ёкам чок айлаб, / Фарход дедим ани ўйлаб, / Ҳар ёққа **суқсурдай** бўйлаб, / Бир қиёмат кунда қолдим (Ф.Ш.:216). Турибман арқонни белима бойлаб. / Завқ-сафо, ишрат йўлларин ўйлаб, / Сен қарайсан бунда **суқсурдай** бўйлаб, / Қайси гўрдан келдинг бунда ҳай-ҳайлаб (З.:133).

Т ТАМШАНГАН ТАМШАНГАН(ДАЙ)

Ҳаракатланмоқ. Эпик қаҳрамоннинг хатти-харақларидаги муайян ўзгариш ҳақида.

Тўлдириб ичига новвотни солди, / Кўп фурсат оғзинга томизиб турди. / Кам-кам қарар, **тамшангандай бўлади**, / Бориб-бориб бир замон жон энади (Р.: 434).

ТАНА ТАНА(ДАЙ)

Дамламоқ, ўзгармоқ, индамоқ. Эпик қаҳрамоннинг хатти-харақатига нисбатан.

Шозаргарнинг бу сўзини Шоқаландар эшитиб, ўзи индамасдан, ҳеч нима демай, телпаги қайқайиб, *дамлаган танадай*, дам бўлиб ўтирибди (М.а.: 156).

ТАРИҚ ТАРИҚ(ДАЙ)

Тирқирамоқ, сочилмоқ. Турли томонларга тартибли-тартибсиз тарқалган нарса, хусусан, эпик қаҳрамоннинг қўлидаги калтаги ҳақида.

Бобонгнинг уч ботмон калтаги бор эди, шунини кўтариб: — Хабардор бўл, Аваз, ё Лот! — деб Авазнинг бошига урди... калтаги **тариқдай** бўлиб *тирқираб кетди*. Яна олти ботмон чўян калтаги бор эди, буни «ё Лот, энди, Аваз, ўлдинг!» деб сиёсат қилиб урди... калтаги **тариқдай** бўлиб *тирқираб кетди*. Яна тўққиз ботмондан бўлган калтаги бор эди. Буни ҳам кўтариб: «Аваз, энди ўлдинг, хабардор бўл, ё Лот», — деб сиёсат қилиб урди... Калтак **тариқдай** бўлиб *тирқираб кетди* (М.а.:26). Шунда дев урмоқчи бўлиб, чўян калтакни кўтариб, Рустамнинг қадди-жасадига, сиёсат келбатига караб ўйлади: «Бундай йигит бу кампирнинг ўғли эмас. Ўғли бўлган вақтда қўли бориб шундай ўғлини ўлдирса, бу кимни билади. Шундай бир ўғилни билмаган менга нима вафо қилади. Келэ, шаштим қайтмасин», — деб тўксон ботмон чўяндан бўлган калтак билан кампирни қўйиб юборди. Кампир **тариқдай** *тирқираб кетди* (Р.:426).

ТАРКАШ ТАРКАШ(ДАЙ)

Одатдагидан катта кўз. Эпик қаҳрамоннинг отига нисбатан.

Соки Гиротнинг қошига борса, хоннинг Гироти сағриси тошиб, ёли қулоғидан ошиб, учадиган қушдай, қулоқлари қамишдай, *ҳар кўзи таркашдай* бўлиб, юлдузни кўзлаб тараққос бойлаб ўйнаб турибди (М.а.: 13). Тулпор ҳам қадимги эгасини кўриб, парвоз қилиб, сағриси тошиб, ёли қулоғидан ошиб, учадиган қушдай, қулоқлари қамишдай, *ҳар кўзлари таркашдай* бўлиб, юлдузни кўзлаб, тараққос бойлаб, кишнаб ўйнай борди (М.а.: 157). Рустам қанчага кирган бўлса, у ҳам шунчага кирган отнинг қошига борди. Борса, от сағриси тошиб, ёли қулоғидан ошиб, учадиган қушдай, *ҳар кўзи таркашдай*, юлдузни кўзлаб паракқос бойлаб, ўйнаб турибди (Р.: 375).

ТАХИЯ ТАХИЯ(ДАЙ)

Кичкина, оз миқдорда.

Бир ер *тахиядай* бўлиб қорайиб турибди. Ундан бўлак ерни сув босиб турибди. (Б.: 33).

ТЕККАН ТЕКАН(ДАЙ)

Шубҳа қилмоқ, эътироз билдирмоқ. Эпик қаҳрамоннинг муайян хатти-ҳаракати.

Бу сўзни эшитиб, Қайкам дев бўғини бўшаб? «Заб аҳмоқлик қилган эканман, арининг уясига *теккандай* балога йўлиқиб қолган эканман», — деб, бир-икки оғиз сўз айтиб турган экан (Н.: 149).

ТЕНТАК ТЕНТАК(ДАЙ)

Ноодатий ҳаракатлар қилмоқ, ғайритабиий ҳолатларда бўлмоқ. Эпик қаҳрамонларнинг муайян хатти-ҳаракатларига нисбатан.

Атторнинг сўзини эшитиб: «Пулли, бепулга баробар берар экан», — деб дунё топган *тентакдай* бўлиб, баланд кўшига чиқиб кетди (Б.: 73). Ҳайдаган моли йўқ, бир хотинни миндириб юрган

баччагар, дунё топган **тентакдай** дарвозадан галва қилиб ётир, ҳар турли сўзни айтаётир, ўз авонда галва қилаётир (86).

ТЕПГАН ТЕПГАН(ДАЙ)

Жазоламоқ. Муайян даражада таъсирини ўтказаетган эпик қаҳрамоннинг хатти-ҳаракати.

Овқатига бир кеча бир кундузда бир бозори кулча берар эди. Яна ҳар замон буюрарди, қанча қизлар келиб: — Боғи Эрамдан паризод қизларни оламан деб келган экансан, сен оладиган қизлар келди, — деб шўхлик қилиб, садир **тепгандай** устига чикиб тепиб ташвиш берар эди (Б.: 35).

ТЕРМАК ТЕРМАК(ДАЙ)

Ҳарактланмоқ. Эпик қаҳрамоннинг хатти-ҳаракатига нисбатан.

Гул **термакдай** менга тошлар, / Ширин хизматини бошлар, / Кўрган вақтда кўнглинг хушлар, / Кетдингми, дилбар, яхши бор (Ф.Ш.: 266-267).

ТЕША ТЕША(ДАЙ)

Ўткир. Асосан, эпик қаҳрамоннинг тана аъзоси, хусусан, тиши ҳақида.

Қорахоншоҳга белгили айёр — бир кампир ўрнидан туриб, одамларни оралаб, шох қошига яқин келиб, сочлари гишадай, тишлари **тешадай**, ияги эгарнинг қошидай бўлиб, шохга бир сўзни айтиб турган экан (Ш.Ш.: 70).

ТИЛ ТИЛ(ДАЙ)

Имконият, сўзлаш, гапириш, фикр ифодалаш қобилияти.

Бу қандай жондор эди деб жиловимдан тутса, подшосининг олдига элтса. Агар гапириб тушунтиргали кулоқ солса, тили бизнинг **тилдай** бўлса, тузук. Йўқ, агар тили бошқа тил бўлса энамдан сўрамабман ҳам (Б.: 67).

ТИЛЛАҚИЗ ТИЛЛАҚИЗ(ДАЙ, ДАЙИН)

Ёр, гажакдор, пари, зулфакдор. Эпик қахрамон ва унинг муайян қиёфасига нисбатан.

Оламанми Оқдевшоҳнинг қизини, / **Тиллақиздай** *гажакдорнинг* ўзини / Жаҳонни сайр этиб ўйнаб-куламиз, / Насиб бўлса бирга-бирга борамиз. (М.а.: 65). Жафо тортиб юрдик узок йўлига, / Ошиқ бўлиб **Тиллақиздай** *парига*, / Неча кунлар юрдик ёрнинг элида, / Шундай ойим тегди Заргар кўлига, / Ҳамроҳ бўлган Шоқаландар, хўш энди (М.а.: 96). Йўлга қарар бек Авазхон. / Заргарбекка кўнгил берган, / Ҳар замонда йўлга қарар. / **Тиллақиздайин** *зулфакдор* (М.а.: 148).

ТОВ (ДАЙ, ДАЙИН) ТОҒ(ДАЙ, МИСЛИ ТОҒДАЙ)

1. *Одатдагидан катта, улкан.*

Зўр деган девлар йиқилиб қолди, / *Икки бутти товдай* бўлиб. / От чопади алвон-алвон, / Бандам десин қодир мавлон (М.а.: 140). Энди, тентак десам совдайин, *икки бутти товдайин*, дегандай, юришининг тайини бўлмади, деб насиҳатлар қилиб, шу кеча ётди (Л.М.: 298). Сўраб борсанг, *Кўклам тоғдай тоғи* бор, / Кўклам тоғда Боймоқ девдай деви бор / Қистаб юрсанг, олтмиш йиллик йўли бор, / Маликада майлинг бўлса сўраб бор (М.а.: 9). Юриб борган жойигача эл ичи эди. Эл, йўл бор эди. Нарёғида на эл, на йўл бор ҳар қумлар **мисли тоғдай** бўлиб ётибди. (Б.: 24). Юриб борган жойигача эл ичи эди. Эл, йўл бор эди. Нарёғида на эл, на йўл бор ҳар қумлар **мисли тоғдай** бўлиб ётибди (Б.: 24).

2. *Зўр, бақувват. Уймоқ,*

Бор кучимни билагимга йиғаман, / Олмосимдан қирмиз қонни қуярман, / Душман гавдасини **тоғдай уярман**, / Кўп лашкарга танҳо ўзим тегарман (Ш.Ш.: 56). Сенга мен бермайман омон! / От суриб бул майдон ичра турарман, / Сендай нечовларнинг додин берарман, / **Тоғдай** бўлсанг, урсам яксон қиларман. (Ш.Ш.:62).

ТОЙ МИСЛИ ТОЙ, ТОЙ(ДАЙ)

Бўлмоқ. Эпик қаҳрамоннинг хатти-ҳаракатига нисбатан.

Терини орқангга олиб, / Сен келибсан, қўйдай бўлиб, / Мен
ҳам сенга етиб келдим, / **Мисли асов тойдай бўлиб** (Л.М.:330)

ТОРКИСТОН ТОРКИСТОН(ДАЙ)

Эпик макон.

Сабил қилдинг **Торкистондай** *юртингни*, / Ташлаб кетдинг
бундай мамлакатингни, / Кўролмаймиз сендай паризотимни, /
Қонлар ютиб ёд қиламиз зурриётингни. / Сўз айтиб йиглайди
биздай муштипар, / Тулпорнинг белига минди Шозаргар
(М.а.:121).

ТОШ ТОШ(ДАЙ)

Зимистон, кечаси, оқшом.

Тоғларда бордир заранги, / Эгнида бордир паранги, / Ойлар
ҳам **тошдай қоронги**, / Шуйтиб мерганлар йўл тортди (М.а.:17)

ТУРГАН, ТУРГУДАЙ ТУРГАН(ДАЙ)

Баҳолаш.

Аваз ҳам ёши ўн саккиз-йигирмага боргандай, жамоли
қоронги кечани ёруғ қилиб **тургандай** (Б.: 8). Ўнгу сўлда бир
азамат бормисан, / Ботир бўлиб бу майдонда **тургудай**, / Хизмат
қилиб, инъонимни олгудай, / Аждарҳардан хабар олиб келгудай
(Р.: 406).

ТУРПОҚ ТУРПОҚ(ДАЙ)

Кўпчилик. Эпик қаҳрамонларнинг муайян маконда тўпланиши
хақида.

Турпоқдай одам бунда, / Чангли ерда ёнбошлади. / Шул
замонда Давлат қайтди / Гуландом олдига етди (Б.Г.: 65-66).

ТУТГАН ТУТГАН(ДАЙ)

Хурсандчилик. Эпик қаҳрамоннинг хатти-ҳаракати.

Шириннинг қўлидан шароб ичган ҳамон Фарҳод энтикиб, ўзини босолмай, бир қамбағалга бирданига минг қўй **тутгандай** бўлиб ишга югурарди (Ф.Ш.: 226).

ТУЯ ТУЯ(ДАЙ)

Гуркирамоқ, кўтик сочмоқ. Асосан эпик қаҳрамоннинг хурсанд бўлиб, муайян хатти-ҳаракатлар қилиши ҳақида.

Шундай қарасалар, Шоқаландар маст **туядай** бўлиб *гуркираб*, у ёқ-бу ёққа қараб эниб, талпиниб турибди. Шоқаландарни кўриб: ўлмайин омон-эсон бир-бировимизни кўрдик», деб ҳаммалари отларидан тушиб, Шоқаландар билан кўришиб, топишиб, ҳол-аҳвол сўрашиб димоглари чоғ бўлди (М.а.:179). Боради йўллардан барини очиб, / Маст бўлган **туядай** бул *кўтик сочиб*, / Эшон ҳайбатидан бир неча қочиб, / Мансур дорга чиқиб кетди шаҳардан (Ш.Ш.:26).

ТУҚҚАН ТУҚҚАН(ДАЙ)

Меҳрибонлик, хайрихоҳлик.

Гуржистон мамлакатидан ўғил қиламиз деб Гўрўгли Авазни олиб келган вақтида мен Авазни ўғлим деб, ёқамдан солдим, этагимдан сузуриб олдим, туғмаган бўлсам ҳам **туққандай** унга меҳримни қўйиб қолдим (Б.:11).

ТЎТИ ТЎТИ(ДАЙ)

Чиройли. Аёл ҳақида.

От ўйнатиб, лашкар тортиб борайик, / Кўрмаган кунларни анга солайик, / **Тўтидай** бўб қафасдаги қизингни, / Юринг шоҳим ажратиб келайик (М.а.131).

У
УПА
УПА(ДАЙ)

Майдаламоқ, янчмоқ.

Қараса, бир жондор тос тепаси билан юриб келаётибди, икки бути осмонда обжувоз туйиб келаётибди. Сандалдай, сандикдай тошларни **упадай майда-майда** қилиб янчиб келаётибди (Б.:25).

УЧГАН, УЧГУДАЙ
УЧГАН(ИДАЙ, ДАЙИН,)

Ҳаракатланмоқ, муайян нарса, предмет ва бошқаларнинг мавжуд еридан ҳаракатланишига ишора.

- От, анжом билан келманг. Сиз ўзингиз пиёда келинг. От, анжомингиз вазирингизда турсин. Биз туяга миниб кетамиз. Менинг туямни Балхи шутир, дейди. Юлдуз **учганидай** кетади (З.:158). Икки бўлак қилиб ўтди, / Минордай ағнаб қолибди... / Бир ёқдан лашкар от қўйди, / Юлдуз **учгандайин** бўлиб (Ш.Ш.:107). Бир ёқдан лашкар от қўйди, / Юлдуз **учгандайин** бўлиб, / Шакар ёлғиз аралашди. / Карвон кўчгандайин бўлиб (Ш.Ш.:63). Нурали ёлғиз от қўйди, / Юлдуз **учгандайин** бўлиб. / Кўп душман бунга осилди. / Карвон кўчгандайин бўлиб (Н.:153). Тарзинг кўрсам Рустамча бор гайратинг, / Осмонга **учгудай** бу минган отинг. / Юришингни кўрсам қолмас токатим, / Қаерларда, хабар бергин элатинг, / Мен билайин бошдан ўтган кулфатинг (Н.: 182).

Ф
ФАРҲОД
ФАРҲОД(ДАЙ)

Бақувват. Эпик қаҳрамонга нисбатан.

Аваз диққат бўлди бағрини эзиб, / Каттиқ кунда энди кўнглини бузиб, / **Фарҳоддай** бўп, мунда ер қазиб / Гох вақтларда Аваз кўнглини хушлар, / Тупрогин чиқариб ташлар. / Ҳеч билмайди қандай бўлар бу ишлар. (Б.:45).

Х ХАЗОН ХАЗОН(ДАЙ)

Сочилмоқ. Эпик қаҳрамон хаёлининг йўқолишига ишора.

Қайси гўрдан менга ҳамроҳ бўлдинг, / Йигитлик суҳбатин
хазондай урдинг, / Семургга кафил бўлиб ўлдирдинг, / Қани
айтганингни сени қилгани (З.:146).

ХИРМОН ХИРМОН(ДАЙ)

Уюлмоқ. Муайян предмет, хусусан, суяк ҳақида.

Боймоқ девнинг тиззасидаги бола бу қаландарни кўрган эди.
«Бу одамзод экан, одамнинг иси чиқади, бу шўрли қаландарни
Боймоқ девнинг девлари ё ўзи еб қўймасин», – деб ўйлаб Боймоқ
девга жанжал қилди. – Менга мана бу турган **хирмондай** суякнинг
устига жой солдириб беринг (М.а.:74). Боймоқ девнинг
хизматкорлари қаландар кўрган суякнинг устига болага жой солиб
берди. Бола шул **хирмондай** суякнинг устига чиқиб, ўтирди
(М.а.:74).

Ч ЧАМБИЛ ЧАМБИЛ(ДАЙ, ДАЙИН)

2. *Макон.* Эпик қаҳрамон яшаган жой, макон, афсонавий
шаҳарга ишора.

Маликани олиб давлатли беклар, / Қаватида Авазбекдай
зўрабор, / Ғулғула бўб қолди **Чамбилдай шаҳар**, / Пешвоз чиқиб
қолди неча амалдор (М.а.204). Обод бўлиб қолди **Чамбилдай**
шаҳар, / Тўй бошламоқ бўлди бундайин беклар. (Н.:205). Излаб
топсанг **Чамбилдайин шаҳарни**, / Албатта, отама бергин хабарни /
Авазжонни ғариб бўлиб ўлди де, / Якка мозор бўлиб, шунда қолди
де (М.а.:81).

3. *Эл, халқ.* Афсонавий Чамбил шаҳридаги элу халққа,
инсонларга нисбатан.

Қўлингдан кетмасин **Чамбилдай элат**, / Бу ётишнинг, ота,
сенга не ҳожат? / Қўлингдан кетмасин **Чамбилдай элат**. / Ота,
эшит менинг айтган тилимни, / Сен туриб сўрагин Чамбил
элингни, / Ота, хафа қилма мендай улингни (М.а.:11). Сардор
беклар қилди элда маслаҳат, / Қўлингдан кетмасин **Чамбилдай**

элат, / Бу ётишнинг, ота, сенга не ҳожат? / Қўлингдан кетмасин **Чамбилдай элат** (М.а.:11).

4. Мулк. Муайян жойга, эпик маконга эгалик қилувчи кишиларга нисбатан.

Ўйласанг вайрондир **Чамбилдай мулқинг**, / Эрам боққа ўлжа бўлди Ғиротинг. / Ғамли қулга эгам бўлсин меҳрибон, / Ғиротинг устида минган Ғаждумхон (Б.:13). Армон билан Ғиротингдан айрилдинг. / Ўйласанг вайрондир **Чамбилдай мулқинг**, / Эрам боққа ўлжа бўлди Ғиротинг. / Ғамли қулга эгам бўлсин меҳрибон (Б.:13).

ЧАНДИР ЧАНДИР(ДАЙ)

Чўзмоқ. Эпик қаҳрамонларнинг муайян хатти-ҳаракатлари ҳақида.

Гулқиз парини гала-гала қиз канизлар чалқараман қилиб, **чандирдай чўзиб** ўртага олиб уқалаб, юмалатиб, юмалатиб-жумалатиб, ходими қилиб ётиб эди. Гулзамон бориб, бувишига бир сўз деди.

ЧИВИН ЧИВИН(ДАЙ)

Жуда кичкина, майда. Лекин, тирик. Асосан, эпик қаҳрамоннинг муайян қиёфаси ҳақида.

Бизнинг подшоларимиз: «Ўзбакнинг **чивиндайи** ҳам дўқчил бўлади, дўкидан кўркма», – деб эди. Дарвоқе, подшомизнинг айтгани рост экан (М.а.:21). Той устинда **чивиндай** бўп жалпайиб, / Гўрўғлининг отини Худой урдим / Шундайгина кўк ола той бўлиб, / Кўрмасам ҳам таърифини эшитдим. (М.а.:24).

ЧИГИРТКА ЧИГИРТКА(ДАЙ)

Озгин, кичкина. Асосан, эпик қаҳрамоннинг оти ҳақида.

Мендан савол сўраб ишларинг қанча?! / Миниб юрган **чигирткадай** отинг бор, / Қумурскадай сенинг бир жасадинг бор, / Тур йўқол, йўлингга бориш энағар. Сендай одам резгиси ҳеч қолмайди (М.а.:22).

ЧИН ЧИН(ДАЙ)

1. Эл. Эпик қахрамонларнинг муайян хатти-ҳаракатлари ҳақида.

Кўриб қайтдик **Чиндай** эли, / Оғир ишларни биткарди, / Гуландомдай ёрни олди (Б.Г.:117).

2. *Макон*. Эпик қахрамон яшаган жой, макон, афсонавий шаҳарга ишора. .

Баҳром бориб жавобини бермаса, / Ким бўларди бу ўртада баробар, / Йўқ бўлиб кетарди **Чиндайин** шаҳар. / Чап бериб юрмайди ҳеч кимса унга (Б.Г.106).

ЧИҚҚАН ЧИҚҚАН(ДАЙ)

Овози. Эпик қахрамонга нисбатан.

Боғи Эрамга қараб пойи-пиёда бораётир эди, ногоҳ йўл устида, олдидан бир чолдевор кўринди. Бу чолдеворда бировнинг инграган *довуши* **чиққандай** бўлди (Б.:35).

ЧОЙ ЧОЙ(ДАЙ)

Очилиб қолмоқ. Эпик қахрамоннинг тана аъзолари, хусусан, кўзи ҳақида.

Шозаргар, Авазхон, Маҳмуджонларни кўзлари **чойдай** *очилиб* қолди, ҳамма девлардан қутулиб қолди, буларнинг бошидан ғубор кўтарилди, кўзлари ёруғ бўлди (М.а.:180).

ЧЎПОН ЧЎПОН(ДАЙ)

Бўлмоқ. Муайян хатти-ҳаракатлар ҳақида.

Бир сойда *қўйбоққан* **чўпондай** бўлиб, кўп ваҳший жондорлар бир одамни олиб ётибди, у одамнинг ҳамма ери жун бўб кетган (Л.М.:306).

ЧЎТ ЧЎТ(ДАЙ)

Қиррасимон, ярашиқсиз. Асосан, эпик қаҳрамоннинг тана аъзолари, хусусан, манглайи ҳақида.

Момасининг афти-жасадини кўрди, шундай: *манглайлари чўтдай*, кўзлари ўтдай, жағининг гўшти қочган, ён ёғидан тарлон очган, яхшилиқдан мудом қочган (Р.:356-357). Қараса бир кампир, кўзлари ўтдай, *манглайи чўтдай*, Аваз бурилинқи раб қаради. Қараса, жағининг гўшти қочган, тос-тепасидан тарлон очган, жуда бурди кетган ноқулай кампир (Б.:38).

Ш ШАЙТОН ШАЙТОН(ДАЙ)

Айёр, қув одам, алдамчи. Эпик қаҳрамонларнинг муайян характериға нисбатан.

Агар мақсад кетмоқ бўлса, ҳамма беҳабар қолсин, файзи сахар вақти бўлибди, Фиротнинг табласига бораёйик, Гаждумхон деган сайиси бор, *шайтондай* бир озғириб кўрайик, сени сулув қизларға уйлантирамиз деб ваъда бераёйик (Б.:6).

ШАКАР ШАКАР(ДАЙ, БЕКДАЙ, БЕКДАЙИН, ДАЙИН)

1. *Тўра, бек, бекзод, номдор, валламат*. Эпик қаҳрамоннинг муайян хатти-ҳаракати, обрўйи, қиёфаси, характери ва бошқалар ҳақида.

Қўлга олсанг, илон тилли пўлатни, / Душманларға агар қилсанг ғазабни». Бу сўзларни Гулгун паризод айтди, / Шодмон қилди **Шакардай** *валламатни* (Ш.Ш.:56). Уст-устига кампир сўзиб беради. / Бул душманни билмас **Шакардай** *тўра*, / Ох тортганда қадди бўйи букилди, / Бош айланиб, кўздан ёши тўкилди (Ш.Ш.:78). Энди маст бўп, Гулгунойим йиқилди. Қизиган, билмайди **Шакардай** *номдор*, / Бефарво бўп ичаётир бояқбар, / Бошлари айланиб ақли ҳам кетар (Ш.Ш.:79). Кўринг **Шакардай** *бекзодни*, / Эшитгандир паризодни, / Қорахон юртиға қараб, / Булар қилмоқчи ғазотни (Ш.Ш.:99). Кўринг **Шакардай**

бекзотни, / Девлар ишлатган пўлатни, / Зақчагирга хон узатди, /
Шул замон дамига тортди (Ш.Ш.:107). Бир гап билан жудо
бўлган, / Ул тоғнинг остида қолган, / Айёр зулмиман айрилган, /
Шакарбекдай *тўранг* келди (Ш.Ш.:111). Бораётир
Шакарбекдай *тўрага*, / Жамолини кўрган хайрон қолади, / Узун
эмас, ўзи ўрта бўлади. / Кўрган одам тентак бўлиб қолади
(Ш.Ш.:113). Бошлаб бораётир буларни эшон. / Келаётганини
кўрди Шакархон, / Англаб билди **Шакарбекдай** *тўраси*, /
Келаётир Бўтакўздай энаси (Ш.Ш.:130). Бу айёрни кўриб қолмас
тоқатим, / Ҳозир кетгандай бўп бошдан давлатим, / Аҳмоқ экан
Шакардайин *бекзотинг*, / Куйиб кетди менинг қилган меҳнатим.
(Ш.Ш.:75).

2. Ёр.

Гулсуннинг ёнида бул ўлтиради, / Гулгунойга ҳамроҳ шундай
айёри. / Гулгуннинг кўнглидан кетмас ғубори, / Эсида бор
Шакарбекдайин *ёри* (Ш.Ш.:83).

3. Маъкуллаш, хайрихоҳлик.

Ҳеч ким келиб менинг ҳолим сўрамас, / Сўраганлар Ширин,
Шакардай бўлмас. / Бу ғамда ўларман, ҳеч жоним қолмас, / Ҳеч
ким мендай тириклай жудо бўлмас (Ш.Ш.:28).

ШАМАК

ШАМАК(ДАЙ)

Бўлмоқ. Муайян ҳаракатнинг содир бўлиши.

Аваз бу қизнинг жасадига қаради. Сувдан чиққан **шамакдай**
бўлиб турибди. Аваз кўрди, дуруст болага ўхшайди. Ирқи олмадай
жуда пишган, зулфлари белига тушган, бир нечалар жамолини
кўрса, ақли шошган (Б.:47).

ШАМАТ

ШАМАТ(ДАЙ)

Бўлмоқ. Муайян ҳаракатнинг содир бўлиши.

Бир кунларда Нуралихон ҳушига келиб, кўзини очиб қаради:
қараса, бошида Ғирот сувдан чиққан **шаматдай** *бўлиб* турибди
(Н.:161).

ШАМОЛ ШАМОЛ(ДАЙ, ДАЙИН)

Гувулламоқ. Жуда тез ҳаракатланмоқ, тез югурмоқ, тез ўтмоқ

Тоғай айтди: «Энди таваккал қилайин. Шу ётган аждаҳар экан. Отни тезлаб бир-икки қамчи урайин, «Аждаҳар беғам ётган экан, хабар топгунча **шамолдай** гувуллаб, устига бориб қолайин. Боргандан бошига шамширни солайин; ажалим етса ўлайин, бунинг билан бир ёқли бўлайин» (Р.:415). **Шамолдайин** гувуллаб / Чўлда кетиб боради / Яна бир тор кўринди, / Шу тоққа кўзи тушиб, / Кийик ўтиб боради (Б.Г.:23).

ШАҲАР ШАҲАР(ДАЙ)

Кетиб бормоқ. Эпик қаҳрамоннинг хатти-ҳаракати.

Ичкарига қаландарлар киради, / Бундай ерни кўриб хайрон қолади, / **Шаҳардай** оралаб кетиб боради, / Кўп девлар илгари ишлаб ўхшатган (Ш.Ш.:96).

ШЕР ШЕР(ДАЙ, ДАЙИН)

Бўлмоқ, шошмоқ. Кўркув билмай, жасурлик билан муайян хатти-ҳаракат қилмоқ.

Ишинг тушган мендай зўрга, / Шундай тегишиб кирар чўлга. Бораётир эрдай бўлиб, / Ҳар яғрини қирдай бўлиб / Тоғда ақирган **шердай** бўлиб, / Ғиротнинг устинда кулар, / Орзигулман бирдай бўлиб, / Йўл тортади шундай қилиб (Б.:89-90). Арқираган эрдай бўлиб, / Товда қолган **шердай** бўлиб, / Келган душман ердай бўлиб, Сайфур билан кўринг Баҳром (Б.Г.101). Арқираган эрдай бўлиб, / Ёлғиз ўзим **шердай** бўлиб, / Ҳар яғриним қирдай бўлиб, / Сенам агар талаб қилсанг, / Менинг билан бирдай бўлиб, / Қилич оламан қўлима (З.:162). Аямаси девларни, / Хўп майда қип киради, / Ҳеч ким бўлмас баробар, / **Шердай** бўлиб боради (М.а.:136). Арқираган эрдай бўлиб, / Тоғда ақирган **шердай** бўлиб, / Борди девларнинг устига, / Иккови ҳам бирдай бўлиб (М.а.:138). Оғзидан кўпиги оқиб, / Маст бўлган **шердай** бўлиб, / Девларга қараб боради, / Чанқаб ётган нордай бўлиб. / Оқдевшох дарғазаб бўлиб (М.а.:138). Изиллашиб йиглар девлар, / **Шердай** бўлиб Шозаргар. /

Ҳар замонда келмади, деб / Аваз билан ул парилар (М.а.:148). / **Шердай** бўлиб душман устига етди / Қўлига тушгани хавога отди, / Қўлига олгани кескир пўлатди(р), / Сермаганда девларни кесиб ўтди (М.а.:173). Бизнинг шўримизга келган қаландар, / Бунинг билан ҳеч нима бўлмас баробар, / Чувлаб от қўяди ул замон девлар, / **Шердай** бўлиб сира қайтмас қаландар (М.а.:175). Қирк дев эди Маликага хизматкор, / Девларнинг кўзига кўринди дилбар, / **Шердай** бўлиб йўлга чикди бу девлар (М.а.:193). Яқинлаб келгани Аваз, қаландар, / **Шердай** бўлиб турди бунда бу девлар. Гиротни ўйнатиб давлатли шунқор, / Бекларнинг олдида бўлгандир сардор, / Кўзини очиб қараб эди қаландар, / Телпаги қайқайган Шоҳикаландар (М.а.:193). – Мана, отангинг отини миндинг, энди эр боласи **шердай** бўлиб сен ҳам отландинг, яхши бор, – деб бир-икки оғиз сўз айтиб турган экан (Н.:123). Жаҳонгирхон **шердай** бўп, / Бобосиман бирдай бўп, / Арқираган эрдай бўп, / Ҳар яғрини қирдай бўп, / Жаҳонгирхон боради, / Аваз билан бирдай бўп (Н.:191). Бу сўзларни бунда Хуройим айтди, / Дор остига бек Рустам яқин етди. / Энасини кўриб дорнинг остида, / «Энамни опкеп осган жаллод» дер, / **Шердай** бўп от қўйди жаллод устига (Р.:385). Тулпор миниб йўлга тушиб, / Кетмайин деб адашиб, / Бораётир Тиллақиз билан. / Гуркирайди **шердай** шошиб (М.а.:125).

2. Оҳ урмоқ. Қаттиқ, кучли товуш чиқармоқ.

Дам бериб Шакар от қўйди, / Тоғдаги шердай оҳ уриб, / Йўлбарсдай бўлиб чопилиб, / Ҳаммалари бирдай бўлиб (Ш.Ш.108). Тоғдаги **шердай** оҳ уриб, / Йўлбарсдай бўлиб чопиниб, / Шул замонда наъра тортиб, / От қўйди майдон устига (Ш.Ш.:63). Тоғдаги **шердай** оҳ уриб, / Йўлбарсдай бўп чопиниб / Ҳалилулло, оллоху акбар. / От қўйди душман устига (М.а.:28).

3. Қайсар, кўркмас, бақувват, ботир. Асосан, эпик қаҳрамоннинг муайян хатти-ҳаракатлари ҳақида.

Қадандарлар бўлиб новкар, / Ҳар қайсиси **шердай** қайсар, / Остида ўйнайди тулпор, / Боради баҳодир беклар (Ш.Ш.:100). Қосимшоҳ лашкари турар жам бўлиб, / Тортинмай от қўйди **шердайин** қайсар, / Иккови ҳам, кўринг, мисли аждаҳор, / Зарбидан титрайди шунда бу девлар (М.а.:143).

ШИРИН ШИРИН(ДАЙ, ДАЙИН)

1. *Чиройли*, сулув, дилбар. Эпик қаҳрамонлардан аёл киши ҳақида.

Шопур айтди: «Сан нодон экансан. Сулув деб бир хотинга шунча йиглаб юрибсанми? Мен сенга ундан сулувроғини топиб бераман, деди. Ана одамнинг сулуви, уни кўрсанг сира айрилмай шайтонлаб ўласан. Эрон мамлакатада Ширин деган бир қиз бор, тўрт юз каниз - хизматкори, қанча йигитлари бор. У қизлар ҳам қандай, урушга кирса ҳар қайсисида юз баҳодирнинг кучи бор. Осмоннинг остида, ернинг устида **Шириндай** сулув қиз бўлмайди», деди (Ф.Ш.:231-232). Эроннинг юртига ахтариб келдим, / Муроду мақсадим бундан топилиб, / **Шириндай** дилбарни бу ерда кўрдим, / Ширин машгулоти - суҳбатин билиб, / Тўрт йил умримни бунда ўтказдим (Ф.Ш.:250). Олар бўлсанг сен **Шириндай** дилбарни, / Ўзинг айтгин бир кўнглингман иш бошлаб, / Зарб ўтмаса одам нега куяди, / Фарҳодни ташлаб нега тегади? (Ф.Ш.:260).

2. *Фарзанд*, кўзи, қиз.

Ширин билан отни ёлғиз ташлама, / Бу бошима қайгу-кулфат бошлама, / **Шириндай** кўзимни сенга топширдим, / Ўрта олиб юринг, ёлғиз ташлама (Ф.Ш.:236). Бир тош йўлни ўлчаб олди ҳовузга, / Ишламакчун **Шириндайин** бу қизга, / Ҳар ким қулоқ солар энди бу замон, / Ширин сўзлаб турса ажойиб сўз-да (Ф.Ш.:221).

3. *Номдор*, таниқли.

Кўп турсак биз, йўлимиздан қоламиз, / Қичаб юрсак бир мазгилни оламиз, / Сен гапирсанг, билиб топиб борамиз. / Бу сўзни эшитур **Шириндай** номдор (Ш.Ш.:50).

4. *Ночор*, *интизор*. Эпик қаҳрамонлардан эркак кишига нисбатан.

Ўлар вақтда сен сўрагин ҳолимни. / Манов тоғда бўктарилган қормисан, / Эмикдошим, жоним оғам, бормисан? / **Шириндайин** сен ҳам *интизор*мисан? (Ш.Ш.:32). Яқинлади келаётган одамлар, / Бор бўларни кўрди **Шириндай** *ночор*, / Телпаги қайқайган, бари каландар, / Ҳар шаҳардан – шул шаҳарда юради (Ш.Ш.:49).

ШОҚАЛАНДАР ШОҚАЛАНДАР(ДАЙ)

Бўқирмоқ. Ларзали, ваҳимали қаттиқ овоз. Эпик қаҳрамоннинг муайян хатти-ҳаракатига нисбатан.

Боймоқ девнинг хизматкор девларидан Шоқаландарни мундай қилиб мақтаб, дуо қилиб турганини Боймоқ туриб, эшитиб айтди: — Бу ишдан хабари бўлса, **Шоқаландардай наърашиер** келса, «Ёрил» деб Кўкламтоққа зарб қилса, Кўкламтоғ ёрилиб йўл берса, қоратулпорни минса, Малика парини олса, қайтиб яна Кўкламтоққа келса, неча вақтлар саваш бўлар... (М.а.:77).

Э ЭНАМ ЭНАМ(ДАЙИН)

Меҳрибонлик, хайрихоҳлик. Эпик қаҳрамоннинг муайян хатти-ҳаракатига нисбатан.

Меҳрибон бўп буни олиб келаман, / Шунинг кўнглин топсанг хурсанд бўламан. / Энам дейман кўп эътиқод қиламан, / Ҳозир *туққан энамдайин* кўраман! (Ш.Ш.:77).

ЭНГАН ЭНГАН(ДАЙ)

Қувватланмоқ, ўзгармоқ, фарқланмоқ. Эпик қаҳрамонга нисбатан.

Жон ширин, Ҳуройим йўқ эди, тиг тегмаса ҳам, ўлим ҳалокатига келиб эди, ҳеч нима қулогига кирмай қолиб эди. Кўнглида сал *қувват энгандай* бўлиб, кўзини очди (385).

ЭРАМ ЭРАМ(ДАЙ)

Юрт, эпик макон.

Бувишим, эгарлаб миндир Ғиротди. / Ундан кейин кўрсат **Эрамдай юртди**, / Эрам боғда кўрайин паризотди, / Париларман бориб қурай суҳбатди (Б.:9).

ЭР ЭР(ДАЙ)

Бўлмоқ. Эпик қаҳрамон ва унинг муайян хатти-ҳаракатлари, киёфаси ва характериға нисбатан.

Ишинг тушган мендай зўрга, / Шундай тегишиб кирар чўлга.
Бораётир **эрдай бўлиб**, / Ҳар яғрини кирдай бўлиб / Тогда ақирган
шердай бўлиб, / Ғиротнинг устинда кулар, / Орзигулман бирдай
бўлиб, / Йўл тортади шундай қилиб (Б.:89-90). Арқираган **эрдай бўлиб**, / Товда қолган шердай бўлиб, / Келган душман ердай бўлиб,
/ Сайфур билан кўринг Баҳром (Б.Г.101). Сўзлаган сўзимни билсанг, / Асл **эрдай қилиқ қилсанг**. / Шох амри билан бизлар келган, / Энди уруш бекор бўлган (Б.Г.:103). Арқираган **эрдай бўлиб**, / Ёлғиз ўзим шердай бўлиб, / Ҳар яғриним кирдай бўлиб, / Сенам агар талаб қилсанг, / Менинг билан бирдай бўлиб, / Қилич оламан кўлима (З.:162). Арқираган **эрдай бўлиб**, / Тогда ақирган шердай бўлиб, / Борди девларнинг устига, / Иккови ҳам бирдай бўлиб (М.а.:138). Жаҳонгирхон шердай бўп, / Бобосиман бирдай бўп, / Арқираган **эрдай бўп**, / Ҳар яғрини кирдай бўп, / Жаҳонгирхон боради, / Аваз билан бирдай бўп (Н.:191).

Ю ЮЛДУЗ ЮЛДУЗ(ДАЙ)

Чўлпон, чаракламоқ. Асосан, эпик қаҳрамоннинг тана аъзолари, хусусан, кўзи ва чиройи ҳақида.

Кўзи *чўлпон юлдуздай* бўп, / Лаби шакар кирмиздай бўп, / Тишлари гавҳар дурдай бўп, / Биҳиштдаги ул хурдай бўп, / Билмам ёрим қайда кетди? (Ш.Ш.:97). Пана ердамикан, агар ҳовлисининг юзига чикса, ўн тўрт кунлик ой тукқандай жамоли ярқиллаб, Лайлининг кўзидай кўз ҳеч кимда йўқ, Ойнинг қабатида *чўлпон юлдуздай* бўб, кўзлари, жамол юзлари билинарди,— деб неча вақт хар кун шу абгорчиликда (Л.М.:302-303).

ЮЛГИДАЙ

Олмоқ, орзу, истак. Эпик қаҳрамоннинг муайян хатти-ҳаракатига нисбатан.

Ўрин қилса шундай хизматларимни, / Менинг айтган сўзим қабул қилғидай, / Борми шунда, ғайрат қилиб борғидай, /

Ҳийла билан Шакар бошин юлгидай, / Гулгунойни бунда олиб келгидай, / Қанча дунё мендан инъом юлгидай, / Шул, хизматим элда ўрин қилгидай (Ш.Ш.:69-70).

ЮРГАН ЮРГАН(ДАЙ)

1. *Биргалашмоқ*, орзу, истак. Эпик қаҳрамонга нисбатан.

Бул биз билан *бирга юргандай*, ўз кўзи билан кўргандай, подшо халқи волий бўлади, дегани рост экан (З.:190).

2. *Кўрмоқ*. Эпик қаҳрамоннинг муайян хатти-ҳаракатига нисбатан.

Кўрайик, танийик, Юнус, Мисқол опамизни, Гўрўгли езнамизни сўрайик – деб девлар уриниб, ҳовлиқиб, лоловлашиб, ҳар нимани бир нима деб, Авазни бундан илгари *кўриб юргандай*, соғиниб қолгандай бўлиб, уялгандан ҳар нимани бир нима деб, Авазни келди, деб отини эшитиб, кўрқиб, у ёққа-бу ёққа /кўзини/ юбортиб, Авазни сўраган киши бўлиб турибди (М.а.:56).

Я ЯПРОҚ ЯПРОҚ(ДАЙ, ҒИДАЙ)

Титрамоқ. Эпик қаҳрамоннинг муайян хатти-ҳаракати, оғриқли ҳиссий ҳолати ҳақида.

Япроқдай титрайди қаландар жони, / Мен қаландар, билинг, Оқтошнинг хони, / Изза қилди дебон зинҳор койинманг, / Мендайин гадонинг ёлғиз ўғлони. / Шуларнинг ишқида бўлдим хор-зор, / Дарагини билиб бордик, қаландар (Р.:438). Кўп девлар саф тутиб келиб ётир, / Талабгор деб қичкиради бул ботир, / Бул иккови талабгор деб қичкириб, / Терак **япроғидай титрайди** кофир (М.а.:133).

ЯШИЛ ЯШИЛ(ДАЙ)

Қуйилмоқ. Асосан, афсонавий нажоткор қуш, жонивор.

Яшилдай қуйилиб жаводай энгин, / Ҳаяллаб қолмагин хабардор бўлгин. / Обиҳаёт унда суйидан олгин, / Парвоз қилиб албатта омон келгин (З.:144). Кўдан **яшилдай қуйилиб** / Етиб келганди жонивор. Бу махлуқот хизмат қилиб, / Минг йиллик

йўлни кўриб, / Ваъдасига вафо килиб, / Қирқ кунда келди етиб (3.:148).

ЯШИН

ЯШИН(ДАЙ, ДАЙИН, ИДАЙ, ЯШИН ТУШГАНДАЙ)

2. *Оқмоқ*. Эпик қахрамонлар, кушлар, жониворлар ва курол-яроғларнинг фавкулодли вазиятдаги муайян хатти-харакатларининг тезлиги, шовқинли овозлари ва бошқалари ҳақида.

Жабр килди ҳайвонзотнинг жонига, / Қирқ бир камчи урди отнинг сонига; / От олиб жўнади шундай фалакка, / Шобири билинмай **яшиндай** *оқиб*, / Қаттиқ кетди Тоғай, кўнглин хушлади (Р.:415). Шунда Балоғардонлиги маълум бўлиб, Балонинг устига миниб олди, Бало Балоғардонни кўтариб боғи Эрам тарафига қараб **яшиндай** *оқиб* жўнади (Б.:32). ... ёйнинг ўқи **яшиндай** *бўлиб оқиб кетди*, тош таблани тешиб ўтди, ақли шошиб хоннинг Гироти таппа тушиб ётди, от ўзини ўнгаргунча Гиротнинг жоловини Сокибулбул ушлаб, Гиротни эгарлаб, чоклаб, олиб келиб Гўрўглига тўғри килди. (М.а.:7). **Яшиндай** *оқади* ғойибнинг куши, / Кўп жафо тортдирар ошиқлик иши./ Излагани Торкистоннинг бувиши, Остига мингани ул аспи-куши (М.а.:83). Шоқаландар Шозаргарга: – Мингаш! - деди. Мингашмади, пиёда қолди. Қоратулпор келган йўлига қараб **яшиндай** *бўлиб оқиб кетди* (М.а.:109). Шоқаландар, Малика, Авазжон – учови мингашиб йўл юриб, қоронғиликдан неча кунда ўтди, нима ходисалар бўлди, билмади. Қоратулпор **яшиндай** *бўлиб оқиб кетди*, бир вақт ёруғ дунёга, чашманинг лабига етди (М.а.:109). Кўрингиз Заргар зўрабор, / Паризодни олиб қайтди, / Энди кўринг шердан қайсар. / **Яшиндай** *бўб оқади* тулпор (М.а.:125). **Яшиндай** *оқиб* борар Бўзтулпор, / Бориб қолди аждархонинг устига. Аждархони шундай кўриб қолади, / Аждархони кўриб кўнглин бўлади (М.а.:126). Бу тулпор ҳам у тулпорман баробар, / Юганни қўйиб ташланг жоловдор. / **Яшиндай** *бўп оқар* шунда Бўзтулпор. / Етолмайди дамга тортса аждаҳор (М.а.:127). Кечами билмайди кундуз, / Йўл тортади Заргарман ойимқиз. / Шундай чопиб, **яшиндай** *бўб оқади*, / Бўзтулпор жонини қийнаб қочади (М.а.:127). Ғорга бошқарилди ул қора тулпор / Қараб туриб энди шунда мерганлар, / Кўздан ғойиб бўлди кетди у тулпор, / **Яшиндайин** *оқиб* боради тулпор

(М.а.:82). **Яшиндайин** оқиб боради тулпор, / Аждаҳордан ўтиб кетди муқаррар. / Усти-устига тилсимотдан Қаландар, / Ўқиб бораётир Шоҳикаландар (М.а.:82). Азамат мард эдим, бўлмайин ночор, Дўстга зор айлама, душманларга хор, / Сўз айтиб боради Шоҳикаландар, / Ҳақнинг **яшинидай** оқади тулпор (М.а.:82). Бандаргоҳ устида қирқ минг аждаҳор, / Аждаҳор устига етишди беклар, / Ҳақнинг **яшинидай** оқади тулпор (М.а.:82). Илгариди кетди Шоҳи қаландар, / Қўлга тегиб Маликадай ғажакдор, / Ҳақнинг **яшинидай** оқади тулпор, / Пиёдалаб иргий берди Шозаргар (М.а.:109). Худо, деб боради энди бу Заргар. / Ҳақнинг **яшинидай** бўб оқади тулпор. / Қарамайди номдор баланд-пастига, / Олмос ярашгандир марднинг дастига (М.а.:126). Айрилиқ ханжари бағрин йиртади. / **Яшиндай** бўп ёшинг ўқи етади. / Кўринг, бекнинг назаркарда Ғироти, / Қирқ газ ўқдан баланд сачраб ўтади (М.а.:18). Кўринг энди Шакарбекнинг пирини, / Илму кароматман ёйини тортди; / **Яшиндай** бўлиб ёйнинг ўқи бир кетди, / Аждаҳорнинг ўнг кўзидан тегибдир (Ш.Ш.:44).

2. **Жўнамоқ**, урилмоқ, кетмоқ. Фавқулодда, кутилмаган ҳолатда, бирдан келган таҳликали вазиятдаги эпик қаҳрамонлар, айрим қушлар, қурол-яроғларнинг муайян хатти-ҳаракатлари ва товушлари ҳақида.

Уятланиб парилар келди қўлима, / Бориб хабар берсам Чамбил элима, / **Яшиндай** бўб *жўна*, назари тулпор, / Кейнимиздан етишмасин парилар (Б.92). Шиқирлатиб пари ёйни тортганда, / Ёйнинг ўқи **яшиндай** бўп *кетади*. / Ёйнинг ўқи чиқиб кетди давога, / Боши тушди бунинг шундай савдога (З.:165). Бу мастликда Шакар шундай қолади, / Бир-биридан жудо бўлиб боради. / Шул замон ҳавода учиб жўнади, / Осмонда **яшиндай** *кетиб* боради (Ш.Ш.:80). **Яшиндай** оқшомлаб *кетиб* боради, / Девлар ҳурмат қилар Гулгун парини, / Пари эмас, қўлидаги жонини, / Аччиқланса ўлдиради барини (Ш.Ш.:125). Ўнгу сўлга Зевар сузуб қаради, / Мамлакатни сув босгандай бўлади. / Еру-осмон кўринмайди кўзига, / **Яшиндай** Семурғ *кетиб* боради (З.:151). Ҳамма кўрсак дейди Баҳром ишини, / Наҳанг яқинлаша етган вақтида / Сувдан кўтарди у шундай бошини, / Шиқирлатиб Баҳром унга ёй тортди, / **Яшиндайин** ёйиб ёй ўқи *кетди*, / Отган ўқи бориб наҳангга етди. / Наҳангнинг кўзига санчилиб кирди (Б.Г.:51). Шундай бўлиб йўлга кирди. / Қирқин қизлар қараб қолди, / Кўзларидан ғойиб бўлиб, / Ҳақнинг **яшинидай** *кетди* (М.а.:125).

3. Қилмоқ. Фавкулодда, кутилмаганда, бирдан келган таҳликали вазиятдаги эпик қаҳрамонларнинг муайян хатти-ҳаракатлари ҳақида.

Ўзи билан бирга юрган мерганларни кўриб, даргазаб бўлиб, илон тилли Исфаҳон қилични **яшиндай қилиб**, ғилофдан суғуриб олиб, мерганларга сиёсат қилиб, бир сўз айтиб бора берди (М.а.:18). Ана шунда Боймоқ девнинг кўп зўр девлари урушиб, Шоқаландарни бекларига қараб юргизгани сира қўймайди. Шоқаландар Ғиркўк отни қистаб, қўшинга **яшиндай қилиб** хайдайди (М.а.:178).

4. *Тушмоқ*. Сесканмоқ, таъсирланмоқ. Эпик қаҳрамоннинг муайян таъсир натижасида фавкулодда кескин бир тарздаги муайян ҳолатга тушмоқ ёки ҳаракатга келмоқ.

Шоқаландар бир наъра тортди. Маликанинг ҳуши учди. Гўёки осмондан **яшин тушгандай** бўлди (М.а.:108).

ЯҚИН **ЯҚИН(ДАЙ)**

Кўрин турмоқ. Муайян хатти-ҳаракатлар.

Бало тоғи кўзига **яқиндай кўриниб турибди**, қичаб борапти. Гоҳ юришига ўтдай туташиб, гоҳ дарёдай тошиб, окшом бўлса, гоҳ ерлардан адашиб, неча дарбанд бел ошиб, етолмайин, Бадбахт тоғига жанашиб, неча тун, неча кун йўл юриб қарайди (Б.:23).

Ў **ЎЗИНГ** **ЎЗИНГ(ДАЙ)**

Зўр, бақувват, кучли. Асосан, эпик қаҳрамонга нисбатан.

Мен биламан сен Боғдоднинг хонисан, / Ҳасан сўрди сен жавоб берасан. / **Ўзингдай зўрларга** дучор бўлибсан, / Ҳориб, чарчаб, сувсиз чўлда қолибсан. / Шавкатли Хонзодам, ҳолинг на бўлди? (З.:123).

ЎЗИМ **ЎЗИМ(ДАЙ)**

Ёш. Эпик қаҳрамонга нисбатан.

Маъмурхон дер сени, давлатинг катта, / Сўрасанг топилар ҳар бир элатда, / **Ўзимдай ёш** бўлсин билгин, албатта, / Айтганимни топиб ҳамроҳ айлагин (Р.:174).

ЎЛГАН ЎЛГАН(ДАЙ)

Йўқолмоқ. Асосан, афсонавий ҳайвон, хусусан, ваҳший аждар (аждаҳор) ҳақида.

Ётиб эдим тонг олдида туш кўрдим, / Бу тушимда бир ажойиб иш кўрдим, / Ғариб бўлган кўнглимни хуш кўрдим, / Бу тушимда у *аждаҳор ўлгандай*, / Менинг Офтоб қизим тирик қолгандай, / Оша юртдан бир қарчиғай келгандай, / Қарчиғай аждарга чангал солгандай, / Қарчиғай чангида *аждар ўлгандай*, / Бу тушимда шундай бўлиб билинди, / Мамлакатлар беҳбудчилик бўлгандай, / Ҳамма ўз ишида тинчиб қолгандай, / У душман - аждаҳар нобуд бўлгандай (Р.:405).

ЎЛЧАГАН ЎЛЧАГАН(ДАЙ)

Бўлмоқ. Эпик қаҳрамоннинг хатти-ҳаракатига нисбатан.

Ўлчагандай икки нимта бўлади, / Буни кўрган ҳайрон бўлиб қолади, / Девларнинг рангги гулдай сўлади (М.а.:174).

ЎТ ЎТ(ДАЙ, ДАЙИН)

2. *Ёнмоқ, чақнамоқ.* Асосан, муайян эпик қаҳрамоннинг кўзига нисбатан, асабий ҳолат ҳақида.

Қараса бир кампир, кўзлари *ўтдай*, манглайи чўтдай, Аваз бурилинкараб қаради. Қараса, жағининг гўшти қочган, тос-тепасидан тарлон очган, жуда бурди кетган ноқулай кампир (Б.:38). Момасининг афти-жасадини кўрди, шундай: манглайлари чўтдай, кўзлари *ўтдай*, жағининг гўшти қочган, ён ёғидан тарлон очган, яхшиликдан мудом қочган (Р.:356-357).

2. *Ёнмоқ куймоқ.* Асосан, эпик қаҳрамоннинг тана аъзаларидан ички қисмига нисбатан, муайян таъсир натижасида юзага келган руҳий кийноқ, азоб ҳақида.

Жасадингдан мендай энанг айлансин, / Йўл бўлсин, жон болам қайда борасан / Давлати бор адас, кимхоб кияди, / Сени кўриб, эмчакларим ияди, / Қувонгандан ичим *ўтдай* қуяди, йўл бўлсин, / Жон болам, қайда борасан? (Н.:126-127). Давлату молимиз ўртада туриб, / Омон-эсон бориб аждардан келсак, / Ишимизга дўст

одамлар суюниб, / Душман кетсин **ўтдай** бўлиб куюниб (Р.412). Қаландар **ўтдайин тутаниб** кетди, / Қўлида яркиллаб кескир пўлати, / Оша келди Қаландарнинг ғайрати, / Қизилқумда қолди девнинг жасади (М.а.:174).

3. Ёнмоқ, *туташимоқ*. Эпик қаҳрамонларнинг муайян хатти-ҳаракатлари ҳақида.

Бало тоғи кўзига яқиндай кўриниб турибди, кичаб борапти. Гоҳ юришига **ўтдай туташиб**, гоҳ дарёдай тошиб, оқшом бўлса, гоҳ ерлардан адашиб, неча дарбанд бел ошиб, етолмайин, Бадбахт тоғига жанашиб, неча тун, неча кун йўл юриб қарайди. Бало тоғи хали ҳам бурунгидай бўлиб кўриниб турибди (Б.:23). «Ширин» деса кетар **ўтдай туташиб**, / Қизил юзин заъфарондай сўлдириб, / Интиқ бўлиб бағрин конга тўлдириб, / Олсам дейди Ширинжонни кўндириб (Ф.Ш.:240). Бу сўзни эшитиб Шакарбекнинг ғайрати ғайратига етиб, **ўтдай туташиб** кетди, девнинг аслаҳа, исфихон пўлатларини олиб, отга камчи уриб, урушга юра берди (Ш.Ш.:62). Қочганини қилич солар, / Ширин, Шакар кувиб етиб, / Ҳар тарафни лашкарни тутиб, / **Ўтдайин туташиб** кетиб (Ш.Ш.:108).

ЎХШАБ, ЎХШАР

Ўхшатмоқ. Эпик қаҳрамоннинг хатти-ҳаракатига нисбатан.

Авазхоннинг кўнгли бузулиб, юрак-бағри эзилиб, бу Қизилқумда ғариби гўристон бўлиб ўлиб кетадиганга **ўхшаб**, қаландарни ёд қилиб: «Шоқаландар мени бу ўтдан ажратиб қутултирмаса, энди мен ўлдим, Маликадан айрилдим», – деб Авазхон бир сўз деди (М.а.:175). Сенинг ҳам қолмади энди тоқатинг, / Етмай қолди **ўхшар** сенинг қувватинг, / Биздай бўлиб куяр сенинг жасадинг, / Қандай бўлди, кетди сенинг ҳолатинг (М.а.:176).

ЎҚ

ЎҚ(ДАЙ, ДАЙИН)

Зарилламоқ, зирқирамоқ. Жуда ҳам тез ҳаракатланадиган предмет, хусусан, ўқ товушига нисбатан.

От боради ариллаб, / Отган **ўқдай зариллаб**. / Шуйтиб Аваз йўл тортди, / Неча дарбанддан ошди (Б.:65). Тулпор боради арқираб, / Отган **ўқдайин зирқираб**. / Яшин ташлаб иргиганди, / Тоғнинг тошлари тирқираб (М.а.:127). Отган **ўқдайин зариллаб**, /

Бораётир Тиллақизи, / Баданлари пириллаб. / Ўзин босиб
тўхтатолмай (М.а.:127).

Қ ҚАДИМГИ ҚАДИМГИ(ДАЙ)

1. *От, шон-шавкат.* Қахрамоннинг энг яқин ҳамроҳи, асосан,
эпик от ҳақида.

Қадимгидай сенда *Ғирот* бўлмаса, / Минганман бу отлар
хожат бермаса. / Жоним болам, кўнгилдаги бўлмаса, / Қурисин,
Эрамга талаб қилмагин (Б.:17). **Қадимгидай** йўқдир сенинг
Ғиротинг, / Ҳеч мазгилга етолмайсан, фарзандим. Бу отлардан
минсанг бўлмас қувватинг, / Эрам боғ деб, болам, талаб қилмагин
(Б.:18). Гўрўғли Аваздан бу сўзни эшитиб: «Авазжон, сенинг
гапинг тузук, мен сени синай олмай гапингни қайтариб, нима жавоб
айтар экан, деб туриб эдим. Тузук экансан. Нима бўлса, энди ўзинг
биласан. Лекин сени чиқиб жўнатмоққа **қадимгидай** *Ғирот* йўқ
(Б.:19). Одамсиниб, Чамбилдан чиқиб эдим, қайтиб Чамбилга
боролмасам, бу ёғига юргани йўл тополмасам, **қадимгидай** *шон-
шавкатим*, миниб юрган *Ғиротим*, кўлимда бўлмаса кескир
пўлатим, пиёдаман, кимга келади қувватим, юрган билан ҳар турли
жондорлар йиғилиб, менинг гўшимни еган қарғалар Чамбил
бормайди», - деб ўз ҳолига кўнгли бузилиб, бағри эзилиб бир сўз
айтиб турар (Б.:24).

3. *Бўлмоқ.*

Қадимгидай бўлиб тургин отажон, / Дуода бўл, энди кетар
Авазхон. / Туну кун тинмайин йўлни тортаман, / Кеча-кундуз
бирдай тунлар қотарман (Б.:21).

3. *Бекилмоқ.*

Тоғнинг мурвати очилди. Шакарбек ичкари кирди. Чап
шохини урди. Тоғ **қадимгидай** бўлиб *бекилди*. Шакарбек тоғнинг
остига қараб бора берди. Бир ердан ўн тўрт кунлик ой тукқандай
барқ уриб шуъла чиқди (Ш.Ш.:45).

ҚАЙТГАН ҚАЙТГАН(ДАЙ)

Омадсиз, иши юришмаган.

Жони танига зўрлик қилган, шаҳар ичида юрса дами қайтгандай бўлган, ишқини қўйиб ёйандозликни машқ қилган (Б.:15).

ҚАМИШ ҚАМИШ(ДАЙ)

Қулоқ, сезгирлик. Асосан, эпик қаҳрамон отининг тана аъзолари, хусусан, қулоғи ҳақида.

Соқи Ғиротнинг қошига борса, хоннинг Ғироти сағриси тошиб, ёли қулоғидан ошиб, учадиган қушдай, қулоқлари қамишдай, ҳар кўзи таркашдай бўлиб, юлдузни кўзлаб тараққос бойлаб ўйнаб турибди (М.а.:13). Юзукни қутига солди. Тўксонта қутини ичкима-ички қилиб бир-бирига кийдирди, ўраб-чирмаб маҳкамлаб қўйди. Шунда Шозаргар бир тилсимот дуо ўқиб, бир сичқон бўлиб, тўксон қутини тешиб, қулоғи қамишдай бўлиб чиқди (112). Тулпор ҳам қадимги эгасини кўриб, парвоз қилиб, сағриси тошиб, ёли қулоғидан ошиб, учадиган қушдай, қулоқлари қамишдай, ҳар кўзлари таркашдай бўлиб, юлдузни кўзлаб, тараққос бойлаб, кишнаб ўйнай борди (М.а.:157). Отнинг сағриси тошиб, ёли қулоғидан ошиб, учадиган қушдай, қулоқлари қамишдай, юлдузни кўзлаб, парвоз қилиб, оғзини тезлаб турибди (Б.Г.:16).

ҚАРСАҚ ҚАРСАҚ(ДАЙ)

Қотмоқ. Асосан, эпик қаҳрамон отининг муайян хатти-ҳаракатларига нисбатан.

Булар ҳам қилган юришни, / Белларга бойлаб қилични, / Йўлда шуйтиб қичаб кетди, / Бедовлар қарсақдай қотди (Ш.Ш.:101).

ҚАРЧИҒАЙ

ҚАРЧИҒАЙ(ДАЙ, МЕНГЗАЙМАН ҚАРЧИҒАЙГА, ЎХШАЙДИ ҚАРЧИҒАЙГА)

Ўхшатмоқ, ўхшамоқ. Ниҳоятда чиройли, ҳар қандай кишининг эътиборини тортадиган. Асосан, эпик қаҳрамонлардан эркак кишига нисбатан.

Жамолинг менгадим осмонда ойга, / Қошингни менгзайман, эгилган ёйга, / Жасадинг **менгзайман** бўз **қарчиғайга**, / Қарчиғай чангаллим, кимнинг улисан? (Б.:39). Жамолинг менгзайман осмонда ойга, / Жасадинг **менгадим** бўз **қарчиғайга**, / Қошингни менгзайман эгилган ёйга, / Тарзингни менгзайман бўз қарчиғайга, / Ўзингни менгзайман минг кўйли бойга, / Бойвачча сифатлим, қайдан бўласан? (М.а.:52). Қошингни менгадим эгилган ёйга, / Тарзингни **менгзайман** бўз **қарчиғайга**, / Ўзингни менгзайман минг кўйли бойга, / Хабар бергин, болам, қайдан бўласан? (М.а.:155). Жамолинг менгадим осмонда ойга, / Қошингни менгзайман эгилган ёйга. / Тарзингни **менгзайман** бўз **қарчиғайга**. / Қарчиғай чангаллим кимнинг улисан? (Н.:125-126). Жамолинг менгзайман осмонда ойга, / Жасадинг **менгзайман** бўз **қарчиғойга**, / Қарчиғой чангаллим, қайдан бўласан? / Гултарзим сарғайиб сенга қарайман, / Ўсган мамлакатинг, болам, сўрайман (Ш.Ш.:35). Жамолинг ўхшайди осмонда ойга / Қошинг келишибди кўлингда ёйга, / Жасадинг **ўхшайди** бўз **қарчиғайга**, / Парвоз қилиб, болам, қайдан келасан? (Б.Г.:25). Жамолинг ўхшайди осмонда ойга, / Қошинг келишибди эгилган ёйга, / Жасадинг **ўхшайди** бўз **қарчиғайга**, / Қарчирай чангаллим, қайдан бўласан? (З.:167). Жамолинг менгадим осмонда ойга, / Қошингни ўхшатдим эгилган ёйга. / Жасадинг **ўхшайди** бўз **қарчиғайга**. / Қарчиғай чангаллим, кимнинг улисан? (Р.:378). Жамолинг ўхшайди осмонда ойга, / Қошингнинг келбати эгилган ёйга, / Жасатинг **ўхшайди** бўз **қарчиғайга**, / Қарчиғай чангаллим кимнинг ўғлисан? (Ш.Ш.:120).

ҚАНОР

ҚАНОР(ДАЙ)

Шишмоқ. Асосан, эпик қаҳрамоннинг муайян қиёфаси ҳақида.

Золим девнинг ўлиги / Тоғда **қанордай** *шишди*, / Аҳмоқ девлар калласи / Баланддан юмалашди. (М.а.:135)

ҚИЗ ҚИЗ(ДАЙ)

Қизларга хос хусусиятларга эга бўлмоқ, уларга хос хатти-ҳаракатлар қилмоқ.

Бир неча заифлар ҳаддидан ошар, / Кенжаланган **қиздай** қайнар-да тошар / Бир куни етилиб бошига тушар, / Ҳоли забун булар эрдан айрилса (Б.Г.:71). Бу аждаҳар авраган кишини ҳарчанд қайт дегани билан, кўзига **қиздай** кўриниб қайтмайди эмиш, деган гап бор эди (Р.:414).

ҚИЗИЛГУЛ ҚИЗИЛГУЛ(ДАЙ)

Сўлдирмоқ, йўқотмоқ. Асосан, эпик қаҳрамоннинг муайян хатти-ҳаракатларигат нисбатан.

Кўп девларни Кўкламтоғда ўлдириб, / Ҳар дарасин сен ўликка тўлдириб, / **Қизилгулдай** рангларини *сўлдириб*, / Оллоҳ, Шоқаландар, сендан куйдим-да (М.а.:168).

ҚИЛГУДАЙ, ҚИЛҒИДАЙ

Муайян хатти-ҳаракатни бажармоқ, орзу-истак қилмоқ.

Кўрди: ажаб суратли бир киз, жамоли *қунни хира* **қилгудай**, ҳар ким хуснини кўрса, ақли кетиб, отдан йиқилиб қолгудай (Р.:396). Рустамбекдан сўз эшитиб Офтобой: / Яхши экан, кўнсак, - деди манзил-жой, / Ўзи экан, ярқиллаган кенг сарой, / Одам тушса бир *томоша* **қилгудай** (Р.:434). Ўрин қилса шундай хизматларимни, / Менинг айтган сўзим *қабул* **қилғидай**, / Борми шунда, ғайрат қилиб борғидай, / Ҳийла билан Шакар бошин юлғидай, / Гулгуноини бунда олиб келғидай, / Қанча дунё мендан инъом олғидай, / Шул, хизматим *элда ўрин* **қилғидай** (Ш.Ш.:69-70).

ҚИР ҚИР(ДАЙ)

Бўлмоқ. Асосан, эпик қаҳрамоннинг муайян қиёфаси, ташқи кўриниши ҳақида.

Ишинг тушган мендай зўрга, / Шундай тегишиб кирар чўлга. / Бораётир эрдай бўлиб, / Ҳар яғрини **қирдай** бўлиб / Тоғда ақирган шердай бўлиб, / Ғиротнинг устинда кулар, / Орзигулман бирдай бўлиб, / Йўл тортади шундай қилиб (Б.:89-90). Арқираган эрдай

бўлиб, / Ёлғиз ўзим шердай бўлиб, / Ҳар яғриним қирдай бўлиб, /
Сенам агар талаб қилсанг, / Менинг билан бирдай бўлиб, / Қилич
оламан кўлима (З.:162). Жаҳонгирхон шердай бўп, / Бобосиман
бирдай бўп, / Арқираган эрдай бўп, / Ҳар яғрини қирдай бўп, /
Жаҳонгирхон боради, / Аваз билан бирдай бўп (Н.:191). Авазжон
қаландарнинг қадди-қоматига шундай қараса, бошдан-оёғи бирдай
қаландар, ҳар яғрини қирдай қаландар, бошида кулоҳ, кўлида
сўта (М.а.62).

ҚИРМИЗ ҚИРМИЗ(ДАЙ)

Ранг. Асосан, эпик қаҳрамон таъна аъзоларидан лаб ҳақида.

Кўзи чўлпон юлдуздай бўп, / Лаби шакар қирмиздай бўп, /
Тишлари гавҳар дурдай бўп, / Беҳиштдаги ул хурдай бўп, / Билмам
ёрим қайда кетди? (Ш.Ш.:97).

ҚИШ ҚИШ(ДАЙ)

Аччиқланмоқ. Эпик қаҳрамоннинг муайян хатти-ҳаракатига
нисбатан.

Бу сўзни Соқи айтди, кўринг Гўрўғли мардди, ғайрати
ғайратга етди, аччиғи чиллали қишдай муртига чаппа қайтди
(М.а.:6).

ҚОЗИҚ ҚОЗИҚ(ДАЙИН)

Жазоламоқ. Эпик қаҳрамоннинг муайян хатти-ҳаракатига
нисбатан.

Аччиқланиб сенга қараб боқарман, / Қозикдайин сени ерга
қоқарман. / Боймамат ҳурмати, сийлаб турайин, / Бундан булай
теккин қани, кўрайин (Н.:172).

ҚОЛАДИГАН ҚОЛАДИГАН(ДАЙ)

Итоаткорлик, иложсизлик. Эпик қаҳрамонларнинг муайян
хатти-ҳаракатларига нисбатан.

Ажаб суратли бир паризод кашта тикиб ўтирибди. Бу қизни
кўриб, қарши манглайга бориб, тоза сулуvgа йўлиқса, гапиролмай

қоладигандай, нима дейишини билмай, қўл қовуштириб, зинкийиб турди (Ш.Ш.:45).

ҚОЛГАН ҚОЛГАН(ДАЙ)

Соғинмок, тинчимок, тирик қолмок. Муайян эпик қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари, ҳолати, руҳияти ва бошқалар ҳақида.

Кўрайик, танийик, Юнус, Мисқол опамизни, Гўрўғли езнамизни сўрайик – деб девлар уриниб, ҳовлиқиб, лоловлашиб, ҳар нимани бир нима деб, Авазни бундан илгари кўриб юргандай, *согиниб қолгандай* бўлиб, уялгандан ҳар нимани бир нима деб, Авазни келди, деб отини эшитиб, кўрқиб, у ёққа-бу ёққа /кўзини/ юбортиб, Авазни сўраган киши бўлиб турибди (М.а.:56). Ётиб эдим тонг олдида туш кўрдим, / Бу тушимда бир ажойиб иш кўрдим, / Ғариб бўлган кўнглимни хуш кўрдим, / Бу тушимда у аждаҳар ўлгандай, / Менинг Офтоб қизим *тирик қолгандай*, / Оша юртдан бир қарчиғай келгандай, / Қарчиғай аждарга чангал солгандай, / Қарчиғай чангида аждар ўлгандай, / Бу тушимда шундай бўлиб билинди, / Мамлакатлар беҳбудчилик бўлгандай, / Ҳамма ўз ишида *тинчиб қолгандай*, / У душман - аждаҳар нобуд бўлгандай (Р.:405).

ҚОЛГУДАЙ

Муайян хатти-ҳаракатни бажармок, ишончсизлик, ажабланмок.

«Аваз биздан кейин», деб бир арчанинг панасига отларини бойлаб ташлаб, бўғоридан *қолгудай*, ўзлари пана бўлгудай ерни ковлаб, ашрафи милтиқни ўқлаб, парли ёйни қўлига олиб, Авазнинг йўлини тўсиб ётди (М.а.:17). Тиллақиз ўзини отнинг устида тургиза олмай, сапчиб динггиллаганига ўрнидан тушиб *қолгудай* бўлиб, шошиб қолди (М.а.:124). Кўрди: ажаб суратли бир қиз, жамоли кунни хира қилгудай, ҳар ким ҳуснини кўрса, ақли кетиб, оддан йиқилиб *қолгудай* (Р.:396).

ҚОРАТУЛПОР ҚОРАТУЛПОР(ИДАЙ)

Эғалик. Эпик қахрамоннинг эпик оти ҳақида.
Тиллақизнинг ҳам Малика айёрнинг **Қоратулпоридай** бир
Бўзтулпори бор эди. Қоратулпор билан бирга турар эди (М.а.:119).

ҚОР ҚОР(ДАЙ)

Оқ. Эпик қахрамоннинг тана аъзолари, хусусан, баданлари ҳақида.

Бораётир пари-пайкон, / Зари зарбоб либос кийиб, / Ҳамма кизлар бирдай бўлиб, / Канизларман хурдай бўлиб, / *Оқ бадани қордай* бўлиб (Ш.Ш.113). Янги очилган гулдай бўлиб, / Ҳаммалари бирдай бўлиб, / *Баданлари қордай* бўлиб, / Жўнади ойим, жўнади (М.а.:51). Гулшан боғининг ичида, шиша ҳовузда ҳамма парилар чўмилиб ётган экан. *Баданлари қордай*, бари бирдай (М.а.:61). Беҳиштдаги хурдай бўлиб, / Янги очилган гулдай бўлиб, / Жўнай берди ул парилар, / *Баданлари қордай* бўлиб (М.а.:102). Учовинг ҳам бирдай бўлиб, / Янги очилган гулдай бўлиб, / Беҳиштдаги хурдай бўлиб, / *Оқ баданинг қордай* бўлиб, / Лабинг сўрса болдай бўлиб, / Кўрган қолсин андай бўлиб (М.а.:186).

ҚОР-ЁМҒИР ҚОР-ЁМҒИР(ДАЙ)

Шиддатли, тинимсиз.Эпик қахрамоннинг муайян хатти-ҳаракатлари ҳақида.

Ўт туташди менинг гулдай танам, деб / Ўларда кўрмадим ёлғиз болам» деб. / Ҳайрон қолдик жаллодларнинг ишига / **Қор-ёмғирдай** қамчи ёғиб бошига. / Боролмади ҳеч бир одам қошига (Р.:373).

ҚОШ ҚОШИ(ДАЙ)

Бўлмоқ. Асосан, эпик қаҳрамоннинг қиёфаси ҳақида.

Қорахоншоҳга белгили айёр – бир кампир ўрнидан туриб, одамларни оралаб, шоҳ қошига яқин келиб, сочлари ғишадай, тишлари тешадай, ияги эгарнинг **қошидай бўлиб**, шоҳга бир сўзни айтиб турган экан (Ш.Ш.:70).

ҚУЁНҚИ ҚУЁНҚИ(ДАЙ)

Шаҳар, эпик макон.

Энди кўрсак **Қуёнқидай шаҳарни**, / Тирикмиз, энамга берсак хабарни, Шоду хуррам қилсак ул муштипарни. / Бизнинг учун қонлар ютиб қолгандир (Ш.Ш.:33).

ҚУЛ ҚУЛ(ДАЙ)

Бўлмоқ, чопмоқ. Эпик қаҳрамоннинг муайян хатти-ҳаракати ҳақида.

Қандай бўлса, мундан қуруқ қолмасин», – деб орқасига қараб дурсса қўйиб, «ердан темиртак топган **қулдай**» бўлиб **чопиб**, баланддаги кўшкка етди (М.а.:49). Шунда Хадича Тиллақиздан бу сўзни эшитиб, ердан темиртак топган **қулдай бўлиб, чопиб** орқасига қайта берди (М.а.:108).

ҚУМУРСҚА ҚУМУРСҚА(ДАЙ)

Кичкина, майда. Эпик қаҳрамоннинг ташқи қиёфасига нисбатан.

Мендан савол сўраб ишларинг қанча?! / Миниб юрган чигирткадай отинг бор, / **Қумурсқадай** сенинг бир жасадинг бор, / Тур йўқол, йўлингга бориш энағар. / Сендай одам резгиси ҳеч қолмайди (М.а.:22).

ҚУРАЛАЙ

ҚУРАЛАЙ(ДАЙ)

Кўз. Ўхшатмоқ. Асосан, эпик қаҳрамоннинг кўзига нисбатан.

Аваз деб югурдим сенинг изингдан, / **Қуралайдай** келган жоду кўзингдан, / Бир бўса бер, Аваз оқча юзингдан. / Гап эшит, Авазжон, айтган тилимдан, / Худой ўнглаб чикиб қолдинг йўлимдан (М.а.:25). Ёр, сансиз найлайин, / Дилдора, сансиз найлайин, / **Қуралайдай** кўзларинг, / Хумор, сансиз найлайин (Л.М.:303).

ҚУШ

ҚУШ(ДАЙ)

Учмоқ, бўйламоқ. Шиддат билан ҳаракатланмоқ. Асосан, эпик қаҳрамоннинг оти ҳақида.

Соқи Фиротнинг қошига борса, хоннинг Фироти сағриси тошиб, ёли қулоғидан ошиб, *учадиган қушдай*, қулоқлари қамишдай, ҳар кўзи таркашдай бўлиб, юлдузни кўзлаб тараққос бойлаб ўйнаб турибди (М.а.:13). Тулпор ангишлаб, жировини қўйса учкур **қушдай** *учмоқчи* бўлиб турибди (М.а.:124). Тулпор ҳам қадимги эгасини кўриб, парвоз қилиб, сағриси тошиб, ёли қулоғидан ошиб, *учадиган қушдай*, қулоқлари қамишдай, ҳар кўзлари таркашдай бўлиб, юлдузни кўзлаб, тараққос бойлаб, кишнаб ўйнай борди (М.а.:157). Рустам қанчага кирган бўлса, у ҳам шунчага кирган отнинг қошига борди. Борса, от сағриси тошиб, ёли қулоғидан ошиб, *учадиган қушдай*, ҳар кўзи таркашдай, юлдузни кўзлаб тараққос бойлаб, ўйнаб турибди (Р.:375). Отнинг сағриси тошиб, ёли қулоғидан ошиб, *учадиган қушдай*, қулоқлари қамишдай, юлдузни кўзлаб, парвоз қилиб, оғзини тезлаб турибди (Б.Г.:16). Энам билан бунда отимни излаб, / Эрам боққа йўқчи бўлиб келдим мен. / Кимни кўрсам **қушдай** бўйлаб қарайман, / От дарагин ҳар ерлардан сўрайман (Б.:50).

ҚЎЙ ҚЎЙ(ДАЙ)

1. *Ювош.* Қизишиб кетмайдиган, кескин, қизғин ҳаракатларга мойил бўлмаган.

Терини орқангга олиб, / Сен келибсан, **қўйдайд** бўлиб, / Мен ҳам сенга етиб келдим, / Мисли асов тойдай бўлиб (Л.М.:330). Хурккан **қўйдайд** тўпланибди парилар, / Боролмайди Гўрўглининг қошига. / Гўрўгли инграниб ўрнидан турди, / Ўлган одам қайта бошдан тирилди (Б.:96). Терини орқангга олиб, / Сен келибсан, **қўйдайд** бўлиб, / Мен ҳам сенга етиб келдим, / Мисли асов тойдай бўлиб (Л.М.:330). Бемахалда мен сўроқлаб, / **Қўйдайд** бўлиб етиб келдим. / Хусни-жамолингни кўрдим. Қувондим айтган сўзингдан (Л.М.:330).

2. *Сўймоқ.* Шафқатсизларча, бераҳмлик билан одамнинг бошини танасидан жудо қилмоқ.

Насимийни **қўйдайд** босиб *сўйдилар*, / Терисига сомон тикиб сўйдилар / Тухмат билан Мансур бошин олдилар, / Мансурнинг оройиш дорини кўрдим (Б.:53).

ҚЎЯДИГАН ҚЎЯДИГАН(ДАЙ)

Ташламоқ. Муайян хатти-ҳаракатларга нисбатан.

Худди ер қимирлаб, осмон ёрилгандай бўлиб кетди. Бунинг товушини Қоратулпор эшитиб, бир кишнади. Нимкала тўп хотинлар бўғоз бўлган бўлса, боласини *ташлаб* **қўядигандай**, Кўкламтоғи ларзон уриб кетди (М.а.:128).

Ғ ҒАЙРАТ ҒАЙРАТ(ИДАЙ)

Бақувват, куч-қудратли. Эпик қаҳрамоннинг муайян хатти-ҳаракати.

Бу девларга бермай омон, / Мисли қилди охир замон, / Қаландарнинг **ғайратидай** / Ўлиб кетди қанча душман (М.а.:140).

ҒИРИ-ШИР ҒИРИ-ШИР(ДАЙ)

Айланмоқ. Эпик қахрамонларнинг муайян хатти-ҳаракатлари, нарсаларнинг товуши.

Олмос пўлат поянак / От чопганда ширқиллаб / **Ғири-ширдай** эйнида / Полвонлар отни тезлаб, / Йўл-йўлакай яллолаб, / Неча онглари излаб (Б.Г.:75).

ҒИРКЎК ҒИРКЎК(ДАЙ)

От. Ҳайвон, тулпор, тўбчоқ, този. Эпик қахрамоннинг оти ҳақида.

Энди солди Ғиркўк отнинг бошига, / Тилладан чоптирган олтин юганди. / Абзаллаб чоқлади Сокидай ўғлон, / Юз алвонда ўйнар **Ғиркўкдай ҳайвон** (Н.:123). Отинг кетди, билгин, Эрам боғига, / Армон билан тулпорингдан айрилдинг. Сабил қилиб бунда Чамбил шахрингни, / Энам опти **Ғиркўкдай тулпорингни** (Б.:13). Бориб минсанг **Ғиркўкдай тўбчоғни**, / Соғ бориб, саломат келгин, Авазжон. / Бунда қолар, болам, Чамбил элатинг, / Омон-эсон келиб қолсанг, давлатинг, / Сенга ҳамроҳ булар бунда бекзотинг (Б.Г.22). Чарқиллаб учади кўлларнинг ғози, / Чўлларда кўп бўлар улоғман кўзи, / Остимда иргийди **Ғиркўкдай този**. Сўзимни эшитгин, Арботин бози, / Мен бўламан Гўрўгулининг Авази (М.а.:23). Солайинми Алининг савашини, / Мақотил, кўр, Авазхоннинг ишини / Остимда иргийди **Ғиркўкдай тулпор**, / Ўзга деб, Мақотил, бўлма беҳабар (М.а.:24). / Остингда ўйнайди **Ғиркўкдай ҳайвон**, / Гўрўғли ўғлисан, отинг Авазжон. / Малика деб кўп бўлибсан саргардон, / Торкистонга ҳамроҳ бўлгин, Авазжон (М.а.:79). Ҳийламан минибсан **Ғиркўкдай тулпор**, / Аваз деб орага тушма, қаландар, / Армон билан сен ҳам ўлма, укағар, / Ора тушиб энди сенга нима бор (М.а.:200). Юрган йўлим қилар осон. / Минганим **Ғиркўкдай ҳайвон**. / Бу йўлларда йўл тортаман, / Кўринади еру осмон (Н.:132).

ҒИША ҒИША(ДАЙ)

Қаттиқ. Асосан, эпик қахрамоннинг сочи ва унинг қаттиқлиги ҳақида.

Қорахоншоҳдан бу сўзни эшитиб, ҳеч кимдан сазо чиқмай турди. Қорахоншоҳга белгили айёр - бир кампир ўрнидан туриб,

одамларни оралаб, шоҳ қошига якин келиб, *сочлари ғишадай*, тишлари тешадай, ияги эгарнинг қошидай бўлиб, шоҳга бир сўзни айтиб турган экан (Ш.Ш.:70).

ҒУНЧА ҒУНЧА(СИДАЙ)

Нозик. Эпик қаҳрамонларнинг муайян хатти-ҳаракатларига нисбатан.

Қизлардан тўрт юз канизи бор, агар булар урушга кирса, қон тўкиб майдонда турса, ҳар қайсиси юз баҳодирга барабар келар эди. Агар (улар) ўйин ишларида бўлса, йигитлар билан ўйнаб-кулса, бир гулнинг *ғунчасидай* *нозик* бўлиб юрар эди (Ф.Ш.:269).

Ҳ ҲАМОЙИЛ ҲАМОЙИЛ(ДАЙ)

Соя солмоқ. Ёрдам бермоқ. Эпик қаҳрамоннинг хатти-ҳаракатига нисбатан.

Ошиқ савдосини солдинг бошима, / Сиримни айтолмай тенги, *тўшима*. / *Гулгун кийиб келгин яна қошима*, / *Ҳамойилдай соя солгин* бошима (З.:122). Менинг келганимни билса, / Келиб Лайли хабар олса, / *Ҳамойилдай соя солиб*, / Келиб менинг ҳолим сўрса (Л.М.:283). *Ҳамойилдай соя солиб*, / Бу ишимдан хабар олса, / Олтин косага май қуйиб, / Тагин менга шароб берса (Ф.Ш.:226). Менинг кетган тарафимни билмади, / Маҳинбону бош бўб ҳозир бўлмади. / *Ҳамойилдай соя солиб* бошимга, / Бундай кунда келиб хабар олмади (Ф.Ш.:243).

ҲАСАНХОН ҲАСАНХОН(ДАЙ)

Шерик. Эпик қаҳрамоннинг ёнидаги кишига нисбатан.

Ҳасанхондай биродарим бор эди, / Икков бирга келиб дарёга тушдик, / Сол бўлиниб, ул дарёда адашдик, / Неча вақт дунёда мен танҳо қолдим (З.:193).

ҲОЛВА ҲОЛВА(ДАЙ)

Пишмоқ, қаримоқ. Эпик қаҳрамоннинг қиёфаси, характери ва ёшига нисбатан.

Бир **ҳолвадай** *пишган*, ақли шошган, балки гапирар гапидан адашган, ёши улғайиб етган, жуда қариб мазаси кетган, эласлаб бир бобой кўринди (З.:132).

ҲУМОЮН ҲУМОЮН(ДАЙ)

Ёрдам бермоқ. Эпик қаҳрамоннинг хатти-ҳаракатларига нисбатан.

Ҳумоюндай бизга соя солдингиз, / Гузар солиб бунда меҳмон / бўлдингиз. / Сиз бизларга бир яхшилик қилдингиз, / Хабар беринг, қайси юртдан келдингиз? (Б.Г.:47).

ҲУР ҲУР(ДАЙ)

Бўлмоқ. Эпик қаҳрамоннинг муайян хатти-ҳаракатлари, қиёфаси ҳақида.

Табассум кип, бул ўрнидан туради, / Бу кўшкидан пастга қараб юради, / Беҳиштдаги **хурдай** *бўлиб* боради, / Жамоли ярқиллаб бориб қолади (Ш.Ш.:47). Кўзи чўлпон юлдуздай бўп, / Лаби шакар қирмиздай бўп, / Тишлари гавҳар дурдай бўп, / Беҳиштдаги ул **хурдай** *бўп*, / Билмам ёрим қайда кетди? (Ш.Ш.:97). Бораётир пари-пайкон, / Зари зарбоб либос кийиб, / Ҳамма қизлар бирдай бўлиб, / Канизларман **хурдай** *бўлиб*, / Оқ бадани қордай бўлиб (Ш.Ш.113). Боғда очилган гулдай бўлиб, / Жаннатдаги **хурдай** *бўлиб*, / Чаманда булбулдай бўлиб, / Ҳаммасига сардор Ширин (Ф.Ш.:237). Беҳиштдаги **хурдай** *бўлиб*, / Янги очилган гулдай бўлиб, / Жўнай берди ул парилар, / Баданлари қордай бўлиб (М.а.:102). Янги очилган гулдай бўлиб, / Тиши гавҳар дурдай бўлиб, / Қизлар билан от устида, / Ширин турар **хурдай** *бўлиб* (Ф.Ш.:237).

3.3§. - дай қўшимчаси ёрдамида ясалган сўзлар – ўхшатишлар частотаси

Сўзлар		АНЪАНАВИЙ ДОСТОНЛАР									Жами
		Н.	М.а.	Р.	З.	Б.Г.	Л.М.	Б.	Ф.Ш.	Ш.Ш.	
1	Маликадай	-	21	-	-	-	-	-	-	-	21
2	чигирткадай	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
3	олмадай	-	4	-	-	-	-	1	-	1	6
4	танадай	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
5	бўтадай	-	1	2	-	2	1	2	2	2	14
6	сапчадай	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
7	қумурскадай	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
8	девдай	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
9	товдай (тогдай)	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
10	моховдай	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
11	одамзоддай	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
12	дарёдай	1	7	1	2	-	2	4	4	-	21
13	Аваздай (авазбекдай)	-	8 (1)	-	-	-	-	4	-	-	13
14	Тиллакиздай	-	3	-	-	-	-	-	-	-	3
15	Гулкиздай	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
16	Алидай	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
17	яшнқдай	-	5	-	-	-	-	-	-	-	5
18	коратулпордай	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
19	тўтидай	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
20	соқидай	1	1	-	-	-	-	-	-	-	2
21	япроғидай	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
22	қуралайдай	-	1	-	-	-	1	-	4	1	7
23	ойдай	1	1	1	-	-	4	-	-	-	7
24	чойдай	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
25	қўйдай	1	1	-	-	-	2	2	-	-	6
26	Заргарбекдай	-	1	1	-	-	-	-	-	-	2
27	Ғирқўкдай	-	8	-	-	-	-	4	-	-	12
28	селдай	-	3	-	-	-	-	-	-	-	3
29	Чамбилдай	-	4	-	-	-	-	-	-	-	4
30	зилдай	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
31	болдай	1	1	-	-	-	-	-	-	-	2
32	гулдай	3	17	7	2	1	7	2	5	4	48

33	Қизилпулдай	-	17	-	-	-	-	-	-	-	17
34	Гулсанамдай	-	2	-	-	-	-	-	-	-	2
35	Рустамдай	-	1	5	-	-	-	-	-	-	6
36	сиюндай	1	1	1	-	-	-	1	1	1	6
37	чиюндай	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
38	яшиюндай	-	11	1	2	-	-	2	-	3	19
39	хирмондай	-	2	-	-	-	-	-	-	-	2
40	заъфарондай	-	1	1	-	1	-	1	2	1	7
41	Авазхондай	-	4	-	-	-	-	5	-	-	9
42	аждаҳолай (ажлардай)	-	1 (6)	-	-	-	-	-	-	1	8
43	шоқалаишардай	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
44	калттардай	-	1	-	-	1	-	-	-	-	2
45	чаншардай	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
46	нордай	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
47	кирдай	1	1	-	1	-	-	1	-	-	4
48	йўлбарсдай	-	2	2	-	-	-	-	-	2	6
49	итдай	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
50	отдай	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
51	таркашдай	-	2	1	-	1	-	1	-	-	5
52	қамишдай	-	3	-	-	-	-	1	-	-	4
53	қишдай	-	7	-	-	1	-	-	-	-	8
54	тошдай	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
55	қушдай	-	4	2	-	1	-	2	-	-	9
56	айиқдай	-	1	-	-	-	-	1	-	-	2
57	туядай	-	1	-	-	-	-	-	-	4	5
58	боғдай	-	2	1	-	-	1	2	-	-	6
59	лочиндай	1	-	-	-	2	-	-	-	-	3
60	марғумондай	10	-	-	-	-	-	-	-	-	10
61	шердай	2	-	1	2	1	-	1	-	5	12
62	жаҳонгирдай	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
63	ўқдай	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
64	учиғудай	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
65	бирдай	5	-	-	-	-	1	-	-	-	6
66	баччадай	-	-	-	-	2	-	-	-	-	2
67	бовдай	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
68	сувдай	-	-	1	-	1	-	-	-	-	1
69	новшоддай	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1

70	кисдай	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
71	кечагидай	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
72	сидай	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
73	Гулагидомдай	-	-	-	-	5	-	-	-	-	5
74	Бахромдай	-	-	-	-	7	-	-	-	-	7
75	гулистондай	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
76	Хумоюндай	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
77	минордай	-	-	-	-	2	-	-	-	1	3
78	гирн-ширдай	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
79	эрдай	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
80	булутдай	-	-	-	-	3	-	-	-	-	3
81	утдай	2	-	6	1	3	5	2	1	5	25
82	тогдай	-	-	-	-	1	-	-	-	3	4
83	тупрокдай	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
84	жаладай	-	-	1	-	1	3	-	-	-	5
85	упадай	-	-	-	-	-	-	2	-	-	2
86	Фарходдай	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
87	бўздай	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
88	Гўрўглидай	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
89	карчингайдай	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
90	Гаждумбекдай	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
91	шамоқдай	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
92	бўлақдай	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
93	тилдай	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
94	мисқолдай	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
95	Орзигулдай	-	-	-	-	-	-	4	-	-	4
96	энамдай	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
97	эрамдай	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
98	шайтондай	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
99	Гаждумхондай	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
100	кордай	-	-	-	-	-	-	2	-	1	3
101	чўтдай	-	-	1	-	-	-	1	-	-	2
102	садиқдай	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
103	тогдай	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
104	кундуздай	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
105	оловдай	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1

106	калдай	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
107	ейдай	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
108	Офтобойдай	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
109	Рустамбекдай	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
110	шамолдай	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
111	норкұлдай	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
112	кор-ёнгирдай	-	-	2	-	-	-	-	-	-	2
113	дурдай	-	-	1	-	-	-	-	1	1	3
114	келгудай	-	-	3	-	-	-	-	-	-	3
115	билгудай	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
116	олгудай	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
117	колгудай	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
118	бұлгудай	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
119	отгудай	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
120	алифдай	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
121	Оқтошдай	-	-	3	-	-	-	-	-	-	3
122	тариқдай	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
123	япроқдай	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
124	холвадай	-	-	-	2	-	-	-	-	-	2
125	юлдуздай	-	-	-	1	-	1	-	-	1	3
126	билақдай	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
127	хазондай	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
128	Хасанхондай	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
129	Зевархондай	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
130	Зевардай	-	-	-	2	-	-	-	-	-	2
131	суксурдай	-	-	-	1	-	-	-	1	-	2
132	бергудай	-	-	-	1	-	1	-	-	-	2
133	Мажнунигдай	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
134	кўзндай	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
135	Лайлыдай	-	-	-	-	-	3	-	-	-	3
136	тойдай	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
137	кыйықдай	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
138	булбулдай	-	-	-	-	-	1	-	2	-	3
139	Мажнундай	-	-	-	-	-	2	-	-	-	2
140	чўпондай	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1

141	парвонадай	-	-	-	-	-	-	-	3	-	3
142	гунчасидай	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
143	бойдай	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
144	лойдай	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
145	лотимдай	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
146	Шириндай	-	-	-	-	-	-	-	5	-	5
147	одамлардай	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
148	хурдай	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
149	жашнатдай	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
150	ёғочдай	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
151	тишадай	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
152	ғишадай	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
153	жигадай	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
154	гунбаздай	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
155	кюрмиздай	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
156	Бўтакўздай	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
157	қошидай	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
158	Қуёнкидай	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
159	кнлгудай	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
160	бўлгудай	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
161	кўнгудай	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
162	ўткудай	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
163	Шакарбекдай	-	-	-	-	-	-	-	-	3	3
164	Шириндай	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
165	Гулгундай	-	-	-	-	-	-	-	-	5	5
166	маймундай	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
167	Шакардай	-	-	-	-	-	-	-	-	6	6
168	қарсоқдай	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1

Жами: 31 179 60 21 47 40 64 39 69 550

УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

1. Достонлар тилидаги лексемалар муайян номинатив-тавсифий вазифа бажарган: бадий тасвирни янада жонлантиришга, нутқ объектга нисбатан ижобий ёки салбий муносабатни ифодалашга эришган; муволағали тасвирлар яратиб, кесатик, киноя, юморни ҳам юзага келтирган.

2. Достонлар тилида стилистик формулалар халқ бадий тафаккурининг яхлитланган ва ихчамлашган лисоний маҳсули сифатида етакчи роль ўйнаган, улар уч типдаги композицион формулалар: сўз, сўз бирикмали ва такрорий мисралар доирасида яратилган. Бундай формулалар достонлар сюжетининг эпик баёнидаги шеърӣ қисмининг асосини ташкил қилган.

3. Бахши достонлари тилида метафорик қўлланиш натижасида эмоционал-экспрессив маъно ҳосил қилувчи сўзлар фаол учрайди, улар орасида зооморфизмлар асосий ва етакчи йўналишни ташкил этган.

4. Иборалар достонларнинг услубий хусусиятлари ва лугат бойлигини бойитишга хизмат қилган. Уларда эпик қаҳрамон тана аъзолари, фаолияти ва руҳияти, оти ва кийим-кечаги, осмон, ер жисмлари билан боғлиқ иборалар микромайдон сифатида муайян гуруҳларга бирлашган.

5. Тилшунослигимизда халқ достонлари тилидаги нутқнинг норасмий унсурлари (масалан, қарғиш, сўкиш, норозилик ифодалари) ханузгача мутлақо ўрганилмаган.

6. Достонлар тилида кўп қўлланганлиги бахшининг оғзаки шеърӣятнинг қадимий анъаналари ва Булунғур достончилиқ мактаби таъсиридан, мумтоз шеърӣятнинг мафтункор табиатидан нечоғлиқ баҳраманд бўлганлигини кўрсатади. Достонлар тилидаги лингвомаданий бирликларнинг ҳаммаси халқ бадий тафаккури, бадий олами, бадий идрок этиш тарзининг самарасидир.

7. Достонлар тилида лингвомаданий бирликларнинг қўлланиш доираси икки хил: бахшининг эпик баёнида ва муайян қаҳрамоннинг нутқида намоён бўлади. Сўз заргарининг эпик қаҳрамонлари нутқи достонлар сюжети воқеаларининг моҳиятини очишга, уларнинг динамикасини таъминлашга, энг муҳими, қаҳрамонлар руҳиятини, дунёқарашини ёритишга, оламга, макон ва замонга, бошқа қаҳрамонларга бўлган ижобий ёки салбий муносабатларини очиб беришга хизмат қилган.

8. Достонлар тилидаги лингвомаданий бирликлардан ўхшатиш турли объектлар ўртасида юзага келади. Улар: а) жонли ва жонсиз

нарсалар ўртасида; б) ҳолатлар ўртасида; в) табиат ҳодисалари билан инсон руҳияти ўртасида; г) инсон характери очишда предметларнинг белгиси ўртасида. Шуниси эътиборлики, ўхшатишларда ўхшатиш объекти ҳам, ўхшатиш образи ҳам халқ тилидан, унинг оғзаки нутқидан олинган. Айни шу ҳолат дostonлар тилининг халқчиллигини таъминлашга ва бадиий-эстетик жиҳатдан юксак даражада бўлишига хизмат қилган.

9. Метафоралар энг характерли, эмоционал-экспрессивликни ифодалашда лингвoмаданий бирликлардан бири сифатида дostonларда бахшининг юксак маҳорати, кучли қувваи ҳофизаси ва теран заковати натижасида намоён бўлган. Метафорадаги ассоциацияга кўра номлаш, образли тасвирлаш, экспрессивлик, ифодалаш хусусиятлари эпик қаҳрамонларнинг ҳис-туйғуси ва кайфиятини аниқ, ёрқин, ихчам, таъсирчан тарзда тингловчи (ўқувчига) етказиб бериш имконини берган.

10. Тадқиқ қилинган дostonлар тилидаги метонимиялар матнда кўчма маъно ҳосил қилишда, сюжет оқими билан алоқадор ғояларни, эпик қаҳрамонларнинг муайян хатти-ҳаракатларини тасвирлашда лўнда, ифодали, таъсирчан баён қилишнинг бир воситаси сифатида бадиий-услубий вазифа бажарган.

11. Таҳлилга жалб этилган дostonлар тилидаги сифатлашлар образлилик, эмоционал-экспрессив таъсирчанлик, ассоциатив таассуротлар туғдириш йўлида танланган махсус тафсил ёки тимсолнинг муайян дostonдаги мотивация учун муҳим бўлган белги ва хусусиятларини таъкидлаб кўрсатишга хизмат қилган.

12. Фозил шоир куйлаган дostonлар тилидаги такрорий бирликлар қамровидаги унсур ва фигураларнинг вазифадошлиги, лисоний хусусиятларига кўра бир неча хил шаклларда содир бўлган: а) фонетик шакл фонемаларнинг мисра ичидаги ёки мисралараро қайталанишига асосланувчи стилистик фигуралар мажмуидан иборат; б) морфологик шакл муайян сўз ёки сўзларни бир, икки ёки ундан ортиқ мисраларда қайтадан такрорланиши билан боғлиқ стилистик усул саналади; в) синтактик шакллар тугал мазмунни ифодалаган ёки мураккаб гапнинг битта ёки ундан ортиқ мисраларнинг тўлиқ ҳолдаги такрорланишига асосланган. Бундай бирликлар дostonлар матнида эпик қаҳрамонлар нутқи жозибадорлигини оширишга ва бахши ижроси маҳоратини намоёиш этишга хизмат қилган.

13. Халқ дostonларидаги сажланишлар насрий матнга хос оҳангдорлик ва равонликни таъминлаган, насрий баён билан назмий баён ўртасидаги фарқни силликлашга, камайтиришга замин тайёрлайди.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ

I. Манбалар

1. Алпомиш. – Тошкент: Шарқ, 1998.
2. Балогардон. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.
3. Баҳром ва Гуландом. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.
4. Булбул тароналари, т. II. – Тошкент.: Фан, 1972.
5. Зевархон // Баҳром ва Гуландом. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.
6. Лайли ва Мажнун // Баҳром ва Гуландом. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.
7. Малика айёр. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.
8. Нурали. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989.
9. Рустамхон. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985.
10. Фарҳод ва Ширин // Баҳром ва Гуландом. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.
11. Ширин билан Шакар // Орзигул. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.

II. Илмий адабиётлар

12. Абдурахмонов Д., Бектемиров Ҳ. Ўзбек халқ дostonлари ономастикаси // Ўзбек халқ ижоди. – Тошкент: Фан, 1964. 186 – 191 –бетлар
13. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. – Тошкент: Фан, 1983.
14. Абдурахмонов Ҳ., Маҳмудов Н. Сўз эстетикаси. – Тошкент.: Фан, 1981.
15. Басилов В.Н. Избраника духов. – М., ИПЛ, 1984.

16.Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. — М.: Наука, 1966. — С. 340-354.

17. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т.1. — М. — Л., 1957. С.50, 142-144.

18. Богатырев П.Г. Вопросы теории народного искусство, 1971. — С.316.

19. Болтаева И.Ўзбек халқ дostonларида эпитет табиати. — Т.: Мерос, 2002. — 108-бет.

20. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. — М.: Высшая школа, 1989.

21. Винокур Г.О. О Языке художественной литературы. — М.:Высшая школа, 1991.

22. Воробьев В.В. Лингвокультурология: теория и методы. — М., 1997.

23. Дониёров Х. Қипчоқ диалектларининг лексикаси. — Тошкент: Фан, 1979.

24. Дониёров Х. Қипчоқ шеваларини ўрганишда халқ дostonларининг роли // Ўзбек халқ ижоди. — Тошкент: Фан, 1967.

25. Ёрматов И. Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси бадиияти. — Тошкент, 1994.

26. Ёкуббекова М. Ўзбек халқ кўшиқларида ўхшатиш. — Тошкент: Фан, 2003.

27. Жалолова Л. Абдулла Қодирий асарларидаги жонлантиришнинг лингвопоэтик тахлили // Ўзбек тили ва адабиёти. — Тошкент: 2000.

28. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. — М.: ГИХЛ, 1947. — С. 520.

29. Жўраев М. Фольклоршунослик асослари. — Тошкент:Фан, 2009. 25-26-бетлар.

30.Иброҳимов А. Бобур «Девон»и тилидаги ўзлашма лексика. — Тошкент: ТДШИ, 2006.

31. Исмоилов И. Туркий тилларда қавм-қариндошлик терминлари. — Т.: Фан, 1966. — 150 б.

32. Ишаев А. Достонлар тилининг баъзи бир хусусиятлари // Эргаш шоир ва унинг достончиликда ўрни. – Тошкент: Фан, 1971. – 173-179 бетлар.

33. Ишаев А. Халқ достонлари лексикасидан // Ўзбек халқ ижоди. – Тошкент: Фан, 1967.

34. Ишаев А. Халқ достонлари лексикасига онд кузатишлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент: 1970. – № 5. – 56 – 63, - бетлар.

35. Йўлдошева С. “Алпомиш” достонидаги ўхшатишларнинг гоаявий-эстетик функцияси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1986, №1. 47-52 бетлар.

36. Йўлдошев М. Бадий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. – Тошкент: Фан, 2007.

37. Йўлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент: Фан, 2008.

38. Йўлдошев М. Чўлпон сўзининг сирлари. – Тошкент: Маънавият, 2002.

39. Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология. – М., 2002.

40. Кровцов Н.И. К изучению эпитета в русской фольклористике // Фольклор как искусство слова. Выпуск 4. – М.: МГУ 1980. – С. 5-15 с., 57-66.

41. Лазутин С.Г. Поэтика русского фольклора. – М.: Просвещение, 1989. – 208 с.

42. Лорд А.Б. Сказитель. – Москва: Восточная литература РАН, 1994. – 368 с.

43. Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. – М.: Восточная литература, 1991.

44. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Academia, 2001.

45. Махмудов Н. Абдулла Қаҳҳор ҳикояларининг лингвопоэтикасига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1987. – № 4. 34-36 бетлар.

46. Махмудов Н. Ойбек шеърисидаги ўхшатишларнинг лингвопоэтикаси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1985. №6. – Б. 48-51.

47. Маҳмудов Н. Тилимизнинг тилла сандиғи. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2012.

48. Маҳмудов Н. Шайхзода сўзининг лингвопоэтикасига чизгилар // Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. Илмий-назарий анжуман материаллари. – Тошкент, 2009. 12-17 бетлар.

49. Маҳмудов Н. Ўхшатишлар ва миллий образ. // Ўзбек тили ва адабиёти, № 1. – 2013. 3-8 бетлар.

50. Маҳмудов Н. Ўхшатишлар – образли тафаккур маҳсули // Ўзбек тили ва адабиёти, №3. – Тошкент, 2011. 19-24 бетлар.

51. Мирзаева С. Ўзбек халқ романик дostonлари поэтикаси. – Тошкент: Фан, 2004. – Б 191.

52. Мирзаев И. Лингвистик поэтика ва унинг филологик таҳлилдаги ўрни // Тилшуносликнинг долзарб масалалари (ЎЗМУ илмий мақолалар тўплами). – Тошкент: Университет, 2002.

53. Мирзаев Т.: «Алпомиш» дostonининг ўзбек вариантлари – Тошкент: Фан, 1968. 93-94 бетлар.

54. Мирзаев Т. Дostonлар гултожи // Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. 1-жилд, Алпомиш. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт – матбаа ижодий уйи, 2015. – Б.28.

55. Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари. – Тошкент: Фан, 1979. – Б 66.

56. Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатиш. – Тошкент: Фан, 1976. – 11-12 бетлар..

57. Мусақулов А. Севги магияси ва халқ лирикаси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1993, №5. 18-26 бетлар.

58. Мусақулов А. Халқ кўшиқларида от инончининг бадий ифодаси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1994, №4-5-6. 66-71 бетлар.

59. Невелова С.Л. Вопросы поэтики древнеиндийского эпоса. Эпитет и сравнение. – М.: Наука, 1979. – 38 с.

60. Неъматов Ҳ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992.

61. Нурмонов А. Тилшуносликнинг адабиёт билан муносабати // Танланган асарлар. III жилдлик, III жилд. – Тошкент: Академнашр, 2012. 248-261 бетлар.

62. Потебня А.А. Из записок по теории словесности. — Харьков: Изд. Потебни, 1905. — С. 19-21.
63. Потебня А.А. Метонимия // Теорическая поэтика. — М., 1990. — С.182-202.
64. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. — М., 1976. — С.418-420.
65. Проп В.Я. Русский героический эпос. — М., 1958. — С. 627.
66. Проп В.Я. Фольклор и действительность.—М.:Наука, 1976.— С. 325.
67. Райхл Карл. Тюркский эпос. — М.Вост. литер., 2008.
68. Раҳимов У.Э. Нодира ғазалиётининг лингвопоэтикаси // Нодира абадияти. — Ўш, 1993.
69. Раҳматуллаев Ш.Ўзбек тилида феъл фраземаларининг боғлашуви. — Тошкент: Университет, 1992. — Б. 126.
70. Ризаев С.А. Ўзбек тилшунослигида лингвостатистика муаммолари. — Тошкент: Фан, 2006.
71. Рихсиева Г. Лингвопоэтик тадқиқ асослари бўйича мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти. — Тошкент, 2003. — №2(4) — 84-86 бетлар.
72. Рихсиева Г. Нисбат шаклларининг лингвопоэтик тадқиқиға доир // Ўзбек тили ва адабиёти. — Тошкент, 2000. — №4. 33-35 бетлар.
73. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. — Тошкент: Ёш гвардия, 1987.
74. Рўзимбоев С. Хоразм достонларидаги рамзлар // Ўзбек тили ва адабиёти. — 1992. — №6 (12). 52-54 бетлар.
75. Рўзимбоев С. Хоразм достонларидаги эпик ва анъанавий формулаларининг ўзига хослиги // Ўзбек тили ва адабиёти. — Тошкент, 1990. — №2(4) 39-43 бетлар.
76. Сабитова З.К. Лингвокультурология: учебник. — М.: Флинта, 2012. — 212 с.
77. Саримсоқов Б. Достонларда сажъ ва унинг характери // Фозил шоир. Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. — 3-китоб. — Тошкент: Фан, 1978.

78. Саримсоков Б. Ўзбек адабиётида сажъ. — Тошкент: Фан, 1978.
79. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. — М.: Просвещение, 1975.
80. Томашевский Б.В. Стилистика и стихосложение. — Л.: Учпедгиз, 1959. — 195 с.
81. Тошматов Х.Қ. Халқ дostonларида метафора // Ўзбек тили ва адабиёти. — Тошкент, 2001. — №4. 56-60 бетлар.
82. Тўйчибоев Б. «Алпомиш» ва халқ тили. — Тошкент.: Адабиёт ва санъат, 2000. — 160 Б.
83. Умурқулов Б. Сўз танлаш санъати. — Тошкент, 1985.
84. Усмонов С. Метафора // Ўзбек тили ва адабиёти. — 1964. — № 4.
85. Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа. — Т.: Фан, 1974. — с.30.
86. Шоабдурахмонов Ш. О поэтических особенностях языка поэмы «Равшан» Эргаша Джуманбульбул оглы // Общественные науки в Узбекистане. — Ташкент, 1970. — № 10. — С. 24-27.
87. Шоабдурахмонов Ш. «Равшан» дostonида бадий фонетика элементлари // Ўзбек халқ ижоди. — Тошкент: Фан, 1967. 23-30 бетлар.
88. Шоабдурахмонов Ш. «Равшан» дostonининг тили ҳақида // «Эргаш шоир ва унинг дostonчиликлари ўрни» тўплами. — Тошкент, 1971. 2-китоб. 146-172 бетлар.
89. Шоабдурахмонов Ш. Эргаш Жуманбулбул дostonларида ифода ва тасвирийлик // Ўзбек тили ва адабиёти. — Тошкент, 1970. — № 5. 43-50 бетлар.
90. Шомаксудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Ҳ. Ўзбек тили стилистикаси. — Тошкент: Ўқитувчи, 1983.
91. Фольклор как искусство слова. — Выпуск 1,2,3,4,5,6. — М.: МГУ, 1966-1990.
92. Фромм Э. Душа человека — М.: Республика, 1992. — с.157.
93. Холманова З. Бобурнома лексикаси. — Т.: Фан, 2007. Б.76.

94. Худойберганава Д. Матнинг антропоцентрик тадқиқи. – Тошкент: “Фан”, 2013. – Б. 96.

95. Худойберганава Д.С. Матнинг мазмуний таркибида метафоралар // Ўзбек тили ва адабиёти, №1. – Тошкент, 2012. – Б. 35-39 бетлар.

96. Худойберганава Д. Ўхшатиш эталонининг семантик-стилистик хусусиятлари. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1988, №4. 59-62 бетлар.

97. Эгамбердиева Ш. Ғ.Ғулом асарлари лингвопоэтикасига доир. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1996, №1. 48-49 бетлар.

98. Яцунок Е.И. Эпитет в хороводных песнях // Фольклор как искусство слова. Выпуск 4. – М.: МГУ 1980. – С. 48-56.

99. Ўринбоева Д. Достонлар тилида фразеологик бирликлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент: 2007. – №6. 87-90 бетлар.

100. Ўринбоева Д. Фольклор асарлари тилида матни тўлдириш коэффициентини аниқлаш // Стилистика ва прагматика. – 1-қисм. – Самарқанд, 2010. 158-160 бетлар.

101. Ўринбоева Д. Ўзбек халқ ижоди тилининг лингвостатистик таҳлили. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2009.

102. Қуронов Д. Чўлпон ҳаёти ва ижодий мероси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997.

103. Кўрқут ота китоби. Эпос. // Ёшлик. – Тошкент, 1988, №5. 39-б.

104. Ғойипов С. Метафора – эмоционал-экспрессив муносабат ифодалаш воситаси сифатида // Ўзбек тили ва адабиёти – Тошкент, 1979. – №4. 36-41 бетлар.

105. Ғойипов С. Ўзбек тили лексикасининг стилистик қатламлари // Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: Фан, 1981. 158-198 бетлар.

106. Ҳақимова О. “Ойсулув” достонинг тили ва стилига доир дастлабки кузатишлар // СамДУ профессор-ўқитувчиларининг 1966 йилги XXIV илмий конференциясининг материаллари. – Самарқанд, 1969. – Б.114.

107. Ҳаққулов И. Занжирбанд шер қошида. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.

108. Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърят. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991 116-123 бетлар.

109. Yo'ldoshev B., Shodiyev Z. "Ufq" trilogiyasining lingvopoetik tahlili masalalari. – Samarqand: SamDU, 2006.

III. Диссертация ва авторефератлар

110. Боймирзаева С.У. Ойбек прозасининг лингвостилистик тадқиқи: Филол. фан. ном. ... дис. автореф... – Тошкент, 2004.

111. Болтаева И.Б. Ўзбек халқ дostonларида эпитет табиати: Филол. фан.ном. ... дис. автореф. – Тошкент, 2000.

112. Дониёрова Ш. Ш.Холмирзаев ҳикояларининг бадий-услубий ўзига хослиги: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент, 2000.

113. Ёрматов И.Т. Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси бадийати: Филол. фан. д-ри. ... дис. – Тошкент, 1994.

114. Ёқуббекова М. Ўзбек халқ кўшиқларининг лингвопoeтик хусусиятлари: Филол. фан. д-ри. ... дис. – Тошкент, 2005.

115. Жуманазарова Г.У. "Ширин билан Шакар" дostonининг луғавий ва лингвопoeтик хусусиятлари (Фозил Йўлдош ўғли варианти асосида). – Филол. фан. номз. ... дис. – Тошкент, 2008.

116. Жуматова Н. Ҳозирги ўзбек шеъриятида ранг билан боғлиқ рамзий образлар. – Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент: 2000.

117. Ибрагимова Ф.Э. Бадий матнда эллипсис ва антиэллипсис. Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент: 2011.

118. Иванова С.В. Лингвокультурологический аспект исследования языковых единиц: Дис. ... д-ра филол.наук. – Уфа, 2003.

119. Ингёнг О. "Алпомиш" ва "Жумўнг" дostonларининг қиёсий-типологияк таҳлили: Филол. фан. д-ри. ... дис. – Тошкент, 2014.

120. Ёўлдошев М. Бадий матннинг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фан. д-ри. ... дис. автореф. – Тошкент 2009. – Б. 48.
121. Ёўлдошев М. Чўлпоннинг бадий тил маҳорати – Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Тошкент, 2000.
122. Лясота Ю.П. Роль метофорических слов и выражений в развитии словарного состава языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Л.1953.
123. Маҳмадиев Ш.С. Ўзбек халқ достонлари тилида стилистик формулалар: Филол. фанлари номз. ... дисс. – Тошкент, 2007.
124. Маҳмудов Н. Семантико-синтаксическая ассиметрия в простом предложении узбекского языка: Дисс. д-ра филол. наук. – Ташкент, 1984. – С.259.
125. Мирзаева С. Ўзбек халқ романик достонлари поэтикаси: Филол. фанлари д-ри. ... дисс. – Тошкент, 2004.
126. Мирзаев И.К. Проблемы лингвопоэтической интерпретации стихотворного текста: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Т.:1992 – с.50.
127. Муҳаммаджонова Г. 80 йиллар охири – 90 йиллар бошлари ўзбек шеърятининг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фанлари номз. ... дисс. автореф. – Ташкент, 2004.
128. Мякишева Е.В. Эстетическая оценка человека в современном русском языке: лингвистический и лингвокультурологический аспекты: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Омск, 2009. – С.5, 12.
129. Мўминов И.М. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари.: ДД - Т.: 2000.
130. Омонтурдиев А. Профессионал нутқ эвфемикаси(чорвадорлар нутқи мисолида). Филол. фанлари док. ... дисс. – Тошкент, 2009. – 252 б.
131. Расулов Р. Синтаксические связи между словами в дастане «Алпамыш»: Автореф. дис. ... канд. филол. наук... – Ташкент, 1981. – 23 с.

132. Раҳимов А.С. Ўзбек халқ дostonлари лексикасининг қиёсий-тарихий таҳлили (Эргаш Жуманбулбул ўгли ижоди мисолида): Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Самарқанд, 2002.

133. Ризаев С. Ўзбек тилининг лингвостатистик тадқиқи: Филол. фан. д-ри. ... дис. – Тошкент, 2008. – 42 с.

134. Рўзимбоев Х.С. Жанубий Хоразм дostonлари тилининг луғавий-маъновий таҳлили (“Шаҳриёр” ва “Маликаи Завриё” дostonлари мисолида): Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Тошкент, 2000. – 25 б.

135. Сапарбоев Н. Метафоры в эпосе «Манас»: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Фрунзе, 1975. – с. 22.

136. Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини систем сифатида тадқиқ этиш: Филол. фан. д-ри. ... дис. – Тошкент, 2005. – 48 б.

137. Солижонов Й. XX асрнинг 80-90-йиллари ўзбек насрида бадиий нутқ поэтикаси: Филол. фан. д-ри. ... дис. автореф. – Тошкент, 2003. – 50 б.

138. Тилавов А. Ўзбек халқ дostonларидаги от образининг тарихий асослари ва бадиий талқини: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Тошкент, 2000.

139. Тошматов Х.Қ. Ўзбек халқ дostonларида поэтик кўчимлар: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Тошкент, 2002.

140. Тошпўлатов З.Д. Афоризмларнинг жанр хусусиятлари ва бадиияти: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Т., 2006.

141. Турдимов Ш.Г. Поэтические символы в узбекских народных песнях: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1987. – 22 с.

142. Турсунова О. Ўзбек давлатчилиги тарихида қўлланилган ҳуқуқий терминларнинг лисоний тадқиқи. НД. – Т., 2007 – 33-б.

143. Турсунов С. Лексические особенности дастана «Алпамыш»: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1990.

144. Халиков А.А. “Ўўрўғлининг туғилиши” дostonи тилининг лексик-семантик хусусиятлари: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Тошкент, 2009.

145. Холманова З. «Шайбонийхон» достони лексикаси (Пўлкан шоир варианты асосида): Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. — Тошкент, 1998.

146. Холмуротова Ж. Шимолий Хоразм дostonлари лексикасининг функционал-услубий хусусиятлари: Филол. фан. номз. ... дисс. — Тошкент, 2000.

147. Худойберганова Д.С. Семантический и стилистический анализ конструкции уподобления в узбекском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Ташкент: 989. — 22 с.

148. Чориева З.Т. Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романидаги мактубларнинг лугавий-маъновий, услубий хусусиятлари: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. — Тошкент, 2006.

149. Шамсиддинов Ҳ. Ўзбек тилида сўзларнинг вазифавий — семантик синонимлари: Филол. фан. док. ... дис.—Тошкент, 1990.

150. Шоабдурахманов Ш. О художественных средствах языка поэмы «Равшан»: Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Ташкент, 1949.

151. Шодиева Д.Ш. Муҳаммад Юсуф шеърини лингвопоэтикаси: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. — Тошкент, 2007.

152. Эшбоева Ф.Х. Ўзбек халқ қарғишларининг жанр хусусиятлари ва бадиияти: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. — Тошкент, 2008.

153. Юлдашева С.Н. Поэтика узбекского народного героического эпоса «Алпамыш»: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Ташкент, 1984.

154. Ўраева Д. Ўзбек халқ мотам маросими фольклори: Филол. фан. док. ... дис. — Тошкент, 2005.

155. Ўтанова С.Ҳ. Алишер Навоий ғазалиётида ранг символикаси: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. — Тошкент, 2007.

156. Қобулжонова Г.К. Метафоранинг системавий лингвистик талқини: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. — Тошкент, 2000.

157. Ҳайдаров Ш. Бадиий матнда парцеллятив конструкцияларнинг қўлланилиши: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. — Тошкент, 2011.

158. Ҳакимов М.Х. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. док. ... дис. – Т.:2001. – 283 б.

IV. Луғатлар

159. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 томлик. Т.1. – Тошкент.: Фан, 1983. – 646 б.

160. Бердиёров Х., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984. – 288 б.

161. Горбачевич К., Е.Хабло. Словарь эпитетов русского литературного языка. – Л., “Наука”, 1979.

162. Древнетюркский словарь. – Л., 1969. – 396 с.

163. Каримов С., Қаршиев А., Исроилова Г. Абдулла Қаҳҳор асарлари тилининг луғати. Алфавитли луғат. – Тошкент, ЎзМЭ, 2007. – 434 б.

164. Маҳмудов Н., Худойбергана Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Маънавият, 2013. – 319 б.

165. Навоий асарлари луғати. Алишер Навоий асарларининг ўн беш томлигига илова. – Т., 1972. – 782 б.

166. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – 408 б.

167. Хаджимусаева Н. “Орзиғул” достони тилининг луғати (сўзлик, алфавитли луғат, частотали луғат, терс луғат). – Тошкент: Фан ва технологиялар, 2012. – 387 б.

168. Худойбергана Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Т. Turon zamin ziyo, 2015. – 44 б.

169. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш томлик. – Т.1. Тошкент: ЎзбМЭ, 2006. – 679 б.

170. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш томлик. – Т.2. – Тошкент: ЎзбМЭ, 2006. – 688 б.

171. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш томлик. – Т.3. – Тошкент: ЎзбМЭ, 2007. – 688 б.

172. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш томлик. – Т.4. – Тошкент: ЎзбМЭ, 2008 – 606 б.

173. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш томлик. – Т.5. – Тошкент: ЎзбМЭ, 2008 – 592 б.
174. Ўзбек халқ мақоллари. – 2 томлик. Т. 1. –Тошкент: Фан, 1987. – 366 б.
175. Ўзбек халқ мақоллари. – 2 томлик. – Т.2. – Тошкент: Фан, 1988. 371б.
176. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: ЎзбМЭ, 2002. – 168 б.
177. Ҳожиёв А. Ўзбек синонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1974. – Б. 252.
178. Yoʻldoshev B., Oʻrinboeva D. Oʻzbek xalq dostonlarining chastotali izohli frazeologik lugʻati. – Toshkent: OʻME, 2008. – 98 b.
179. Oʻrinboeva D. Oʻzbek xalq dostonlari tilining chactotali lugʻati. –Toshkent, 2006. – 244 b.
180. Oʻrinboeva D., Umurzoqov U. Oʻzbek xalq dostonlari tilining alfavit-chactotali lugʻati. – Toshkent, 2006. – 395 b.

V. Хорижий адабиётлар ва интернет маълумотлари

181. Karl Rechl. Rawsan. Ein uzbekisches mundliches Epos. Otto Harrassow itr. Wiesbade, 1985.
182. Sukru Elcin – Halk edebiyatina guris - Ankara, 1993.
183. <https://www.indiana.edu/> (Indiana University Bloomington)
184. <https://www.uni-bonn.de/> (Universität Bonn)
185. <https://www.universityofcalifornia.edu/> (University of California).
186. <https://www.univie.ac.at/en/> (University of Venna)
187. <http://www.univ.kiev.ua/> (Київський національний університет)
188. <http://www.msu.ru/> (МГУ имени М.В.Ломоносова)
189. <http://www.spbu.ru/> (Санкт-Петербургский государственный университет)

190. <https://petrsu.ru/> (Петрозаводский государственный университет)
191. www.bsu.edu.az (Bakı Dövlət universiteti)
192. www.vsu.ru/ (Воронежский государственный университет)
193. www.vu.lt (Vilniaus Universitetas)
194. www.intl.aks.ac.kr (The Akademu of Korean studies)
195. www.harvard.edu/ (Harvard University)
196. www.uio.no/english/ (University of Oslo)
197. www.kaznu.kz/ (Казахский национальный университет)
198. www.navoiiy-uni.uz (Алишер Навоий номидаги Тошкент Давлат ўзбек тили ва адабиёти университети)
199. www/cosmos/IDS Mannheim/

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР РЎЙХАТИ

1. АРС – Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. – Изд. Русский язык. – М.:1976.
2. Б. – Балогардон. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.
3. Б.Ғ. – Баҳром ва Гуландом. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.
4. ДТС – Древнетюркский словарь. – Л., 1969.
5. ДЛТ – Маҳмуд Кошғарий. Девону луготут турк. Т.1. – Т.1960. – 499 б.
6. З. – Зевархон // Баҳром ва Гуландом. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.
7. Л.М. – Лайли ва Мажнун // Баҳром ва Гуландом. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.
8. М.А. – Малика айёр. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.
9. Н. – Нурали. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989.
10. Р. – Рустамхон. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985.

11. Ф.Ш. – Фарход ва Ширин // Баҳром ва Гуландом. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.
12. Ш.Ш. – Ширин билан Шакар // Орзигул. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
13. ЎТИЛ – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш томлик. – Тошкент: ЎзбМЭ., 1 - жилд, 2006. – 680 б.; 2-жилд, 2007. – 688б.; 3-жилд, 2007. – 688 б.; 4-жилд, 2008. – 606 б.; 5-жилд, 2008. – 592 б.
14. ЎТПЛ – Бердиёров Х., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1984. – 288 б.
15. ЎТЭЛ – Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). – Тошкент: Университет, 2000. – 600 б.
16. ЎХМ – Ўзбек халқ мақоллари. – 2 томлик. – Т. 1. – Тошкент: Фан, 1987. – 366 б.; Т.2. – Тошкент: Фан, 1988. – 371б.
17. ЎХМИЛ – Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома (ўзбек халқ мақолларининг изоҳли луғати). – Тошкент: ЎМЭ, 1990. – 525 б.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
-------------	---

I БОБ. ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИ ТИЛИДАГИ ЛИНГВОМАДАНИЙ БИРЛИКЛАР

1.1§. Ўзбек тилшунослигида лингвопоэтикага оид ишларга бир назар	6
1.2§. Ўхшатишлар – лингвомаданий бирлик сифатида	14
1.3§. Сифатлашларнинг поэтик табиати ва бадиий-эстетик вазифалари	42
1.4§. Метафораларнинг лисоний ва поэтик табиати	64
1.5§. Метонимияларнинг поэтик хусусиятлари	78
1.6§. Паремаларнинг семантик табиати ва вариантлашуви	83
1.7§. Халқ достонларида стилистик формулалар	98
Боб бўйича хулоса	108

II БОБ. САЖЪ САНЪАТИ ВА ТАКРОРИЙ БИРЛИКЛАРНИНГ ЛИНГВОПОЭТИК ИМКОНИАТЛАРИ

2.1§. Сажъ санъатининг бадиий-эстетик вазифалари	110
2.2§. Бадиий такрорнинг лингвопоэтик имкониятлари	118
Боб бўйича хулоса	130

III БОБ. ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИ ТИЛИ ЎХШАТИШЛАРИНИНГ ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИНИ ЯРАТИШ ТАЖРИБАСИ

3.1§. Луғатнинг тузилиши ва асос манбалари	131
3.2§. Изоҳли луғатдаги ўхшатишлар эталонларининг манбаларидан намуналар	134
3.3§. -дай ёрдамида ясалган сўзлар – ўхшатишлар частотаси	229

УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР	234
ҲОЙДАЛАНЛАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	236

Илмий нашр

**УМУРЗОҚ ЖУМАНАЗАРОВ
ГУЛЖАҲОН ЖУМАНАЗАРОВА**

ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИ ТИЛИДАГИ ЛИНГВОМАДАНИЙ БИРЛИКЛАР

Муҳаррир:

Раъно Муллахўжаева

Техник муҳаррир:

Акбаршоҳ Иноятлов

Мусахҳиҳ:

Дилноза Рустамова

Дизайнер:

Василий Бурцев

“Muharrir nashriyoti”

Лицензия: AI № 309. 2017 йил 22 июн.

Теришга 2019 йил 01 майда берилди.

Босишга 2019 йил 13 июнда рухсат этилди.

Бичими: 60x84 1/16 «PT Sans» гарнитурасида
офсет босма усулида офсет коғозида босилди.

14,75 шарт. б.т. 14,65 ҳисоб нашр. таб.

Адади 300 нусха. 67-сон буюртма.

“Муҳаррир нашриёти” матбаа бўлимида чоп этилди.
100185, Тошкент шаҳри, Чилонзор тумани, 20^А-мавзеи,
Сўғалли ота кўчаси, 5-уй. E-mail: muharrir@list.ru

ISBN 978-9943-5760-8-7

